

1940 - 1945

LEIDS JAARBOEKJE 1995

LEIDS JAARBOEKJE
1995

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1995

ZEVENENTACHTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD LEIDEN
DOOR NAUTILUS LEIDEN

In dit themanummer van het *Leids Jaarboekje* over de Tweede Wereldoorlog konden extra bijdragen worden opgenomen door financiële steun van het Anjerfonds Zuid-Holland, de Stadsbank Leiden, Kamsteeg Auto Lease B.V. te Voorschoten en de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting in Den Haag.

COLOFON

Zetwerk: Grafaria Leiden

Druk: Nautilus Leiden

Bindwerk: Aad Looy bv Katwijk

Ontwerp omslag: Berthus A.D. Verhoop bNO

Omslag voorzijde: Het gadeslaan van de intocht van de Canadezen in de Breestraat. Foto W.F. van Dam 1945. Coll. Stichting Oud Alkemade.

Omslag achterzijde: De Koepoort. Kopergravure door A. Delfos 1762 naar een tekening door J. de Beijer 1751. Coll. Gemeentearchief.

Tegenover titelpagina: Verplaatsing van het monument voor de gevallen bij de slag om Valkenburg aan de Haagse Schouwweg. Foto J.F. Dröge 1995.

Blz. 288 en 304: Prentbriefkaarten uit een serie, illegaal uitgegeven door de Bezige Bij. Coll. C. Kromhout.

VOORWOORD

Het zevenentachtigste deel van het *Leids Jaarboekje* is dit jaar een themanummer, gewijd – hoe kan het ook anders in het herdenkingsjaar 1995 – aan de Tweede Wereldoorlog in en om Leiden. Reeds eerder zijn er themanummers in onze reeks verschenen. In 1906 eerde de redactie Rembrandt, die driehonderd jaar geleden het levenslicht in Leiden aanschouwde. Het eerste boekje, dat na de Tweede Wereldoorlog verscheen, stond geheel in het teken van die oorlog (1946). Twintig jaar later was het de redactie opgevallen dat in verschillende eeuwen het jaar '66 kon bogen op belangrijke gebeurtenissen, die aan de vergetelheid ontrukkt dienden te worden: een boekje gewijd aan de ontwikkeling van Leiden tot stad (1266/1566) rolde van de pers. In 1968 werd Leiden als toneel- en muziekstad belicht en in 1974 verscheen ter gelegenheid van de 400-jarige herdenking van Leidens ontzet een boekje over het leven in en om Leiden in de tweede helft van de 16de eeuw.

Thans ligt het boekje over de Tweede Wereldoorlog voor u, waaraan velen hebben meegewerkt. Niet alleen degenen, die als auteur vermeld zijn, maar ook zij die ons materiaal ter beschikking hebben gesteld en gesprekken hebben willen voeren. Velen hebben lang gezwegen, ze wilden, maar konden er ook niet over praten. Dat stilzwijgen is voor een groot deel doorbroken, juist met het oog op gedenken en (blijven) herdenken. Zij hebben de jongere generatie(s) hun ervaringen als een erfenis geschonken. Vanaf deze plaats past zeker een woord van dank.

Voorop gaan de artikelen die de gehele oorlogsperiode bestrijken. Daarna is getracht een zekere chronologie toe te passen. De lange(re) artikelen zijn afgewisseld met zogenaamde kaderteksten, waarvoor we gebruik gemaakt hebben van dagboekfragmenten en herinneringen.

Ook de omliggende gemeenten zijn niet vergeten. Veel correspondenten hebben op onze oproep gereageerd en kwamen met materiaal. Niet alles kon daarvan tot een artikel verwerkt worden, maar soms hebben we wel dankbaar gebruik kunnen maken van vaak nog onbekende foto's.

Om van dit *Leids Jaarboekje* een echte herinneringsbundel te maken hebben we besloten de vaste rubrieken, zoals het veranderend stadsbeeld en de bibliografie van Leiden en omgeving, te laten vervallen. Volgend jaar wordt voor die rubrieken een inhaalmanoeuvre toegepast.

De redactie hoopt dat u met veel interesse kennis zult nemen hoe het Leiden en omgeving in de vijf bezettingsjaren vergaan is.

Ingrid W.L. Moerman, voorzitter redactiecommissie

VERENIGING OUD LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: mw. mr. A.J. Versprille (1977).

Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer (1974), mw. drs. I.W.I. Moerman (1979), drs. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988), prof. mr. H.W. van Soest (1991) en S.C.H. Leenheer (1995).

BESTUUR

prof. dr. P.F.J. Obbema (1990), voorzitter
mw. T. de Boer-Donia (1990), secretaris
mr. J. Blommers (1994), penningmeester
mw. N.A.C. Branderhorst (1993)
mr. drs. J.C. Brons (1988)
mr. H.J.G. Bruens (1992)
drs. J.F. Dröge (1993)
drs. R.C.J. van Maanen (1995)
drs. J.K.S. Moes (1995)
dr. J.L.A. van Rijckevorsel (1993)
mw. mr. dr. L.J. van Soest-Zuurdeeg (1994)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. Schuurmans, Suringarstraat 2, 23 13 RV Leiden.

Oude jaarboekjes zijn verkrijgbaar bij het Gemeentearchief, Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Contributie f 28,00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar f 20,50 per jaar.

Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET “LEIDS JAARBOEKJE”

mw. drs. I.W.L. Moerman (1974), voorzitter
dr. DJ. Noordam (1979), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden)
drs. R.C.J. van Maanen (1987), eindredacteur
drs. L.D. Couprie (1989)
drs. J.F. Dröge (1985)
drs. B.N. Leverland (1963)
dr. W. Otterspeer (1985)

EXCURSIE-COMMISSIE

prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter
ir. H.C. de Boer, secretaris
mw. A. Bulk-Klumper
mw. drs. B.M. de Jonge-Veenland
T.W. Mulder
dr. Tjon Sie Fat
H.J.A. Welling

JURY VOOR DE OUD-LEIDENPRIJS

prof. dr. G.H.M. Posthumus Meyjes, voorzitter
mw. mr. dr. L. van Soest-Zuurdeeg
dr. W. Otterspeer

COMMISSIE VOOR DE OUD-LEIDENPENNING

mr. H.J.G. Bruens, secretaris
mw. drs. A. Buurman-Brunsting
drs. B.A.M. Rijsbergen
ir. A.P.J.M. Verheijen

COMMISSIE VOOR DE LEIDSE HISTORISCHE REEKS

drs. J.K.S. Moes
drs. P.A.J. Otgaar
drs. E.J. Weterings

PROPAGANDACOMMISSIE

mw. M.E.P. Aalders
mw. N.A.C. Branderhorst
mw. E.R. Gibbels
mw. M.G.H. Moens
mw. M.J. Spaargaren-van der Reijden

VERTEGENWOORDIGERS IN DIVERSE ORGANISATIES

Rijnlandse Molenstichting: ir. L. Barendregt
Gemeentelijke Monumentencommissie: drs. J.F. Dröge
Stichting Molen de Put: ir. L. Barendregt
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: dr. T. Dijs
Vereniging Jan van Hout: prof. dr. P.F.J. Obbema
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:
mw. T. de Boer-Donia
Project Geschiedbeoefening in Zuid-Holland: mr. T.N. Schelhaas

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

- Alkemade: J.P.M. van 't Hart (1989), Meidoornstraat 15, 2371 VC Roelofarendsveen
- Alphen aan den Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG Alphen aan den Rijn
- Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG Hazerswoude
- Hillegom: mw. drs. M.C.J. Bultink (1991), Spoorlaan 1, 2182 CN Hillegom
- Katwijk: A. van der Luijt (1992), Rijnstraat 4, 2223 EE Katwijk
- Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burg. Brugplein 1, 2351 NL Leiderdorp
- Leimuiden en Rijsaterwoude: D. Westra (1989), Lindenlaan 12, 2451 CC Leimuiden
- Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
- Nieuwveen en Zevenhoven: C.J.N. van der Loo (1995), Plantsoen 15, 2435 XR Zevenhoven
- Noordwijk: P.F. Reddingius (1995), Rederijersplein 17, 2203 GC Noordwijk
- Noordwijkerhout: J.A.M. Warmerdam (1992), Bouwlust 16, 2210 AD Noordwijkerhout
- Oegstgeest: drs. G. Schwencke (1989), Korenbloemlaan 3, 2343 VA Oegstgeest
- Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, 2231 EM Rijnsburg
- Sassenheim: drs. J.E. van Teijlingen (1991), Kagertuinen 69, 2172 XK Sassenheim
- Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Westkanaalweg 74, 2461 EH Ter Aar
- Valkenburg ZH: J. Portengen (1993), Burg. Lotsystraat 15, 2235 CX Valkenburg ZH
- Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR Voorhout
- Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
- Warmond: J.G. Schrage (1990), Dorpsstraat 27, 2361 AL Warmond
- Wassenaar: R. van Lit (1994), Waalsdorperlaan 9, 2244 BM Wassenaar
- Woubrugge en Hoogmade: mw. K. Knoop (1994), Beatrixplantsoen 10, 2481 AW Woubrugge
- Zoeterwoude: A.C.J. Duindam (1989), Laan van Ouderzorg 75, 2352 HK Leiderdorp
- Kroniekschrijver Leiden: mw. mr. dr. L.J. van Soest-Zuurdeeg, Hofdijck 28, 2341 NC Oegstgeest

JAARREKENING 1994

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1994			
Contributies	65.374,74		
Advertenties	5.075,00		
Verkoop boeken	2.026,40	72.476,14	
Kosten Leids Jaarboekje	35.040,34		
Bulletin	13.964,78		
Kosten bestuur en vereniging	7.612,24		
Lezingen, zaalhuur	6.514,83		
Bijdragen en lidmaatschappen	2.519,50		
Propaganda en publiciteit	2.154,62	67.806,31	
		4.669,83	
Obligatierente	24.317,50*		
Rente bank en giro	4.173,96	28.491,46	
		33.161,29	
Subsidies		22.500,00	
		10.661,29	
<i>Mutaties fondsen:</i>			
Toevoeging Plaquettenfonds		7.500,00	
OVERSCHOT		3.161,29	

* Na aftrek van *f* 1.525,00 = (7%) rente ten gunste van Fonds mr. Annie Versprille.

BALANS PER 31 DECEMBER 1994			
Bank/Giro	73.821,07	Fonds mr. Annie	
Obligaties	300.000,00 ¹	Versprille	23.275,00 ²
Bankrente	3.482,99	Plaquettenfonds	10.940,00 ³
Advertenties	950,00	Subsidies	21.500,00
		Te betalen kosten	6.234,20
		Kapitaal 1994:	
		saldo 1- 1	329.437,25
		corr. intrest	16.293,68 ⁴
			<u>313.143,57</u>
		Overschot '94	<u>3.161,29</u> 316.304,86
	<u>378.254,06</u>		<u>378.254,06</u>

¹ Beurswaarde f 304.540,00.

² De middelen van dit fonds zijn bestemd om de uitgave te ondersteunen van wetenschappelijke publikaties die betrekking hebben op het verleden van Leiden en omstreken. Aanvragen dienen vergezeld te gaan van een aanbeveling van ten minste één hoogleraar.

³ Saldo 01-01-1994 f 15.000,00
Af: saldo Reuvens monument f 11.560,00

f 3.440,00
Bij: toevoeging 1994 f 7.500,00
f 10.940,00

⁴ Met ingang van 1994 wordt voor obligatierente het kasstelsel toegepast.

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN OVER HET JAAR 1994

Samenstelling van het bestuur

Na acht jaar de penningen van de vereniging beheerd te hebben, was de heer P.C. Spaargaren RA statutair niet herkiesbaar. Hij werd opgevolgd door mr. J. Blommers.

Voor de bestuursplaats, die enkele jaren vacant is geweest, werd mevrouw mr. dr. L.J. van Soest-Zuurdeeg gekozen; zij is binnen het bestuur speciaal belast met het organiseren van de lezingen.

De voorzitter en de secretaris, prof. dr. P.F.J. Obbema en mevrouw T. de Boer-Donia, kregen bij acclamatie een benoeming voor een tweede termijn.

Ledenvergadering

Na de vaststelling van bovenvermelde mutaties en herbenoemingen in het bestuur werd tijdens de jaarvergadering drs. J.J.M. van Gent benoemd tot lid van de kascommissie.

Daarnaast werd mevrouw mr. M.H.V. van Amstel-Horák gehuldigd vanwege het feit dat zij zes jaar lang de ledenadministratie van de vereniging heeft bijgehouden.

Oud-Leidenprijs

De Oud-Leidenprijs 1994 werd toegekend aan drs. E.J. Weterings voor zijn artikel "Firma Gebroeders Pel, Fabriek van Suikerwerken, Vruchtenpâtés & Limonadesiropen (1900-1965)". De twaalfjarige Mathilde de Geus kreeg op voorstel van de Commissie een aanmoedigingsprijs voor haar verslag van een wandeling door de stad met haar grootvader, waarin hij haar vertelde van Leiden in oorlogstijd.

Leden

Op 9 december overleed ons erelid dr. H.A. van Oerle. In het *Leids Jaarboekje* 1995 zal een In memoriam aan hem worden gewijd.

Het aantal leden is gestegen met 74. De vereniging telt thans 2.170 leden.

Het al vermelde vertrek van mevrouw Van Amstel viel vrijwel samen met het feit dat de heer C.Th. Breebaart zijn taak als administrateur van de vereniging heeft neergelegd. Het bestuur vond de heer H.G.A. Schuurmans bereid de administratie over te nemen. Hij voerde de gegevens in in een database op basis waarvan de ledenadministratie en de contributie-inning kan worden voortgezet.

Werkzaamheden van het bestuur

Het bestuur vergaderde zes maal.

De vaak ingrijpende vernieuwings- en restauratieplannen in de stad werden kritisch gevolgd. Het bestuur hield zich onder andere bezig met de Goemoerskamer, de inrichting van het Vrouwenkerkplein en de herindeling van het Groencomplex. Het bestuur bracht langs de geijkte kanalen zijn standpunten ter zake naar buiten. In de AROB-procedure over ondeugdelijkheid van de gronden waarop de Minister geweigerd heeft het voormalig Koninklijk Militair Invalidenhuis als Rijksmonument aan te merken, is de vereniging, samen met de Stichting tot behoud van het Koninklijk Militair Invalidenhuis, door de Raad van State in het gelijk gesteld. De vereniging verloor een procedure bij de Raad van State met als inzet de handhaving van de bestaande toestand van de galerij van het Gravensteen.

Door aan de Stichting Vrienden van Trianon gelegenheid te geven in het Mededelingenblad propaganda te maken, werd de donateurswerving van deze Stichting gesteund.

De voorzitter hield bij de overhandiging van het *Leids Jaarboekje* 1994 aan de burgemeester, een pleidooi om de Archeologische Begeleidingscommissie, die in een stad als Leiden veel deskundigheid kan vinden, in enige vorm opnieuw tot leven te wekken.

Traditiegetrouw werden allen die zich dit jaar voor de vereniging verdienstelijk hadden gemaakt, op 15 december in het Koetshuis de Burcht ontvangen. In het bijzonder werd mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen geprezen voor haar vele en langdurige werkzaamheden voor Leidens monumenten, mede als vertegenwoordiger van de vereniging.

Herdenking

In samenwerking met de gemeente werd op 19 januari een herdenking gehouden voor Harmen Douma, Harry Flu en Christiaan de Jong die op 4 januari 1944 door de Duitse bezetter gefusilleerd werden als represaille voor

een aanslag op een NSB'er. Bij deze drukbezochte bijeenkomst in de Burgerzaal sprak namens de gemeente burgemeester mr. C.H. Goekoop, namens de vereniging de voorzitter, prof. dr. P.F.J. Obbema. Tot slot sprak namens de getroffen families mevrouw H. de Jong een indrukwekkend slotwoord. Na afloop van de herdenking hield drs. A.D.J. Barnouw een lezing over het thema "Is de oorlog verleden tijd?".

Op 11 december nam de vereniging deel aan de herdenking van de bombardementen op de Stationswijk op 10 en 11 december 1944; in samenwerking met mevrouw I. Appels werd door de vereniging een fototentoonstelling in de Hartebrugkerk ingericht; de aankondiging hiervan bracht tot dan toe onbekende foto's aan het licht.

Reuvens-monument

De vereniging bood op 19 februari aan het Rijksmuseum van Oudheden een monument aan tot huldiging van de archeoloog Caspar Jacob Christiaan Reuvens (1793-1835), grondlegger van het museum. De dubbelplastiek is het werk van de beeldhouwer Frans de Wit. Voorafgaand aan de onthulling hield dr. J.A. Bongers in het museum een voordracht over de betekenis van Reuvens. De sculptuur werd onthuld door de rector magnificus van de Rijksuniversiteit Leiden, prof. dr. L. Leertouwer.

Propaganda

In 1994 is de Propagandacommissie vijf maal bijeengekomen.

Nieuw is de introductie van de vereniging bij een breed publiek in de vorm van een avondvullend programma met diapresentatie in club- en buurthuizen, waarbij de dia's afgestemd zijn op de wijk: 11 maart in De Klinker-Actief voor 60 personen, op 19 april in Matilo (35) ; op 20 april in Groenoord (niemand) ; op 17 mei in Mirt Honken (4) en Nieuw Groenhoven (35). Sprekers waren de heren J. Slangen, P.J.M. de Baar en A. Cebol. Ook op de Leidse Uitmarkt gaf de vereniging acte de présence.

Deze winter is begonnen met de vernieuwing van de stand. Het thema luidt "U staat er zelf bij", met foto's uit het Oud Leiden-archief van enkele herkenbare plekken in Leiden. Als tegenhangers worden thans foto's van de huidige toestand vervaardigd.

Op initiatief van de vereniging werden acht historische bijdragen in het *Leids Nieuwsblad* geplaatst. De auteurs waren mevrouw drs. I.W. Lambrechtsen-van Essen en drs. J. Nederlof.

Fondsen en subsidies

Het bestuur kon ook in 1994 enkele malen een subsidie uitkeren aan publicaties en projecten, waaronder een bijdrage aan een historische film in het kader van de tentoonstelling "Leids goed". Tevens stelde het bestuur een bijdrage ter beschikking aan de Stichting "Langs Leidse kerken". Bij het verrekenen van de bijdragen van de vereniging aan de Leidse Historische Reeks bleek de uitgever nog recht te hebben op de subsidie voor één reeds verschenen deel. Voor de overige subsidies wordt verwezen naar de specificatie bij het verslag van de penningmeester. Opgemerkt zij dat daar in tegenstelling tot voorgaande jaren tevens de verplichtingen zijn opgenomen die het bestuur in de loop van het jaar voor komende jaren is aangegaan.

Cursus 'Bouwen en wonen in Leiden'

In het najaar van 1994 organiseerde de vereniging met groot succes voor de eerste maal een cursus "Bouwen en wonen in Leiden", met drs. J.F. Dröge, tevens bestuurslid, als docent. De stedenbouwkundige geschiedenis van de stad en de geschiedenis van het bouwen in Leiden stonden centraal.

Publikaties

Het 86ste deel van het *Leids Jaarboekje* werd op 5 september aan de burgemeester aangeboden, vijf dagen vóór de Leidse Uitdag, wat zeker ertoe bijdroeg dat bij die gelegenheid 28 nieuwe leden konden worden geworven.

In de Leidse Historische Reeks verschenen twee delen: Ida Wietske Lambrechtsen-van Essen, *Stadspoorten van Leiden en stadsbouwmeester Willem van der Helm*, en Groenesteeg, *Geschiedenis van een Leidse begraafplaats*, onder redactie van Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen.

Er verschenen zes nummers van het Mededelingenblad.

Correspondenten

De correspondenten kwamen op 5 februari bijeen op 't Huys Dever in Lisse. Gastheer was de heer I. Maes, die een beknopt overzicht gaf van de geschiedenis van Dever. Drs. W. Heersink, projectleider geschiedbeoefening Zuid-Holland, gaf een toelichting op de doelstelling en organisatie van deze nieuwe instelling en zijn werkzaamheden daarin. Dr. J.J.J.M. Beenakker besprak de historische geografie van de Bollenstreek. Hierna wisselden, zoals gebruikelijk, de correspondenten ervaringen uit. Drs. R.C.J. van Maanen kondigde aan dat het *Jaarboekje* 1995 een themanummer wordt, gewijd aan de Tweede

Wereldoorlog, en deed daarbij de oproep artikelen hiervoor in te sturen. De op deze bijeenkomst aangekondigde *Bibliografie van de Bollenstreek* is inmiddels verschenen.

Vertegenwoordigingen

De voorzitter aanvaardde namens Oud Leiden een plaats in het bestuur van de Vereniging Jan van Hout.

Drs. J.F. Droge, die namens de vereniging zitting nam in de gemeentelijke Monumentencommissie, meldt dat deze commissie in het verslagjaar veertig adviezen uitbracht voor plaatsing van panden op de gemeentelijke monumentenlijst. Deze objecten zijn in hoofdzaak gelegen in het gebied Doezastraat/Garenmarkt/Korevaarstraat. Aan het einde van het jaar hadden B&W met betrekking tot 23 van deze panden een besluit tot plaatsing genomen. Een versnelde procedure werd toegepast voor de villa Burggravenlaan 11 / Fruinlaan 18. Andere panden die in 1994 de bijzondere aandacht van de commissie vroegen waren het Pesthuis en de bioscoop Trianon aan de Breestraat.

In het bestuur van de Stichting tot instandhouding van de Begraafplaats Groenesteeg Leiden was de vereniging vertegenwoordigd in de persoon van mevrouw T. de Boer-Donia. Te melden valt dat de restauratie van de begraafplaats volgens plan vordert. Tijdens de Open Monumentendag werd het eerste exemplaar van het boek over de begraafplaats aan de burgemeester, mr. C.H. Goekoop, overhandigd. De Stichting heeft, mede door het boek als welkomstgeschenk aan te bieden, bijna honderd donateurs geworven.

De STIEL heeft haar activiteiten met onverminderd enthousiasme voortgezet. Onder andere voor de Meelfabriek werd landelijk aandacht gevraagd; het ProjectBureau Industrieel Erfgoed (PIE) bracht een bezoek aan het complex. Vertegenwoordiger in het bestuur van STIEL is dr. T. Dijs.

Ir. L. Barendregt bericht als vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting dat het balanstotaal in vierjaren steeg van f 450.000 tot f 1.600.000. De Stichting bezit thans 42 molens; de restauratie van vier ervan werd in het verslagjaar voltooid, drie in Warmond, één in Jacobswoude. Het onderhoud blijkt, na de restauratie, een grote zorg. Een andere bedreiging is de stadsontwikkeling, waardoor met name 't Poeltje en de Stevenshofmolen gevaar lopen. Intussen is de restauratie van de Googermolen begonnen. De burgerij van Oud Ade droeg voorbeeldig bij in de kosten voor de Vrouw Vennemolen. De Stichting ontving waardering van de provincie door toekenning van een Landschapspenning. Ook Molen De Put, met een eigen Stichting, waarin ir. Barendregt namens de vereniging zitting heeft, baart zorgen: er wacht kostbaar onderhoud.

Door de provincie is in 1991 het Project Geschiedbeoefening in Zuid-Holland gestart. Op verzoek van Gedeputeerde Staten wordt het Project begeleid door een aantal personen uit de praktijk van het historisch onderzoek. Namens de vereniging heeft in deze begeleidingscommissie zitting mr. T.N. Schelhaas.

Lezingen

De eerste lezing dit jaar werd gehouden door drs. A.D.J. Barnouw, zoals reeds gezegd bij de herdenking op 19 januari.

Op 15 februari hield mevrouw dr. M. Mathijssen een lezing onder de titel “François HaverSchmidt als voordrager”, waarin een minder bekend aspect van de in 1895 overleden “Piet Paaltjens” werd belicht (65).

Vóór de onthulling van het Reuvens-monument op de hoeken van het Rijksmuseum van Oudheden aan de kant van de Houtstraat hield, zoals vermeld, dr. J.A. Brongers een lezing (80).

Tijdens de lezing ná de jaarvergadering (22 maart) nam mevrouw drs. A. Netiv de leden mee op “Een historische wandeling door het Noorderkwartier van Leiden” (67).

Aan de gevel van Templum Salomonis, sinds 100 jaar vestiging van Antiquariaat, Boekhandel en Veilinghuis Burgersdijk en Niermans, werd op 15 april een steen onthuld ter nagedachtenis van Philips van Leyden, eens bewoner van dit pand. Prof. dr. P.H.D. Leupen hield vervolgens in de Lokhorstkerk een voordracht over “Philips van Leyden en de Leidse Ministerialen?” (78).

Een door muziek omlijst onthaal werd ons op 7 juni in de Waalse kerk bereid door mr. drs. J.C. Brons. “Leyda Consort” en een instrumentaal ensemble omspeelden een lezing over “Cornelis Schuyt, Organista della famosa Città di Leyda” (60).

Op de vooravond van de Open Monumentendag (9 september) belichtte mevrouw drs. C.L.N. Han in de Oud-Katholieke kerk het thema van deze Dag “Het monument als document” (50).

In de Burgerzaal van het Stadhuis schetste drs. H. Ulrich op 25 oktober onder de titel “Goede tijden, slechte tijden. De positie van het vak geschiedenis in het huidige onderwijs” de ontwikkelingen op dit gebied (38).

In het kader van de tentoonstelling “Leids Goed” in De Lakenhal overwoog mevrouw dr. B.M.A. de Vries vragen met betrekking tot “De neergang van de Leidse textielnijverheid na 1670. Internationale concurrentie of falend ondernemerschap ?”; deze avond was de vereniging te gast in het Centrum voor Beeldende Kunst (45).

De renovaties in De Lakenhal noodzaakten de vereniging om te zien naar

andere vergaderruimte. De gemeente Leiden was zo voorkomend de Burgerzaal, en toen deze, in verband met de ontvangst van de Zangeres zonder Naam, niet beschikbaar was, het Centrum voor Beeldende Kunst, ter beschikking te stellen. De vereniging is de gemeente daarvoor zeer erkentelijk.

Excursies

In 1994 organiseerde de Excursiecommissie zes excursies, waaronder één buitenlandse. Als eerste excursie had op 23 april een stadswandeling plaats, met als onderwerp "Vorm en vormen van de Leidse woning". Omdat voor deze excursie zich 45 personen hadden aangemeld, was er zowel 's morgens als 's middags gelegenheid er aan deel te nemen.

Tijdens de tweede excursie, op 14 mei, werd per fiets een bezoek gebracht aan Koudekerk, waar de kerk en de Oudheidkamer werden bezichtigd en een lezing werd gegeven over Klein Poelgeest. Het aantal deelnemers bedroeg 30 personen.

De derde excursie had plaats op 4 juni; hieraan namen 45 personen deel. Het doel van de reis was een bezoek aan Xanten (Dld), waar de Romeinse opgravingen, de Dom en het Regionaal Museum werden bezocht. Hierna volgde in 's-Heerenberg een bezoek aan Huis Bergh.

Het doel van de excursie op 25 juni was het kasteel te Hernen en de kerk te Leur. In Ravenstein was een stadswandeling georganiseerd. Aan deze excursie namen 54 personen deel.

De korte excursie op 3 september naar het Historisch Museum Haarlemmermeer in Hoofddorp en het Stoomgemaal Cruquius trok 45 deelnemers.

Tenslotte werd op 24 september op uitnodiging van de Vereniging voor Waterstaat en Landinrichting deelgenomen aan de traditionele Geuzentocht. Aan de deelname was een maximum van 30 personen gesteld.

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1994

Aan deze kroniek werkten mee: mw. mr. dr. L.J. van Soest-Zuurdeeg voor Leiden en de correspondenten mw. drs. M.C.J. Bultink, A.C.J. Duindam, E. van der Hoeven, E. ten Hooven, K. Knoop, C. Kroon, S.C.H. Leenheer, R. van Lit, A. van der Luijt, J. Portengen, J.G. Schrage, drs. G.D.M. Schwencke, J.H.M. Sloof, drs. J.E. van Teylingen, mw. drs. G.T.M. Vio-Hoge en Ph.H. Vonk.

JANUARI

- 5 Afscheid van R.B. van Waveren als voorzitter van de Kamer van Koophandel Rijnland. Zijn opvolger, mr. J. Blommers, reikt hem de gouden penning van de Kamer uit.
- 7 Prof. drs. A.Th. Schweizer neemt afscheid als voorzitter van de Stichting Leidse Studentenhuisvesting. In de nieuw opgerichte Raad van Toezicht treedt prof. dr. W.Th. Daems aan.
- 8 De Leidse Hutspotten verlenen de jaarorde aan mw. An de Beer voor haar inzet voor de ouderen in Leiden Zuidwest.
- 10 Eerste zitting van de politierechter in Leiden. Als zodanig zullen onder meer fungeren mr. R. van Leeuwen en mr. M. Kamp.
- 11 De inwoners van de Leidse Professoren- en Burgemeesterswijk hebben zich verenigd in een wijkvereniging.
- 12 Als eerste in Nederland neemt Energie- en Watervoorziening Rijnland (EWR) een ondergronds gasdrukregelstation in gebruik.
- 13 Wim Hack, financieel expert bij De Zijl Bedrijven in Leiden, ontvangt bij zijn afscheid de Jan van Houtpenning.
- 15 Eerste concert georganiseerd door de nieuwe Leidse Stichting Podiurn Hot House, de opvolgster van Jazzpodium Hot House.
- 17 Mw. C. (Cock) Plasmeyer moet na 17 jaar het "koffeschinken" in de Leidse Schouwburg aan anderen overlaten.
- 17 De renovatie van het Stedelijk Gymnasium in Leiden is voltooid. De school hoopt op de spoedige bouw van een nieuwe vleugel.
- 19 Herdenking van de fusillering van drie Leidenaren op 4 januari 1944.
- 20 Na ruim vijftig jaar zijn stempel te hebben gedrukt op de Leidse Vereniging van Postzegelverzamelaars treedt de heer Jan Spijker terug.

- 27 Leiden gaat een lijst aanleggen van monumentale en waardevolle bomen. Volgens de Bomennota moeten bovendien in tien jaar zesduizend bomen worden vervangen en drieduizend nieuw geplant.
- 27 Scheidend voorzitter T. de Wilde van het Holtlant College ontvangt de Gouden Speld van de gemeente Leiden voor externe relaties.
- 28 Het Regionaal Patiënten/Consumentenplatform Zuid-Holland Noord betreft zijn nieuwe bureau in de "Meelfabriek" in Leiden.
- 29 De Zoeterwoudse gemeentesecretaris L. Kruithof overlijdt plotseling op 55-jarige leeftijd.

FEBRUARI

- 5 Het gemeentebestuur van Zoeterwoude plaatst een advertentie met een oproep om te waarschuwen als Leidse ambtenaren op Zoeterwouds grondgebied (ten behoeve van woningbouw) metingen verrichten.
- 9 Overlijden van mw. J. Verhoog-Rijsbergen, in 1993 met haar man begiftigd met de eerste Leidse Vrijwilligersprijs.
- 11 Laatste optreden van het Leids Politie Muziek Gezelschap: wegens teruglopende belangstelling onder actieve politieambtenaren wordt het Gezelschap omgezet in een burgervereniging.
- 15 De gemeenteraad van Leiden gaat akkoord met de concrete plannen voor de ~~—~~ gefaseerde ~~—~~ realisering van een autoluwe binnenstad.
- 19 De gemeentelijke ijsbanen, onder andere in Leiden, zijn open.
- 19 Onthulling van het Reuvensmonument aan het Museum van Oudheden te Leiden.
- 20 Symposium ter afsluiting van de viering van het 75-jarig bestaan van de Vereniging van Belangstellenden in de Lakenhal. De aanwezigen zijn van mening dat in het museumbeleid de geschiedenis van de Leidse gemeenschap evenveel aandacht moet krijgen als de expositie van beeldende kunst.
- 22 Zoeterwoude krijgt uit het Gemeentefonds slechts f 2.900.000 waardoor de gemeente er per inwoner f 352 op achteruitgaat en daarmee de zwaarst getroffen gemeente van Nederland is.
- 22 Het plan van aanpak van de verbetering van de openbare verlichting in Leiden gaat van start. Daaraan zal acht miljoen gulden worden besteed.
- 22 Het nieuw te bouwen gemeentehuis van Jacobswoude zal in Rijsaterwoude komen te staan.
- 26 De Paterbrug te Leiden is in oude stijl vernieuwd, dankzij een geslaagde handtekeningactie. Later zou blijken dat de nieuwe bovenbouw door zwamvorming bedreigd wordt.

MAART

- 1 De oud-burgemeester van Katwijk, mr. C.A. Bos, wordt waarnemend burgemeester van Sassenheim.
- 2 De verkiezingen voor de gemeenteraad geven ook in Rijnland en Leiden sterke verschuivingen te zien. Zo werd in Oegstgeest met 42% van de stemmen Leefbaar Oegstgeest de grootste fractie.
- 4 Opening van de eerste tentoonstelling in het kader van “400 jaar tulp”: Leiden noemt zich dit jaar Tulip Town.
- 8 De Stichting Emancipatie Vrouwenwerk krijgt de emancipatieprijs van de gemeente Voorschoten.
- 9 Pasteur D. Ribs, voorganger van de Waalse Kerk in Leiden, viert zijn 25-jarig ambtsjubileum.
- 12 Voorzitter J. Dijkstra van de Eerste Leidse Vereeniging van Vogelliefhebbers “De Zanger” wordt vereerd met het Cornelis Joppenszbeeldje.
- 15 Contract getekend tussen de Leidse Gevulei en PROAV (Provinciaal Afvalverwerkingsbedrijf) : 15 jaar lang zal PROAV ongeveer 100.000 ton Leids afval verwerken.
- 18 Overlijden van Jozias Crucq, oud-voorzitter van het Historisch Genootschap Koudekerk, op 79-jarige leeftijd.
- 20 Mw. Clasine Heering-Moorman wint de Leidse Poëzieprijs, tijdens het Dichterspodium van het Leids Literair Festival.
- 24 Leidens oudste inwoner, mw. A. Kloos-Oldriks, is op 108-jarige leeftijd overleden. De nieuwe oudste Leidse, mw. C. van Dam-Groeneveld, viert op 20 november haar 107de verjaardag.
- 27 Yvonne van der Stoep uit Voorschoten wordt Europees kampioene gewichtheffen.
- 30 De Leidse Irene van der Laan wordt verkozen tot Miss Holland 1994.
- 31 Rijwielhandel Aad van Riek stopt na 150 jaar met het familiebedrijf, dat ooit begon als smederij en wagenmakerij, in de Hoofdstraat in Hillegom.
- 31 Mr. C.H. Goekoop neemt afscheid van de gemeentepolitie Leiden en verwelkomt de districtspolitie van Hollands Midden.
- 31 Wilfred Tegelaar uit Leiden wordt winnaar van de wedstrijden voor jonge koks tijdens de Nationale Horeca Manifestatie in Utrecht.

APRIL

- 1 Na bijna een halve eeuw krijgt Woubrugge weer een echte kroeg (annex eetcafé).
- 6 Door de sluiting van de Conservenfabriek Van der Pijl houdt Ter Aar slechts twee van dergelijke industrieën over.

- 7 De Gewelfkamer in het Academiegebouw in Leiden, waar het Academisch Historisch Museum is gevestigd, gaat na grondige restauratie weer open voor publiek.
- 8 De uit 1645 daterende Visserskapel in de Hoofdstraat van Noordwijk wordt na een ingrijpende restauratie, voorzien van een nieuw carillon, weer in gebruik genomen.
- 9 Minister Alders van VROM opent “Kom in de kas” in Kloosterschuur/Trappenberg in Rijnsburg.
- 11 Wethouder J. Bedijn wordt bij zijn afscheid tot ereburger van Noordwijk benoemd.
- 11 Oud-wethouder P.J. van Rijn wordt bij zijn vertrek na 24 jaar uit de gemeenteraad van Ter Aar, ridder in de Orde van Oranje-Nassau.
- 12 A. ter **Haar**, CD-lijsttrekker in de onlangs gekozen gemeenteraad in Leiden, neemt op de avond van zijn beëdiging ontslag als lid van dat college, wegens bedreiging van hemzelf en zijn gezin. Het andere raadslid, H. Otto, zou later van het raadslidmaatschap afzien.
- 13 Molen De Heesterboom in Leiden, nu eigendom van de Stichting Houtzaagmolen De Heesterboom, wordt na restauratie weer in bedrijf gesteld.
- 14 Vereniging De Watervrienden uit Leiden eert mw. Jannie Witteman-Dool, vijftig jaar zweminstructrice.
- 16 De 16-jarige Gina van der Meer uit Voorschoten wordt Europees kampioene twirlen.
- 17 Commissaris van de Koningin mr. S. Patijn opent in Warmond de eerste volwaardige golfbaan in de regio.
- 18 Uitgeverij E.J. Brill uit Leiden krijgt de Export Award 1993.
- 19 Mw. J.C. Verkerk-van Gorkum viert in het bejaardencentrum “Driehof” in Hazerswoude Dorp haar 100ste verjaardag.
- 27 Staatssecretaris Gabor van Landbouw bezoekt Ter Aar.
- 28 De Leidenaar Gerbert van Loenen krijgt de aanmoedigingsprijs voor jonge journalisten, Het Gouden Pennetje, voor zijn artikelenreeks over de Franse industrialisatiepolitiek.
- 28 Na een grondige restauratie wordt het Oude Raadhuis aan de Warmondse Dorpsstraat heropend.
- 30 De Vereniging tot Viering van Warmonds Feesten herhaalt, wegens haar vijfde lustrum, de optocht die in 1874 ter gelegenheid van het regeringsjubileum van koning Willem 111 werd gehouden.

MEI

- 1 Het Pijpenkabinet in Leiden heeft zijn deuren gesloten.

- 12 Oplevering van het geheel gerenoveerde kerkhof bij de Laurentiuskerk te Voorschoten.
- 13 Voetbalvereniging Lugdunum viert haar 75-jarig bestaan.
- 19 Heringebruikname van de Marotzaal in kasteel Duivenvoorde te Voorschoten.
- 20 Na 38 jaar bloeit in de Leidse Hortus Botanicus weer de lijken- of penisbloem (*Amorphophallus titanum*).
- 22 De nieuwe Binnenstadsgemeente van Hervormden en Gereformeerden in Leiden presenteert zich in de Hooglandse kerk.
- 26 Onthulling van een plaquette op het oude wachtgebouw van de Leidse Morspoortkazerne ter herinnering aan het 4e Regiment Infanterie.
- 26 Het Vrouwennetwerk van de Rijksuniversiteit Leiden viert zijn 10-jarig bestaan.
- 29 Na meer dan 100 jaar verlaat de NZH de regio Leiden en wordt het openbaar vervoer bediend door Westnederland.
- 30 Opening van het Dienstencentrum voor Dak- en Thuislozen aan de Oude Rijn 44 te Leiden.

JUNI

- 1 Burgemeester C.A. de Jonge van Sassenheim gaat om gezondheidsredenen met pensioen.
- 3 Opening van de nieuwe huisvesting van de Oudheidkamer Leiderdorp in de Kameleon, Ericalaan 3b.
- 4 De restauratie van de toren van de 125 jaar oude rooms-katholieke St. Martinuskerk in Hillegom is voltooid.
- 4 Ook Leiden heeft nu, naast glas- en papierbakken, zijn textielcontainers.
- 4 Het Leidse echtpaar Holwerda-Mulder viert zijn 70-jarig huwelijksfeest.
- 6 In Huize St. Jeroen te Noordwijk Binnen wordt H. Vink 100 jaar.
- 15 De nieuwe regeling van de Mondriaan Stichting (alleen die musea die over een eigen aankoopbudget van f 100.000 beschikken komen voor subsidiëring van aankopen in aanmerking) is zeer ongunstig voor drie Leidse musea: de Lakenhal, het Prentenkabinet en het Koninklijk Penningkabinet. De Lakenhal zou een uitweg vinden, want de gemeente heeft haar subsidie voor de komende drie jaar gebundeld.
- 17 Het museum Oud Noordwijk neemt een nieuwe expositieruimte op het Jan Kroonsplein in gebruik. Deze gebeurtenis valt bijna samen met de restauratie van het uit 1632 daterende pand "De Lindenhof" in Noordwijk Binnen.
- 20 Staatssecretaris J. Cohen van onderwijs treft strenge maatregelen naar

aanleiding van de Annex-affaire: de voorzitter van het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Leiden, mr. C.P.C.M. Oomen, moet vertrekken, de Universiteitsraad verliest tijdelijk haar medebesturende bevoegdheden en het College van Bestuur moet verantwoording afleggen aan een, nog in te stellen, Raad van Toezicht.

- 22 De Leiderdorper Jeroen Piket wordt opnieuw Nederlands kampioen schaken.

JULI

- 1 Opening van de gereconstrueerde renaissance-lusthof van het geboortehuis van Hermannus Boerhaave te Voorhout.
- 1 Voor de laatste keer wordt het Hagerbeer-orgel in de Leidse Pieterskerk bespeeld, want het zal bij de restauratie worden teruggebracht tot de staat van 1643. De kas wordt enige dagen later bedekt door een gigantisch doek met een impressie van het orgel.
- 6 Door de archeologische vondsten op het terrein tussen Koenesteeg en Nieuwebrugsteeg is Leidens bewoningsgeschiedenis met duizend jaar verlengd.
- 10 Teun en Leny Reyneveld stoppen met hun melkhandel die de familie sinds 1925 dreef aan de Hillegomse Molenstraat.
- 19 De Leidse oud-CPN'er Johannes van der Blom, weduwnaar van Cootje Vijlbrief, overlijdt.
- 28 In Voorschoten wordt de vermiste 800-roedenpaal die sinds de 16de eeuw de grens met Leiden aangaf, op zijn oude plaats teruggezet.
- 30 Begin van de werkzaamheden van de afdeling Milieurecht van de Leidse Rechtswinkel; de officiële opening zou in oktober volgen.
- 31 In koffietent Kanaalzicht aan het Leidse Lammenschansplein wordt de eremedaille in zilver verbonden aan de Orde van Oranje-Nassau, uitgereikt aan mw. Truus Oudshoorn, voor haar voortreffelijke koffie en de gezellige sfeer.

AUGUSTUS

- 1 L.P. 't Hart uit Capelle aan de IJssel treedt in functie als gemeentesecretaris van Zoeterwoude.
- 10 Juan Guo uit Leiderdorp wordt Europees kampioen Go.
- 15 Start van de 25ste ELCid week, waarin de nieuwe studenten enigszins wegwijis zullen worden gemaakt in Leiden.
- 23 De parochiekerk Meerburg te Zoeterwoude krijgt een parochie-vicaris: pater Bart Versteegen.

28 De rooms-katholieke St. Jeroenskerk te Noordwijk Binnen werd 100 jaar geleden in gebruik genomen.

SEPTEMBER

- 1 Het koffie- en theewinkeltje van mw. Marion de Vries aan de Hogewoerd viert zijn 225-jarig bestaan. Nu is daar weer het VOC-uthangbord aangebracht.
- 1 Onder de naam College Het Hoge Land komt een fusie tot stand tussen enkele Leidse middelbare scholen: het Christelijk lyceum Dr. W.A. Visser 't Hooft, de Prins Willem-Alexander MAVO, de Mondriaan s.g. en de Christelijke MAVO's in Rijnsburg en Leiderdorp.
- 4 Opening van de eerste jubileumexpositie ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van het genootschap Ars Aemula Naturae uit Leiden.
- 5 Mw. A.H. van Beurden-Heimans viert in het bejaardencentrum "Huize Rhijndaal" te Koudekerk aan den Rijn haar 100ste verjaardag.
- 8 De Britse premier John Major bezoekt het Academiegebouw in Leiden voor het houden van de William and Mary-lezing.
- 9 De Leidse journaliste mw. S. van Drie1 krijgt de Prijs voor de Dagbladjournalistiek voor haar reportage "Serajewo rest slechts waardig lijden".
- 12 Paus Shenoeda 111, leider van de Koptische Christenen, brengt een bezoek aan de Leidse universiteit.
- 19 Presentatie van de Stichting Carilloncomité Rijnsburg die het carillon wil behouden.
- 25 De gerestaureerde Heilige Adrianuskerk te Langeraar wordt weer in gebruik genomen.
- 29 Drie jongerenprojecten in de oostelijke binnenstad van Leiden winnen de sociale vernieuwingsprijs van de provincie Zuid-Holland. Het gaat om een videoclip, het opknappen van uit het water geviste boten en een jeugdlaboratorium. In november zullen zij ook de prijs van de Aktion Multikulturell winnen.
- 30 De omstreden Leidse bioscoop Trianon heeft een nieuwe eigenaar, wiens naam vooralsnog onbekend blijft. Het blijkt later om Jan Boer en Ben Luykx te gaan.

OKTOBER

- 1 De Erepénning van de Gemeente Leiden wordt uitgereikt aan ds. A. Dronkers.
- 3 Museum De Lakenhal exposeert o.a. enkele penningen, die de 100-jarige Leidse 3 October-Vereeniging aan het museum geschonken heeft.

- 4 Het College van B&W te Leiden besluit de hondenbelasting met 7,5% te verhogen, tot f 138,-.
- 7 Dr. ir. G.M.M. Houben verwerft de Museummedaille met zijn schenking van muntgewichten en muntweegapparaten aan het Leidse Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet.
- 7 De (mede)oprichter van de Sperma-bank van het AZL te Leiden, de heer C. van Voorst, krijgt de eremedaille in goud verbonden aan de Orde van Oranje-Nassau.
- 9 W.J. Dekker, 60 jaar organist, waarvan de laatste 18 jaar bij de hervormde kerk in Voorhout, ontvangt de zilveren eremedaille van de Orde van Oranje-Nassau.
- 10 Door de aansluiting van rijksweg A4 met Rijksweg 11 komt een einde aan de overlast van 25.000 auto's per dag over de Hoge Rijndijk in Zoeterwoude.
- 11 Na moeizame onderhandelingen over de bebouwing van de Broek- en Simontjespolder in Oegstgeest besluiten Gedeputeerde Staten een grens-correctie ten behoeve van Leiden door te zetten.
- 13 Nico van den Hoed vangt in de Rijnsburgersingel in Leiden een karper van 26 pond en 89 cm, waarna de vis snel zijn vrijheid terugkrijgt.
- 14 Begrafenis van oud-minister Jan de Koning op de begraafplaats Rosenburgh te Voorschoten.
- 24 De Sassenheimse mw. J. Kuijt-de Vreugd wordt 100 jaar.
- 25 De gemeenteraad van Sassenheim stemt in met de opzet van een monu-mentenbeleid.
- 27 Oratoriumvereniging Ex Animo uit Leiden viert haar 75-jarig bestaan.
- 28 Project Agadir, hulpverlening aan Marokkaanse jongeren met een licht crimineel verleden, aan de Oude Singel 244 te Leiden, gaat van start.
- 31 De gemeente Leiden verkoopt haar laatste woningbezit aan de Woning-bouwvereniging Leiden.

NOVEMBER

- 1 Mw. W. van Montfrans-Hartman verruilt haar functie van burgemeester van Katwijk voor een baan in het bedrijfsleven.
- 1 De Hillegomse Harmoniekapel viert het 100-jarig bestaan, ondanks de brand die dit voorjaar het clubhuis en de inventaris verwoestte.
- 2 Molen "De Rooie Wip" aan de Gemeneweg in Hazerswoude zal, voor ruim f 250.000, worden gerestaureerd.
- 5 Uitreiking van de Sleutel Award aan het *Leidsch Dagblad* en Peter La-brujère.

- 9 Dirigent en musicus Gerard W. Akkerhuis uit Warmond overlijdt.
- 10 Er kunnen auto's rijden over het eerste stukje van Rijksweg II-Oost.
- 12 De eerste Leidse theatermarathon trekt ongeveer 400 deelnemers.
- 14 In Grand Hotel Huis ter Duin in Noordwijk aan Zee vindt een zeer grote internationale ministersconferentie over veiligheid van en in Europa plaats.
- 15 Voorschoten Lokaal geeft een proefuitzending televisie.
- 17 De *Leidse Post/Zuid-Holland Post* komt voortaan met zes lokale edities.
- 21 De heer 1. (Sjaak) Milikan, oud-directeur van de Leidse Stadsgehoorzaal, overlijdt.
- 22 De Zangeres zonder Naam, Mary Servaes-Bey, wordt op het Leidse stadhuis ontvangen voor de presentatie van haar autobiografie.
- 26 Viering van het 90-jarig bestaan van de Leidse Stem des Volks.
- 26 Damesmodezaak Klaver in Hillegom, die 94 jaar in handen van de familie was, beëindigt haar activiteiten.

DECEMBER

- 4 De 72-jarige Jan van Lierop speelt voor de vijftigste keer Sinterklaas in Hillegom.
- 7 De Leidse mw. Magda Hofkes van Speel-o-theek Pinokkio, de Kinder-Toneelclub, en het Buro Slachtofferhulp zijn de winnaars van de Co Verhoogprijs 1994.
- 9 Overlijden van ir. H.A. van Oerle (zie In memoriam).
- 9 Na dertig jaar voorbereiding start in Voorhout de bouw van een bibliotheek.
- 11 De voltooiing van de toren van de Lodewijkskerk te Leiden is aanleiding voor de uitreiking van de pauselijke ridderorde van Sint Sylvester aan de kerkmeesters J.B. Koreman en C.W. Uylenbroek.
- 20 J. Vianen, oud-voorzitter van de bloemenveiling Flora te Rijnsburg, overlijdt.
- 21 Het carillon van het Leidse stadhuis wordt opnieuw in gebruik genomen.
- 28 Net voor het nieuwe jaar telt Rijnsburg 14.000 inwoners, door de geboorte van Jacky den Haan.

HUGO ANTHONIUS VAN OERLE

8 MAART 1905 - 3 DECEMBER 1994

Hugo van Oerle, die op 3 december 1994, na een lang, rijk en voltooid leven is overleden, was een begaafd mens.

Hij werd op 8 maart 1905 geboren in Leiden als zoon van een architect en kleinzoon van een architect-aannemer en het was welhaast traditie dat ook hij voor een architectenloopbaan heeft gekozen.

Hij ontving zijn opleiding aan de toenmalige Technische Hogeschool te Delft, waar hij in 1930 afstudeerde. Daar was in 1924 M.J. Granpré Molière benoemd tot hoogleraar, die door religie en esthetiek grote invloed uitoefende, niet alleen op zijn katholieke leerlingen maar op de gehele afdeling Bouwkunde. Er is een bouwkunst uit ontstaan die als "Delftse School" bekendheid heeft gekregen. Van Oerle heeft tot de eerste leerlingen behoord en de invloeden daarvan zijn, zeker in de werken van zijn eerste periode, duidelijk aanwezig. Maar niet alleen de "Delftse School", ook de persoon en het werk van A.J. Kropholler heeft hij daar leren kennen en daaruit is een samenwerking ontstaan bij het ontwerp en de bouw van de abdij van Affligem in België, waarbij Van Oerle direct na zijn afstuderen werd betrokken en waar hij ook deze eerste periode heeft gewoond. De relatie zal niet die van werkgever - werknemer zijn geweest, want zij werd voortgezet bij het ontwerp en de bouw van de St. Petruskerk met pastorie en omliggende woningen te Leiden, waar zij beiden als architect worden genoemd. Wellicht heeft Kropholler wat meer invloed gehad op de architectuur van de kerk en heeft Van Oerle vooral op de woningen zijn stempel gedrukt, in ieder geval heeft Van Oerle in één van deze woningen zijn eerste kantoor-woonhuis gevestigd.

Dat is het begin geweest van een succesvolle architectenpraktijk in Leiden, waarbij behalve veel restauraties van monumenten, zoals het Gravensteen, de Lodewijkskerk, het Annahofje en het Elizabethsgasthuis, ook veel belangrijke nieuwbouwprojecten zoals het Agnes-College, het verzorgingstehuis Roomburg, het verzorgings- en verpleegtehuis Van Wijckerslooth en het gebouw voor Zoölogie aan de Witte Singel tot stand zijn gekomen.

Behalve deze architectenpraktijk in Leiden heeft Van Oerle tevens een belangrijke militaire carrière als genieofficier gehad. Na in 1924/25 de toenmalige opleiding tot reserveofficier te hebben gevolgd werd hij in 1938, tijdens de voormobilisatie, onder de wapenen geroepen. Hij werd commandant van

de 15de Compagnie Pioniers en was verantwoordelijk voor het voorbereiden en uitvoeren van hindernis- en vernielingsplannen in het oosten van Noord-Brabant. Na de demobilisatie kon hij zich weer wijden aan zijn Leidse bureau, tot hij in 1946 als luitenant-kolonel het commando kreeg over het geniebataljon van de 7 December Divisie. In die functie diende hij van 1946 tot 1949 in het toenmalige Nederlands-Indië. Naast zijn werk als genieofficier kreeg hij de opdracht om voor de gesneuvelden en slachtoffers van de gevechtshandelingen, die verspreid over de gehele archipel begraven waren, een centrale erebegraafplaats te bouwen. Iets buiten Batavia, op de weg naar Buitenzorg, lag een reeds eerder bestaand begraafplaatsencomplex "Menteng Poelo". Daar bouwde Van Oerle eerst een kapel met daarnaast een omsloten hof met vijver, vanwaaruit een weg voerde naar de trapsgewijs gelegen dodenvelden. Later werd het complex uitgebreid met een aula met podium, een columbarium en een necrologicum. Hij paste inheemse materialen en een rijke, op de oude cultuurmonumenten geïnspireerde, ornamentiek toe. Een gift van het katholieke thuisfront maakte de medewerking van kunstenaars mogelijk. Het complex werd, tussen de gevechtshandelingen door, met hulp en inzet van mensen en middelen uit zijn bataljon gerealiseerd. Ook nu nog vormt het een waardevolle herinnering aan een voorbije periode.

Nadat Van Oerle in 1949 was gerepatrieerd, wachtte hem in het vaderland belangrijke opdrachten. Hij was inmiddels geassocieerd met architect J.J. Schrama, die gedurende zijn afwezigheid het kantoor leidde en deed groeien. Veel werk werd verricht, in opdracht van de Rijksgebouwendienst, voor de uitbreiding, de herinrichting en de verbouwing van gebouwen die behoorden tot het Academisch Ziekenhuis te Leiden.

Zijn werk in deze ziekenhuisbouw, gevoegd bij zijn verworven ervaring met het bouwen in de tropen, had de aandacht getrokken van de medisch adviseur van het Kabinet van de Minister van Suriname. De ziekenzorg in Suriname, aanvankelijk opgezet door en voor militairen, moest tevens geschikt gemaakt worden voor de gezondheidszorg voor de gehele bevolking. De gebouwen die hiervoor nodig waren werden eertijds opgezet volgens het paviljoensysteem. Aanvankelijk voldeed dit goed, doch naarmate het aantal specialisten steeg en de personeelskosten toenamen, bleek een meer efficiënte organisatie noodzakelijk. Een commissie uit Nederland moest de Landsregering adviseren inzake de ziekenhuisbouw en deze kwam tot de conclusie dat het geen zin had de bestaande gebouwen te renoveren en uit te breiden, maar dat een geheel andere opzet noodzakelijk was. Er werd geadviseerd geheel nieuwe ziekenhuizen te bouwen waarbij van moderne bouw-, zonwerings-, ventilatie- en installatietechnieken gebruik gemaakt diende te worden. Voor de realisatie van deze plannen moest een bureau worden ingeschakeld dat over ervaring met dergelijke problemen beschikte en het bureau van Van Oerle & Schrama voldeed aan deze eisen. Aan hen werd de opdracht voor het maken van het ontwerp verleend. De samenwerking voldeed zo goed dat in 1953-1963 in Paramaribo een aantal ziekenhuiscomplexen werd gerealiseerd. Het zijn gebouwencomplexen geworden met een verrassend fraaie, moderne architectuur, met veel variatie. Waarschijnlijk mede doordat ze in een korte periode, weliswaar voor verschillende opdrachtgevers doch met dezelfde deskundige adviseurs door hetzelfde ontwerpteam zijn gepland, hebben zij een grote eenheid verkregen.

Naast zijn werk als restauratiearchitect, genieofficier en ziekenhuisbouwer in de tropen, onderscheidde Van Oerle zich ook door zijn speciale kennis en liefde voor de studie van de architectuur- en stedenbouwkundige geschiedenis en de archeologie. Hij was al sinds 1937 betrokken bij de Stichting Menno van Coehoorn en werkte als lid van de Studiecommissie aan het historisch onderzoek van de Nederlandse vestingbouw.

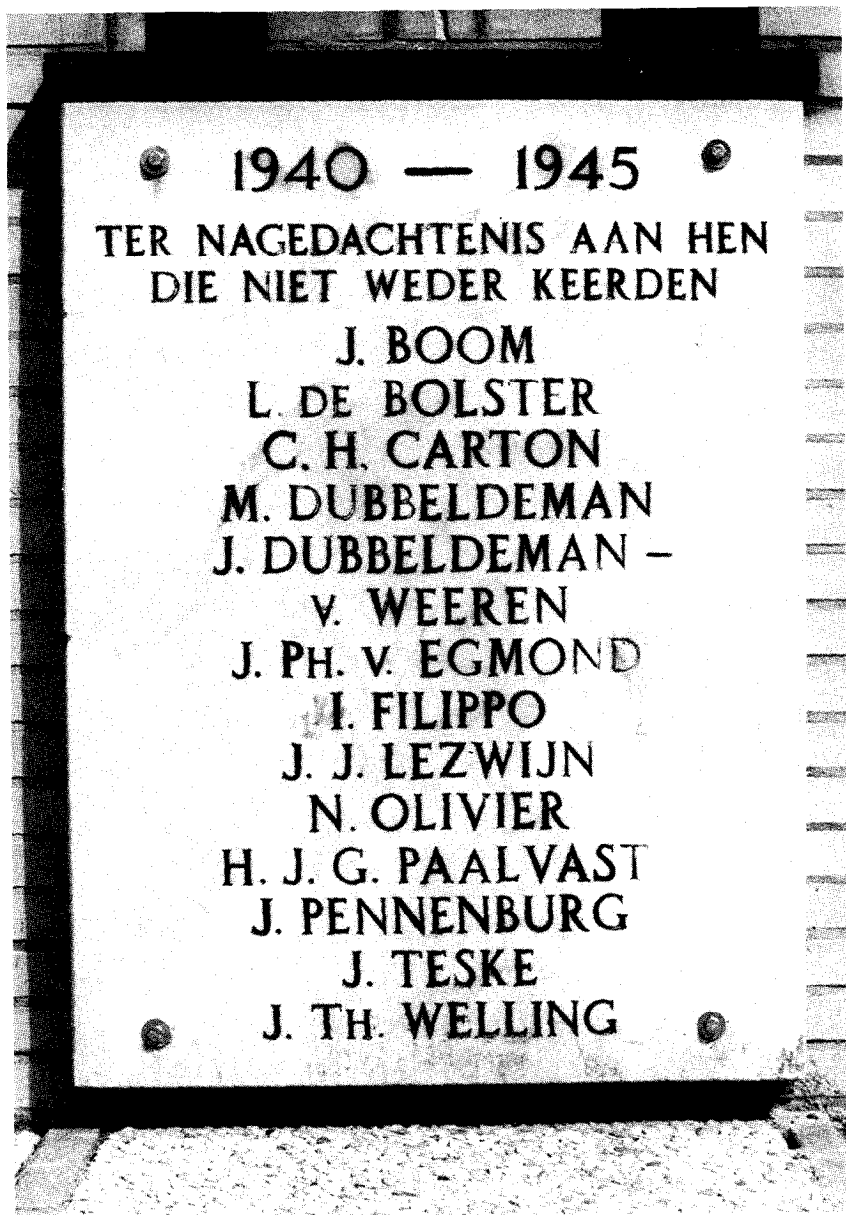
In de Tweede Wereldoorlog waren de opdrachten schaars en de architecten hadden het moeilijk. Er was echter een klein voordeel, ze hadden veel vrije tijd. Van Oerle vertelde mij eens dat hij bij het maken van een restauratie-

plan voor het Boerhaave-complex alle tijd had voor het noodzakelijke archief-onderzoek en dat hem dat zo fascineerde dat hij dit uitstreckte tot de gehele Leidse binnenstad en dat dit de aanleiding en het begin was van zijn standaardwerk *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*. Het was het eerste gedeelte van dit werk waarop hij in 1975 promoveerde aan de Technische Universiteit Delft. Het oogstte in brede kring grote bewondering en het wordt veelvuldig geraadpleegd en geciteerd.

Het wekt bewondering dat Van Oerle op zo veel en zo verschillende gebieden van zijn vak, werk van zo'n hoog niveau leverde. Hem werd daarvoor terecht gepaste eer betoond. Hij werd benoemd tot "Officier in de Orde van Oranje-Nassau met de Zwaarden" voor zijn prestaties als genieofficier en zijn werk in het voormalig Nederlands-Indië. Hij was drager van het "Ereteken voor Orde en Vrede met de gespen 1947, 1948 en 1949". Voorts werd hij benoemd tot "Ridder in de Orde van Gregorius de Grote" wegens zijn verdienste voor de katholieke kerk. Hem werd in 1977 de "Coehoorn-Mortier" toegekend wegens zijn werk voor de Stichting Menno van Coehoorn. Zijn verdiensten voor de stad Leiden werden in 1990, ter gelegenheid van zijn 85ste verjaardag, gehonoreerd met de toekenning van de "Gouden Speld van de Stad Leiden".

Behalve de hierboven genoemde deugden en verdiensten die Hugo van Oerle sierden, was hij bovendien een integer, goed en wijs architect die zijn jongere collega's, ik spreek daarbij uit eigen ervaring, zo goed mogelijk hielp en introduceerde, een veeleisende maar sympathieke werkgever en zeker ook een geliefd echtgenoot en vader. Zeer velen, en ik reken mijzelf daartoe, zullen aan hem een heel goede herinnering behouden.

M.P. Schutte

Gedenkplaat voor de **gevallenen** in De Kooi. Deze was tot voor kort aangebracht in de Driftstraat, maar nu op een monument in de Atjehstraat. Foto J. Lagas 1995.

GETUIGENISSEN VAN HET LEIDSE VERZET

door

R.C.J. van Maanen

In 1946 publiceerde A.M.G. Bernard, in kringen van de illegaliteit beter bekend als Lex Bernard, in twee afleveringen van de *Leidsche Post* een artikel over het verzet in Leiden.¹ Hoewel bedoeld om een overzicht te geven van de illegale activiteiten waarbij hijzelf betrokken was – en tevens ter nagedachtenis van een aantal met name genoemde gevallen – geeft dit artikel een uitstekend beeld van verschillende facetten van het verzet in hun onderlinge samenhang en in relatie tot de voortschrijdende oorlog. Het besteedt aandacht aan het administratieve verzet, in verband met onderduiken van joden en tewerkstelling in Duitsland; aan het gewapend verzet en de illegale pers; aan de organisatorische schaalvergroting van verzetsorganisaties en de Binnenlandsche Strijdkrachten (BS); aan koeriersters en illegale hulp vanuit het overheidsapparaat.

Lex Bernard was niet de enige die kort na de oorlog zijn herinneringen op papier zette. Al in september 1945 boekstaafde C. van Wijk zijn herinneringen aan zijn illegale werk voor de groep van Lex Bernard. Lou Nix, een van de groepscommandanten van de Derde sectie van de BS te Leiden schreef in 1945 het “Logboek” van deze sectie,² niet alleen als neerslag van haar activiteiten, maar ook ter verantwoording ervan. Over de studentensectie van de BS verscheen een groot artikel in het gedenkboek van Pro Patria uit 1949.³ Een lang overzichtsartikel over het verzet in Leiden verscheen in het *Leids Jaarboekje* van 1946, dat nagenoeg geheel aan de Tweede Wereldoorlog gewijd was. De redactie had de verzetsman J.M. van Stralen bereid gevonden dit stuk te schrijven. De inhoud was voor publikatie goedgekeurd door de Vertrouwensraad van de illegaliteit.⁴

De “memoires” van Van Wijk waren bedoeld voor enkele verwanten en bekenden en derhalve niet gepubliceerd. Het *Logboek* van de Derde sectie was in een zeer beperkte oplaat verschenen, met name voor de leden van deze sectie. Het gedenkboek van Pro Patria was ook geen werk dat in ruime kring verspreid werd, terwijl het krantenartikel van Bernard snel in de vergetelheid is geraakt. Alleen het artikel in het *Leids Jaarboekje* kreeg ruimere bekendheid en gold dan ook enkele tientallen jaren lang als de belangrijkste,

zo niet de enige publikatie over het Leidse verzet in de Tweede Wereldoorlog.

Pas in de jaren '80 zou dat veranderen. Met name in de herdenkingsjaren 1980 en 1985 verscheen een groot aantal kranten- en tijdschriftartikelen over Leiden in de oorlogstijd in het algemeen en over het verzet in het bijzonder.' Met het oog op de herdenkingen van 1985 startte de subfaculteit geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Leiden in 1982 het project "Leids verzet". Meer dan honderd interviews zijn afgenomen van deelnemers aan dat Leidse verzet. Deze vormen de basis voor het boekje *Ook in Leiden... Over verzetswerk in en om de stad 1940-1945*.⁶ Deze publikatie, eigenlijk bedoeld voor het voortgezet onderwijs, behandelt systematisch een aantal aspecten van het verzet en geeft een schat aan informatie voor ieder die zich met dat onderwerp wil bezig houden. Naast het genoemde *Leids Jaarboekje* van 1946 is het de belangrijkste publikatie erover.

Persoonlijke getuigenissen

In het artikel uit het *Leids Jaarboekje* van 1946 spelen persoonlijke getuigenissen geen rol. Het artikel geeft de hoofdlijnen van het verzet weer, met behandeling van diverse organisaties en beschrijving van situaties en activiteiten. *Ook in Leiden...* is anoniem gehouden. Persoonlijke voorvallen zijn wel veelvuldig in de tekst verwerkt, maar gezien vanuit een organisatie of situatie en niet vanuit de persoon die ze daadwerkelijk meegemaakt heeft. Inzicht in de menselijke betrokkenheid, de context van hun handelingen en beslissingen of de officiële netwerken maken het beeld van het verzet echter nog completer. De getuigenissen van vlak na de oorlog kunnen daartoe dienen, maar ook herinneringen die nog maar pas aan het papier zijn toevertrouwd.

Dit artikel is met name gebaseerd op een vijftal getuigenissen, ieder corresponderend met een bepaald facet van het verzet.⁷

De heer W. de Geus heeft een actieve rol gespeeld in de LO te Leiden (Landelijke Organisatie voor Onderduikers). Uit zijn mond heeft zijn kleindochter Mathilde de Geus zijn herinneringen opgeschreven. Naar aanleiding van deze tekst heb ik enkele gesprekken met hem gevoerd.'

De illegale pers zal worden belicht vanuit de *Herinneringen van mr. A.J. Landaal*. Hij heeft deze recentelijk in eigen beheer uitgegeven ten behoeve van familie en vrienden. Ook het Leids Gemeentearchief kreeg een exemplaar. De heer Landaal heeft mij toestemming gegeven deze herinneringen te gebruiken voor dit artikel."

Met de heer A. Boting heb ik een gesprek gevoerd over de Raad van Verzet (RVV), een organisatie die voor sabotage en gewapend verzet in het leven was geroepen."

De heer C. van Wijk was betrokken bij het administratieve verzet. Zijn nooit uitgegeven memoires heeft hij mij overhandigd voor dit artikel.”

De heer W.K. Kisman maakte deel uit van de staf van de Derde sectie van de BS. In een gesprek met hem maakte hij mij attent op het eerder genoemde “Logboek”.

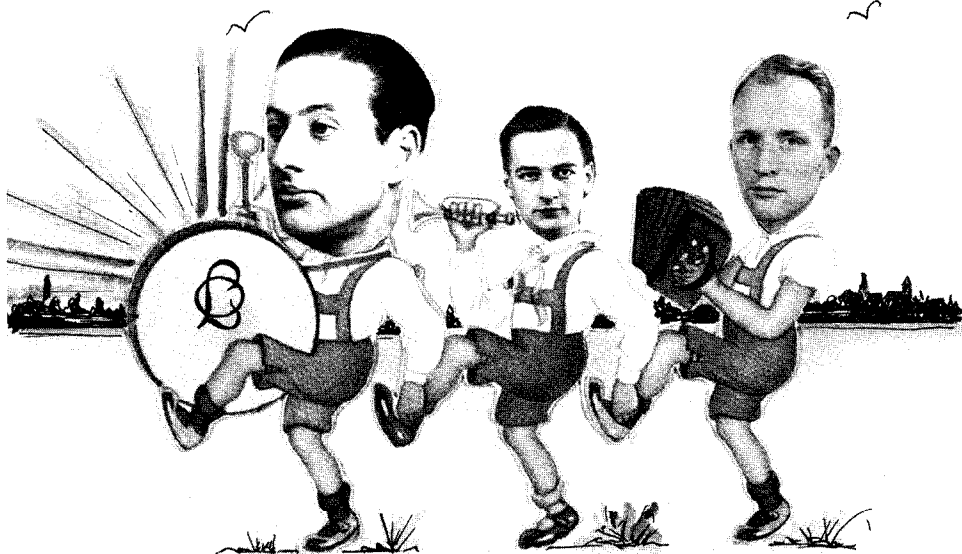
De verhalen van deze vijf mensen vormen de leidraad voor dit artikel. Daarnaast is gebruik gemaakt van interessante informatie die enkele anderen mij hebben verschaft.

Een winkel als dekmantel

Op Hoefstraat 27 was de melkhandel van de familie De Geus gevestigd. Het was er altijd een komen en gaan van klanten, leveranciers en reizigers. In- en uitlopen van mensen viel dus niet op. Ook niet als dat van een stel dominees was, die rond het middaguur naar Radio Oranje kwamen luisteren. Bezorgen en distribueren van het illegale blad “Het dagelijks nieuws”, dat door Piet van Manen¹³ en Joop Geijsman gestencild werd in de timmermans-werkplaats Vliet 45, kon ook zonder opvallen gebeuren.

Een vaste klant was de heer Smit, die op het Gewestelijk Arbeidsbureau aan de Doezastraat werkte. Op gegeven moment vroeg hij de familie De Geus of zij onderduikadressen zou weten. Goedgekeurden voor tewerkstelling in Duitsland (Arbeitseinsatz) die niet wilden, moesten verdwijnen. Smit kon illegaal aan bonkaarten komen dank zij Thijs Baart en Henk de Geus (een neef van het gezin uit de Hoefstraat), die op het Distributiekantoor werkten. De familie De Geus, die al voor de oorlog zeer anti-nationaal-socialistisch was, werkte graag mee, en zo ontstond de situatie dat de melkzaak “distributiecentrum” voor onderduikers werd. De goedgekeurden die niet in Duitsland wilden gaan werken, werden door een achteruitgang van het Arbeidsbureau aan het Van der Werfpark uitgelaten en onmiddellijk naar de Hoefstraat gebracht. Daar werden zij opgehaald en regelrecht naar hun onderduikadres gebracht.

Op deze wijze kwam ook Wim de Geus met de illegaliteit in aanraking.¹⁴ Van het een kwam het ander. In april of mei 1943 werd hij door J. Kranenburg (“Dolf”) gevraagd om zijn opgebouwde netwerkje voor het onderbrengen en onderhouden van onderduikers onder te brengen in de Landelijke Organisatie (LO). Dat was een van huis uit reformatorische groep, met lijnen en contacten door het gehele land.” Zodoende werd het mogelijk elders contacten te leggen voor adressen. Ook De Geus reisde hiervoor naar andere plaatsen. Ondertussen ging het verzorgen van bonkaarten en van geldelijke middelen gewoon door. Vele bijeenkomsten werden belegd in het hoekhuis

Ansichtkaart met foto's van de districtsleiding van de LO. Voorop gaat W. Pera en in het midden C. Kromhout. Coll. C. Kromhout.

Pieterskerkgracht 28 - Diefsteeg, waar de familie Kromhout ("tante Anna") een groentezaak had. Een tijd lang was daar de administratie van de LO gevestigd."

Soms ging het bijna mis, zoals bij de begrafenis van een onderduiker. Deze had een maagbloeding gekregen, waaraan hij een dag later overleed." Op dat moment was de landelijke top van de LO in hetzelfde huis in vergadering bijeen. Die moest dus maken dat zij weg kwam. Blijkbaar hadden de Duitsers toch lucht ervan gekregen, want zij omsingelden de Petruskerk toen de uitvaartmis aan de gang was. De aanwezige LO'ers werden tijdens de dienst getipt en door de koster naar de pastorie gebracht, die uitkwam op de Lorentzkade. Daar hadden de Duitsers niet op gerekend. Betrokkenen sprongen over de sloot en konden ontkomen.

Halverwege het jaar 1943 werd De Geus benaderd met de vraag om voor Leiden een Centrale Inlichtingen Dienst op te zetten (CID). Ook dit was een landelijke organisatie, die nauwe contacten onderhield met de LO.¹⁸ Het doel was een kaartenbak aan te leggen van verdachte personen. Hier-

onder vielen niet alleen de Duitsers in de stad, maar ook alle Duitsgezinden, NSB'ers, leden van de Landwacht e.d. De CID had zelfs de opdracht ook communisten te noteren. De stad werd in een aantal wijken verdeeld, waar medewerkers van De Geus hun oren en ogen goed openhielden.

In augustus 1943 viel bij de landelijke leiding van de LO het besluit om niet te gaan samenwerken met bestaande KP's, maar om een eigen landelijke knokploegorganisatie op te zetten, de LKP.¹⁹ Ook aan de Leidse LO werd gevraagd een eigen KP te vormen. Niet iedereen van de LO ging deel uitmaken van de LKP; niet iedereen was er geschikt voor. Terwijl de LO uit circa twintig leden bestond, telde de LKP er niet meer dan zes of zeven, waaronder Wim de Geus. De leider van deze groep was Zwarte Kees. Deze had deel uitgemaakt van de groep "Oranje-Vrijbuiters" uit het Utrechtse. Toen deze groep werd opgerold was hij een van de weinigen die ontkwam." Bij voorkeur werden er overvallen buiten de stad gepleegd, om te voorkomen dat men herkend zou worden. Er werden zwarthandelaren beroofd van geld en voedsel, om onderduikers ervan te kunnen voorzien. Of er werden distributiekantoren gekraakt om aan voedselbonnen te komen. Een keer waren er formulieren voor 25 kg boter buitgemaakt, waarop de Duitsers onmiddellijk aan alle grossiers bekend maakten dat zij alleen geldig waren met een bepaald stempel. Maar geen nood. Een medewerker sneed dit stempel en het werd op alle formulieren gedrukt. Op de fiets gingen Wim de Geus en zijn neef Jack de Geus naar de Brinkers Fabrieken te Zoetermeer om deze bonnen te verzilveren. De melkhandel De Geus had goede betrekkingen met Brinkers en met grossierderij Voorbrood in de Van der Werfstraat. Daar moest de margarine worden afgeleverd, ten behoeve van onderduikers wel te verstaan. Het plan lukte, maar de fietstocht was bijna verkeerd afgelopen. De neven De Geus waren namelijk in een beschieting terechtgekomen van Engelse vliegtuigen op een Duitse colonne. De ravage was groot. Gelukkig sommeerden de Duitsers hen snel door te rijden.

In de stad werden toch ook verschillende acties ondernomen. Eenmaal werd tijdens een feest in Zomerzorg van de Duitse Wehrmacht een hele partij koppels met pistolen weggehaald. Een andere keer was een magazijn van de Ortskommandant in een poort tussen Apothekersdijk 12 en 14 het doelwit. Daar lagen tientallen rollen linnen opgeslagen van wel 100 kilo per stuk. Met man en macht werd gewerkt om veertig rollen van de derde verdieping naar beneden te sjouwen. De volgende ochtend om zes uur reed een wagen van de melkfabriek voor, getrokken door een schimmel, om de rollen naar het St. Elizabeth-ziekenhuis te rijden. De zusters gebruikten het linnen om er lakens van te maken, zowel voor het ziekenhuis als voor menige onderduiker.

Een overval werd minutieus voorbereid. Dat was aan Zwarte Kees wel toevertrouwd. Aan alles werd gedacht, zelfs aan een goede afwikkeling: de vluchtweg werd van tevoren uitgekend en afgesproken en alle deelnemers moesten zich na afloop op een bepaald punt melden. Indien nodig werd er met andere KP's samengewerkt, bijvoorbeeld met die van Blonde Kees of Zwarte Frits. Een goed voorbeeld is de bankoverval op de Rotterdamse Bank aan het Rapenburg, die in samenwerking met de ploeg van Zwarte Frits werd uitgevoerd. Toen begin 1945 het geld voor de onderduikers opraakte, werd het idee geboren een bankoverval uit te voeren. Hiervoor werd toestemming gevraagd en verkregen van de Nederlandse regering in Londen." Een neef van De Geus werkte bij deze bank en leverde een gedetailleerde plattegrond. De directeur werd van tevoren ingelicht. Geregeld werd dat op het politiebureau niet snel op de melding gereageerd zou worden. Op de bewuste ochtend begaf zich een tiental mannen en vrouwen naar het Rapenburg en hield zich op in de buurt van de bank om bij onraad direct te kunnen waarschuwen. Een paar bewapende mannen gingen naar binnen en dwongen de directeur naar de kluis te gaan en het aanwezige geld af te geven. De kassier werd "in naam van prins Bernhard" opgedragen het kasgeld te overhandigen. Zo werd f 100.000,- buitgemaakt. Het geld werd geteld en precies verantwoord door "Sonja", oftewel Jeanne de Geus, ook een familielid, die als secretaresse werkte voor Zwarte Kees. f 10.000,- werd afgestaan aan het verzet van Oegstgeest. Na de oorlog is het geld terugbetaald door het Nationaal Steunfonds.

Hongerend naar nieuws

Toen Arie Landaal in het najaar van 1943 begon het clandestien opgevangen nieuws op velletjes papier uit te tikken, had hij al heel wat oorlogservaringen achter zich." In november 1940 was hij hardhandig met de NSB in aanraking gekomen. Op geruchten van rellen in Den Haag was hij daarheen gefietst en terecht gekomen bij een optocht van NSB en WA. Hij stond vlak bij twee NSB'ers in uniform, die elkaar groetten met houzeegeroep en de Hitlergroet. Landaal ging daar vreselijk om lachen. Toen werd hij behandeld met een boksbeugel en in elkaar geslagen door een groepje NSB'ers. Later is hij nog eens opgebracht wegens koop en vervoer van een zak aardappelen. Dat leverde een huiszoeking thuis op. Maar ook dat liep met een sisser af. Ernstiger werd de situatie toen begin 1943 veel studenten opgepakt werden. Landaal, die inmiddels was gaan studeren, achtte het raadzaam uit Leiden te vertrekken. Hij kwam terecht in Willemsoord in de kop van Overijssel, waar hij verbleef tot september 1943. Eenmaal heeft hij die periode onderbroken,

om kandidaatsexamen te doen. Deed hij dat niet op dat moment, dan zou het niet meer mogelijk zijn zonder een loyaliteitsverklaring aan de Duitsers af te leggen. Maar ook in Willemsoord leefde hij niet rustig. Regelmatig vonden er razzia's plaats. Steeds wist hij een goede schuilplaats te vinden. In september '43 ging het echter mis. Hij werd opgepakt samen met de boer waar hij ondergedoken was en in een vrachtwagen weggevoerd. Maar na een uur ging de klep van de auto open en moesten de boer en hij eruit komen en maken dat ze weg kwamen. Vermoedelijk was dat te danken aan een oude kameraad van de boer die bij deze operatie betrokken was. Het was het sein om terug te gaan naar Leiden. Misschien was de anonimiteit van de stad toch veiliger.

Het uittikken van het dagelijks nieuws werd de grote bezigheid van Landaal in de oorlogsjaren. Begonnen in september/oktober 1943 met tien exemplaren per keer, groeide de oplaat tot 1.500 in begin 1944. Landaal kon het werk toen niet meer alleen af en vroeg hulp aan enkele anderen. De oplaat liep daarna snel op tot 4.000 exemplaren per nummer. Het overtikken met carbonpapier was ook geen doen meer. Er kwam een stencilmachine, die weer zijn eigen problemen met zich meebracht. Met name moest die regelmatig schoon worden gemaakt. Landaal is wel eens aangehouden met onderdelen van de stencilmachine achterop, toen hij op weg was naar zijn roeivereniging Die Leythe om die daar te reinigen. Van een buurman kocht hij een typemachine met een brede wagen voor 25 kilo suiker en een kaas. Daar beschikte hij natuurlijk niet zelf over. De LO verschaftte hem die. Er werd gezorgd voor papier. Voor *The Home Service* is dat altijd redelijk gelukt, al moesten er wel eens risico's voor genomen worden. Met een bakfiets vol papier door de stad rijden was niet echt handig. Eens is Landaal onverrichterzake met een paard-en-wagen heen en weer gereden naar Samson in Alphen aan den Rijn. Hij heeft het de tipgever niet in dank afgenomen dat men daar van niets wist en dus ook niets meegaf. In de winter 1944/45 ontstond het probleem van de stroomvoorziening. Zonder stroom kon je niet naar de radio luisteren, had je geen licht en kon je geen elektrisch kacheltje gebruiken om de stencilmachine soepel te laten draaien. Daar werd echter van alles op gevonden. Arie Landaal wist nog wat elektriciteit van het net af te tappen. Personeel van de lichtfabriek kwam dan anoniem de teller van de meter terugdraaien. Bovendien had hij accu's in huis, die clandestien werden bijgeladen, bijvoorbeeld vanuit auto's van de gemeentereiniging. Een medewerker van *Het Dagelijks Nieuws* loste het probleem op door gebruik te maken van windenergie. Hij bouwde een zgn. windvin op het dak, waarop een fietslamp kon branden en een accu voor een radiotoestel kon worden opgeladen." Firma De Graaff, waar bij tijd en wijlen de *Kroniek van de week* en ook wel

andere bladen werden gedrukt, wendde mankracht aan.²⁴ Het vliegwiel van de kleine pers werd van een handvat voorzien, zodat het rondgedraaid kon worden. Dat van de grote pers was daarvoor te zwaar. Maar wel kon de slede met het zetsel door een paar mensen naar voren en achteren getrokken worden.

Het grootste probleem was om de bladen op een zo veilig mogelijke manier te distribueren. Daarvoor werd voor *The Home Service* een goed systeem bedacht. Veel mensen die aan hetzelfde woonhuis kwamen, was te opvallend. Maar achter het ouderlijk huis van Arie Landaal liep een brandgang en daardoor werden de krantjes verspreid. Bij ieder huis lag een pakket voor een ander dorp, bijvoorbeeld bij Thorbeckestraat 10 voor Leiderdorp, bij nr. 12 voor Hazerswoude enz. Iedereen in de buurt wist er dus van, maar nooit heeft iemand zijn mond opengedaan. Begin 1944 is er een steunpunt in Oegstgeest bijgekomen. Oegstgeest lag moeilijk voor transport vanuit de De Laet de Kanterstraat, want je moest de hele stad door. Het was veiliger de stencils erheen te brengen om die ter plekke af te draaien. Dat lukte niet altijd. Soms moest een beroep op een mevrouw gedaan worden die hele pakken *Home Services* onder haar korset propte en dan "hoogzwanger" terug naar Oegstgeest fietste.

Het krantje kreeg na een paar weken de naam *The Home Service*, naar het gelijknamige BBC-programma. Het was bepaald niet het enige blad in Leiden. Al vanaf het begin van de oorlog verschenen er illegale geschriften. De illegale pers in Leiden moet als een uitgebreide en goed georganiseerde beschouwd worden." Minstens tien blaadjes zijn er korte of lange tijd versche-

*Wilt U zich om 5.15 uur naar
de Harmonie in de Breestraat
begeven alwaar iemand met
een koffer zal zijn*

nen, waaronder plaatselijke bulletins van de landelijke illegale pers. Een van de vroege bladen was *Het Dagelijks Nieuws*, dat in ieder geval vanaf mei of juni 1943 regelmatig verschenen is in gestencilde vorm. Maar al in 1941 moet er een blad met dezelfde naam getypt zijn.” Na enige omzwervingen werd het gemaakt op de Jan van Houtkade 25, waar Van Welzen zijn binderij had. Gevaar voor een inval van de Duitsers bestond er altijd. Eén keer is het zover gekomen, maar door een toeval is de stencilmachine niet ontdekt.” Een andere keer kon een inval van de Landwacht net voorkomen worden.²⁸ Wim de Geus zag aan de achterzijde van de illegale drukkerij aan de Hoefstraat een aantal landwachters halt houden. Hij had nog telefoon en belde onmiddellijk Zwarte Kees, de commandant van zijn KP. Deze kwam meteen en ging met veel bravoure naar hun commandant om te melden dat het georganiseerd verzet op de hoogte was en dat er doden zouden vallen als zij het pand niet zouden verlaten. De landwachters zijn daar zo van geschrokken dat zij aftrokken. De blaadjes, het papier en de apparatuur zijn toch ijlings op een ander adres ondergebracht.

Ook Arie Landaal kende zijn kritieke momenten bij de produktie van *The Home Service*. Verschillende keren is hij plotsklaps van huis vertrokken. Eén keer was vermoedelijk zijn naam genoemd bij een inval elders. Zijn vader en hij verlieten onmiddellijk het huis, terwijl zijn moeder en zus valse papieren, bundels krantjes en dergelijke allemaal verbrand hebben. Een andere keer werd er door Duitse soldaten gebeld en met veel kabaal gebonsd op de deur, juist toen ze met een blaadje bezig waren. In allerijl werd opgeruimd, maar het duurde toch even voordat kon worden opengedaan. Het duurde de Duitsers blijkbaar te lang en ze vertrokken. Later bleek dat het om een individuele actie ging van een paar soldaten om aan fietsen te komen. Op een gegeven moment was het te gevaarlijk steeds vanuit hetzelfde huis te blijven werken. Regelmatig verhuisde Landaal zijn hele hebben en houden naar een ander adres in de buurt. Thuis slapen deed hij toen nog zelden. De kans te worden opgepakt bleef echter bestaan. Op het nippertje kon hij op zijn blote voeten en in pyjama ontkomen uit het huis van een van de burens, via een paar brandgangen en tuinen naar het huis van een vriend, waar ze hem eindelijk op de ramen hoorden bonken. Zonder risico was dat adres niet, want er zat een neergeschoten Amerikaanse piloot ondergedoken.

Een enkele keer gebruikten de producenten van *The Home Service* hun kennis en vaardigheden voor andere doeleinden dan het maken van een illegaal blad. Toen de Duitsers begin 1944 alle werknemers in bedrijven wilden registreren, ontwierpen ze daarvoor de zgn. Z-kaarten. Per werknemer moest er een in drievoud worden ingevuld. Ze waren te bekomen bij de Kamer van Koophandel. Dat deed Landaal dus. En hij heeft enkele honder-

DE VRIJE PERS
VOOR LEIDEN EN OMSTREKEN

no 43.
1945

5 Mei

Het
beste nieuws
van deze oorlog

GENERAAL EISENHOWER DEELDE
GISTERAVOND OM 9 UUR MEDE, DAT
VELDMAARSCHAAL SIR BERNARD
MONTGOMERY HEE HAD GEMELD,
DAT ALLE DUITSE STRIJDKRACHTEN
IN NEDERLAND, NOORD WEST DUITSLAND,
DEENMARKEN, INCLUSIEF
HELGOLAND EN DE FRIESE EILANDEN

onvoorwaardelijk gecapituleerd
HEBBEN.

DEZE CAPITULATIE GAAT HEDENOCH-
TEND 5 MEI 1945 TE ACHT UUR V.M.

Nederland bevrijst!

den kaarten zitten schrijven of typen. Ook lukte het formulieren na te maken. In dezelfde tijd was er een vordering van wollen kleding en dekens voor de Duitsers aan het oostfront. Wie wat gaf, kreeg een bewijsje om op de deur te plakken. In ijltempo werd dit briefje nagemaakt en in groten getale uitgedeeld. Behalve krantjes werden er ook wel eens affiches gestencild, bijvoorbeeld om bekend te maken hoe te handelen bij voedseldroppings. In de laatste oorlogsmaand werd zelfs een Duitstalig blad gemaakt over de oorlogssituatie, de "Freie Presse", dat aan Duitsers in Leiden toegestuurd werd om hun duidelijk te maken dat hun toestand hopeloos was."

Af en toe waren er besprekingen met vertegenwoordigers van andere blaadjes. Dit leidde in begin 1945 tot de gedachte om tot een fusie te komen. Op 19 maart was het zover. De zeventiende was nr. 270 als laatste nummer van *The Home Service* verschenen en op de negentiende verscheen het eerste nummer van *De vrije pers*.³⁰ Landaal zou de nieuwspagina ervoor verzorgen. Jan van Stralen (van de Kroniek van de *week*) schreef de commentaren op de oorlogssituatie. Het nieuwe blad had een oplage van dagelijks circa 15.000 exemplaren. *The Home Service* had overigens nog een eigen opvolger, *De Mare*, periodiek van het voormalige Nieuwsbulletin "The Home Service", uitgegeven vanaf 19 april 1945, op verzoek van de LO.³¹ Dit blad begon met nr. 271 en sloot dus naadloos aan bij het laatste nummer van *The Home Service*.

Ook op de avond van de vierde mei 1945 werd door Arie Landaal en zijn medewerkers naar het acht uur-nieuws van Radio Oranje geluisterd. Daar er niet veel nieuws was ging iedereen weer naar huis, maar Arie zocht nog even naar een andere zender. Toen hoorde hij op Brussel dat de Duitsers zouden capituleren. Alle burens werden weer gewaarschuwd. Het feest kon beginnen. De redactie van *De vrije pers* ging direct aan het werk om een bevrijdingseditie te maken. Voor zover de voorraad strekte werd dit gedrukt op oranje papier. De volgende ochtend werd "het beste nieuws van deze oorlog", zoals de kop luidde, in grote hoeveelheden verspreid aan ieder die het maar hebben wilde.

Het harde werk

Anton Boting was pas vijftien jaar toen de oorlog uitbrak." Twee jaar later rolde hij in het verzet. Hem werden kleine opdrachtjes gevraagd in het kader van de OD (Orde Dienst). Dat was een illegale organisatie die zich bij voorbaat ging toeleggen op ordehandhaving na de oorlog. Er waren nogal wat jongeren bij, die weliswaar goed getraind werden, maar zich te vaak door stoerheid lieten leiden. In begin 1943 kwam Boting terecht bij de verzetsgroep van Lex Bernard, die onderduikers van bonnen en valse papieren voorzag, en

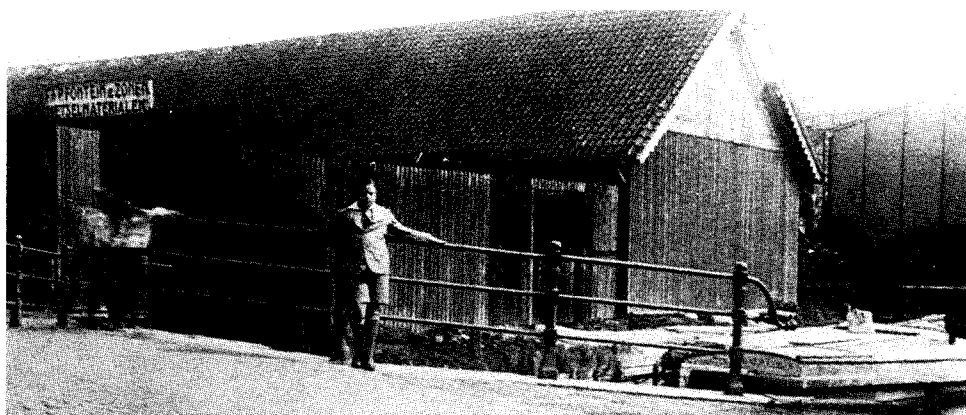
van geld. Anton was een van degenen die de bonkaarten of het geld naar de duikadressen bracht. Zolang hij nog op school zat, liep hij niet veel risico. Daarna werd dat anders. Hij zou toen voor de Arbeitseinsatz opgeroepen kunnen worden. Om dat te voorkomen werd met de illegaliteit afgesproken dat hij niet zou onderduiken, maar voor een Duits legeronderdeel in Delft zou gaan werken. Zo bleef hij legaal en kon veel nuttig werk doen voor het verzet. Via het werk van Lex Bernard was Anton Boting in aanraking gekomen met mensen die door middel van overvallen voedsel verzorgden voor onderduikers. Deze kwamen uit kringen van de Raad van Verzet (RVV). Eind 1943 werd hij gevraagd bij de KP hiervan. Omdat je dan vaak met een wapen op zak liep, wat extra risico's bij aanhouding met zich meebracht, heeft Boting zijn werk voor de groep Lex neergelegd.

De RVV was een landelijke organisatie die in het voorjaar van 1943 was opgericht om alle verzetsgroepen te bundelen.³³ Hoofddoelen waren sabotage en aanpakken van zwarthandelaren. Veel grote successen zijn het eerste jaar van haar bestaan niet behaald. De Jong noemt een van de grootste successen de Leidse aanslag op een vuurwerkfabriek in maart 1944, waar lichtspoormunitie voor de Duitsers gemaakt werd. De fabriek ging in vlammen op.³⁴ Deze Leidse afdeling werd vermoedelijk in september 1943 opgericht.³⁵ In de ochtend van 16 mei 1944 werd de groep bijna opgerold.³⁶ Door verraad waren de namen bekend geworden bij de politiecommissaris Hoffmann. De Sicherheitspolizei hield daarop een razzia in De Kooi. Maar betrokkenen waren tijdig gewaarschuwd – door Leidse agenten – en wisten te ontkomen. Wel werden hun huisgenoten en familieleden gearresteerd, waarvan er ettelijke nooit zijn teruggekeerd. Een plaquette in de wijk De Kooi herinnert nog aan deze gebeurtenis. De plaatselijke commandant van de RVV was Blonde Kees (Kees Piena³⁷), die verantwoording schuldig was aan een gewestelijk commandant (“Rudi”). Onder de plaatselijk commandant stond een sectiecommandant.³⁸ De secties waren verdeeld in groepen van vijf à zes man. Ook aan de groepscommandanten kon de plaatselijk commandant direct bevelen geven. Dat was uit veiligheidsoverwegingen, want dan wisten de groepen van elkaars acties niets af. De RVV-Leiden bestond uit circa vijftig mensen, waarvan de helft in de KP zat. De andere helft hield zich bezig met de organisatie, wapenvervoer, koeriersdiensten (veelal door vrouwen gedaan) e.d. Bijzonder was ook de oprichting van noodhospitalen voor onderduikers en verzetsmensen in de kelder van sociëteit Minerva en in het Kamerlingh Onneslaboratorium (ingang tegenover het politiebureau!) .³⁹ Daar zat Kees Piena achter, die op het Academisch Ziekenhuis werkzaam was. Daar kwam echter geen noodhospitaal in de kelder, omdat Piena dat te gevaarlijk vond. Onderduikers verkeerden er wel.⁴⁰

De RVV'ers waren over het algemeen niet erg jong. Boting was de jongste. De politieke kleur was nogal links. Er zaten heel wat communisten en socialisten in. Boting zelf behoorde niet tot die overtuiging. Hij was van huis uit katholiek. Maar dat maakte absoluut niet uit. In principe werd niet naar ideologie gevraagd; dat zou na de oorlog weer komen. De houding tegenover de goede zaak was het enige dat telde. En je moest geschikt zijn voor het harde werk. Je moest te allen tijde je zelfbeheersing bewaren, kunnen zwijgen als het graf en gedisciplineerd een opdracht van bovenaf perfect kunnen uitvoeren, zelfs als dat een liquidatie betrof. Als iemand werd gepakt, moest hij proberen drie of vier dagen niet door te slaan, zodat de anderen zich in veiligheid konden brengen. Door een arts van het Academisch Ziekenhuis werden de jongens clandestien ingeënt tegen paratyfus, om ook medisch voorbereid te zijn op schotwonden en oorlogsgeweld.

De acties werden bepaald door de plaatselijke commandant, nadat alle voor- en nadelen ernstig tegen elkaar afgewogen waren. Dan begon een periode van voorbereiding, die soms wel een maand in beslag nam. Er moesten gegevens komen over in- en uitgangen van een te overvallen gebouw, over het aantal bewakers en wie dat op een bepaald moment waren. Het tijdstip was heel belangrijk. Er moest voor vervoer gezorgd worden. En niet te vergeten voor wapens. Een RVV'er was bewapend, maar was zich ook bewust dat het gebruik ervan tot represailles van de Duitsers kon leiden.

Boting was bij verscheidene overvallen van de RVV betrokken, zowel binnen als buiten Leiden.⁴¹ Een overval op een zwarthandelarencafé aan de Beestenmarkt leverde wel een hoop geld op, maar liep tenslotte slecht af. Twee jongens uit de groep, Ed Mayer en Jörgen Bech, werden gearresteerd. Een van hen gooide nog wel bijtijds zijn pistool weg, maar door een jongetje dat stond te kijken werd het opgeraapt en aan de Duitsers overhandigd. Veertien dagen later werden beiden gefusilleerd. Veel van de overvallen waren gericht op voedsel. Zo was de fabriek 'Vita' aan het Levendaal doelwit en het filiaal van de Unie-Winkelmaatschappij aan de Drifstraat en natuurlijk allerlei boeren die woekerprijzen vroegen. Lastig was het dat 's nachts de Spanjaardsbrug opgehaald was om daar de toegang tot de stad te verhinderen. Maar schipper Baak bood een oplossing. Hij legde een paar schepen naast elkaar in de Zijl, zodat de verzetsmensen daar overheen konden gaan. De "slechte" boerderijen werden leeggehaald en de boeren werd duidelijk gemaakt dat ze geen voorraden meer achter mochten houden en de prijzen opdrijven. Het buitgemaakte voedsel werd opgeslagen bij de firma Fontein aan de Haven. Het pakhuys werd permanent bewaakt door KP'ers. Gesjouw met voedsel was toch wel opvallend en verraad was nooit uitgesloten. De Duitsers hebben het echter nooit in de gaten gehad of vernomen.

Opslagplaats van firma Fontein aan de Haven. Foto 1934. Coll. Gemeentearchief.

Het voedsel werd overgedragen aan de Verzorgingsraad voor Leiden, een semi-illegale organisatie, die op 20 november 1944 was opgericht.⁴² Deze verzorgde er warme maaltijden voor arme bejaarden van in de Stadsgehoorzaal.

Illegale ambtenarij

Op de afdeling bevolking van het stadhuis was sinds maart 1943 een nieuwe ambtenaar belast met de voorbereiding van de uitreiking van persoonsbewijzen (PB's), een belangrijke functie, omdat iedere Nederlander een PB moest hebben, waarin een aantal persoonlijke gegevens stond, op grond waarvan je te identificeren was. Echter ook een functie die mogelijkheden bood om te falsificeren. Een enkele keer maakte Cor van Wijk⁴³ van die gelegenheid gebruik. Maar dat zou sterk veranderen. In januari 1944 vroeg hij zijn collega Kees Montanus waarom hij toch zo afwezig was de laatste tijd.⁴⁴ Montanus maakte hem toen bekend dat hij in de illegaliteit zat en werkte voor de organisatie van Lex Bernard, een oude schoolvriend van hem, die zorgde voor bonkaarten, geld en valse papieren voor onderduikers en joden. Lex Bernard bedacht de strategie van de driehoek van de afdeling bevolking van de gemeentesecretarie, het distributiekantoor (voor stamkaarten en bonkaarten) en het Gewestelijk Arbeidsbureau (voor Ausweise om niet in Duitsland

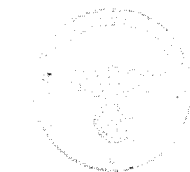
tewerk gesteld te worden) en creëerde een netwerk om zich heen van mensen met kennis van de precieze administratieve gang van zaken. Het bureaucratistische spel meespelen, was zijn parool, juist omdat de Duitsers daar ook zo dol op waren.⁴⁵

De groep Lex had geregeld PB's nodig. Lex vroeg dus aan Montanus om die van het stadhuis mee te brengen. Maar deze kon dat niet doen zonder dat Van Wijk het merkte. Dus werd naar de politieke instelling van Van Wijk geïnformeerd en werd ook hem gevraagd mee te doen met het verzet. In februari 1944 woonde hij voor het eerst een bijeenkomst van de groep bij. Daar werd hem uitgelegd dat hij moest zorgen voor valse PB's. Hij moest zelf maar uitzoeken hoe hij de vork aan de steel zou krijgen, daar was hij tenslotte deskundige voor. Van Wijk besloot mee te doen, ondanks de visioenen van angst en mislukking die hem door zijn hoofd gingen.

Montanus en Van Wijk moesten zo snel mogelijk een truc weten te vinden om in bezit te komen van blanco PB's, zonder dat dit door controles ontdekt kon worden. Ieder PB moest verantwoord kunnen worden aan de Rijksinspectie der Bevolkingsregisters (RIB), die onmiddellijk kon zien of iemand al voorkwam in het namensysteem. De vondst was nu dat degenen die voor het eerst in hun leven een PB kregen, nog niet geregistreerd stonden bij de RIB. En dat waren de 15-jarigen. Montanus en Van Wijk gingen dus persoonskaarten voor het bevolkingsregister aanleggen voor 15-jarigen, met gefingeerde gegevens en met het nummer van het PB dat voor iemand anders nodig was. De gegevens gingen met valse handtekeningen, foto's en al naar de RIB. Zodoende waren daar de uitgereikte PB's verantwoord. De wel van een geregistreerd nummer, maar niet van verdere gegevens voorziene PB's werden vervolgens voor een (joodse) onderduiker of verzetsman gebruikt. Deze valse PB's moesten echter legaal verstrekt worden, vanwege het legeszegel dat er op moest. Bovendien moest de nieuwe eigenaar aantonen dat zijn oude PB gestolen of verloren was, ernstig vervuild of door de politie in beslag genomen. Bewijsstukken daarvan werden illegaal gedrukt, zodat die moeilijkheid was opgelost.

De gang van zaken was nu als volgt. Contactpersonen van de groep Lex, van de LO, de RVV of anderen gaven ten behoeve van iemand valse gegevens door. Deze werd dan legaal gemaakt in het bevolkingsregister. Montanus of Van Wijk legde een persoonskaart aan, maakte een controlekaart en wijzigde de adreskaart. De betrokkene kon nu gewoon aan het loket komen met het (valse) bewijs van inbeslagname van het oude PB en verzoeken om een nieuw. Dat werd dan gemaakt op een clandestien voorbereid blanco PB. De volgende stap was hun ook een distributiestamkaart te verstrekken. Dat ging ongeveer op dezelfde manier. Ingewikkelder was de procedure voor de zoge-

Marine-Festungspioniergruppe
WASSENAAR

Arbeitsamt Herzogenbusch
Der deutsche Fachberater

Deutsche Fachberater
beim Arbeitsamt
Leiden

DER REICHSKOMMISSAR
FÜR DIE BESetzten NEDERLANDISCHEN GEBIETE
DER BEAUFTRAGTE
für die Provinz Südholand

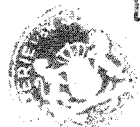
Freizustellen
bis auf weiteres

Deutscher Fachberater
Arbeitsamt Maastricht

freizustellen b.a.w.

DER DEUTSCHE
FACHBERATER
BEIM
ARBEITSAMT
ROTTERDAM

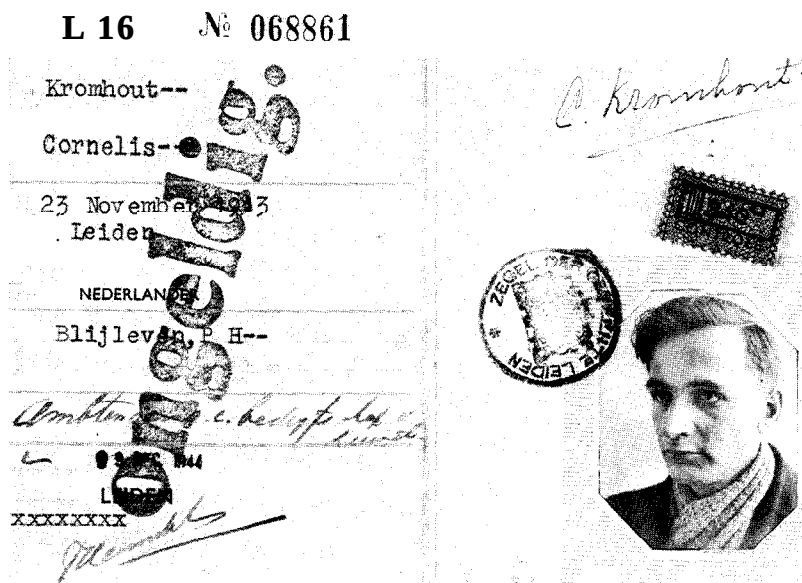
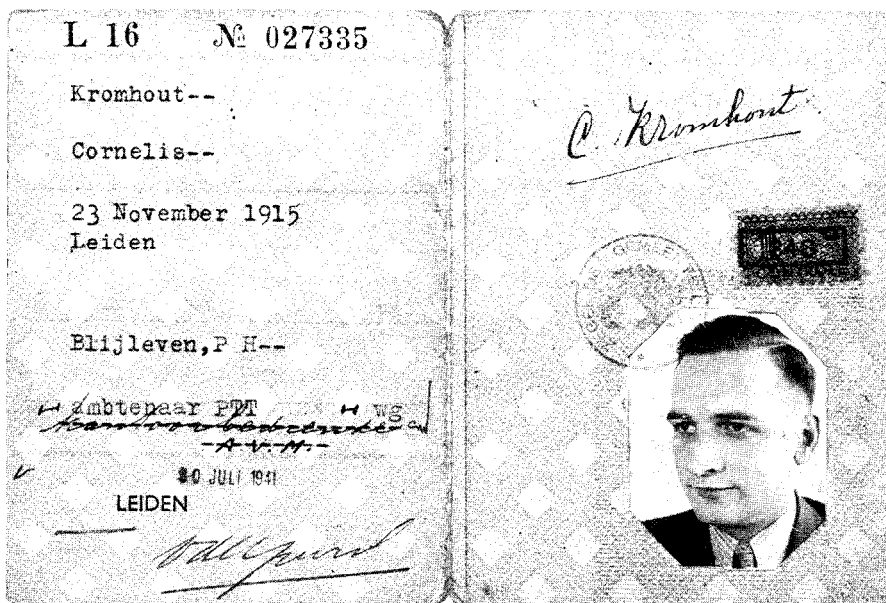
Handwritten signature

Functioneel: (to be filled in) vanaf Zuid-Holland
Plaatselijk: Gemeentehuis: 11 11-11-1944

Voorbeeldblad van te bestellen valse stempels. Coll. C. Kromhout.

naamde Tweede Distributiestamkaart (TD) , door de bezetter ingevoerd om het onderduikers onmogelijk te maken aan bonkaarten te komen. Deze moesten op het bureau van Van Wijk uitgeschreven worden. Aangezien echter juist daar alle registraties waren “aangepast”, kregen de legaal geworden illegalen automatisch ook deze TD’s. Maar er kon nog veel meer. De ondergedoken “Adrianus Cornelis van Rutten” wilde graag in het huwelijk treden. In zijn geboorteplaats kon hij echter geen geboortebewijs aanvragen, want dan zou hij moeilijkheden krijgen met de SD. Hij kon dat wel in Berkel en Rodenrijs doen, want daar was inderdaad een Adrianus Cornelis van Rutten geboren. Deze was echter na een paar jaar overleden. Maar dat werd over het hoofd gezien. “Van Rutten” kreeg zijn geboorte-akte, waaruit bleek dat hij 30 jaar was. Dat was handig, want dan kon je huwen zonder toestemming van je ouders. Deze waren dan ook zogenaamd overleden. Op 9 augustus 1944 is hij in het huwelijk getreden. Na de oorlog is zijn tenaamstelling verbeterd.“

Het werk moest grotendeels op het stadhuis tussen de bedrijven door gedaan worden. Van Wijk begon vroeg ’s morgens, dan waren er nog weinig collega’s. Soms kon er worden overgewerkt. Later werd dat anders. Nadat het gebouw van de RIB in Scheveningen gebombardeerd was, werd het centrale bevolkingsregister overgebracht naar Nijmegen. Maar daar werd het op 10 september 1944, een week na Dolle Dinsdag, door de geallieerden veroverd. Dat betekende dat controle door de RIB niet meer mogelijk was en dat Van Wijk en Montanus niet meer op een PB behoefden te kijken. Zij verlieten het gecompliceerde systeem van de 15-jarigen en gingen illegale PB’s uitreiken. Dat kon niet op kantoor, maar gebeurde in de avonduren. “De Quartier”, zoals Van Wijk zich voorstelde, ging dan op pad met een aktentas vol spullen. Een inktroller, een glasplaatje, vingerafdrukkeninkt, een stempelkussen, stempels. De diverse formulieren, alvast ingevuld en voorzien van vervalste handtekeningen (door Boy Stuur) en nu ook gestolen of nagedrukte legeszegels en controlezegels gingen mee en werden van foto en (eventueel valse) handtekening van betrokkene voorzien. Dit was een snelle manier van werken. Van Wijk deed soms wel vijf gevallen op een avond. De cijfers wijzen dat ook uit. Tussen april en september 1944 werden ongeveer vijftig valse PB’s legaal uitgedeeld. Van september 1944 tot mei 1945 waren dat er 370. Het werk liep zo op, dat er tenslotte een medewerker ingeschakeld is, Hyme Stoffels,⁴⁷ een bekende van Montanus, die veel contacten had en ook al veel aanvragen had ingediend. Om het bevolkingsregister na de oorlog weer te zuiveren, legden Van Wijk en Montanus een kaartstelsel aan van alle door hen behandelde gevallen. Erg safe was dat niet, maar een ambtenaar blijft plichtsgetrouw. Het kaartstelsel berustte overigens niet bij een van

Twee persoonsbewijzen van Cornelis Kromhout. Het echte is van 1941 en het valse van 1944. Dat geeft een oudere leeftijd. Coll. C. Kromhout.

hen thuis. Van Wijk heeft het later uitgetikt. De lijst biedt een schitterende getuigenis van het administratieve verzet, vol informatie over contactfiguren, schuilnamen en vervalste gegevens.

Een groot probleem was dat je 's avonds niet zonder gevaar op straat kon, want je kon worden opgepakt of door derden worden herkend. Onderlinge contacten van de groepsleden waren echter steeds nodig. Toch zijn de wekelijkse bijeenkomsten in de zomer van 1944 uit veiligheidsoverwegingen gestaakt. Wel werden briefjes geschreven, die na lezing snel vernietigd werden. In de winter zijn de vergaderingen weer hervat.

Vanaf 13 januari 1945 zaten Van Wijk en Montanus gedwongen de hele dag thuis. Razzia's vanwege een geflopte actie voor de Arbeitseinsatz⁴⁸ noopten hen onder te duiken. Van Wijk was net binnen voor een bijeenkomst van zijn groep toen de Duitsers de razzia's inzetten. Door het raam zag hij de mensen weghollen. Voor hem leek het een kwestie van afwachten tot de straatrazzia voorbij zou zijn. Maar dat viel tegen. De razzia's hielden aan. Van Wijk en Montanus besloten 's avonds naar hun duikadres op het Steenschuur te gaan, waar zij zich voorlopig schuil moesten houden. Lex is op die bewuste bijeenkomst niet gearriveerd, maar hij is toen wel de dans ontsprongen. Hij was in die tijd erg onvoorzichtig en eind januari liep hij in de val. Dat was voor de gehele groep een preciaire zaak, omdat hij altijd een tas met illegale spullen bij zich had. Hoe moest die tas uit handen van de Duitsers blijven als hij ook naar Heck's Cafeteria gebracht zou worden?⁴⁹ Lex heeft zelf de oplossing gevonden. Door de bewakers voedsel en genever voor te spiegelen kwam hij dezelfde dag weer op vrije voeten.““

Ook Van Wijk nam risico's. Op gegeven moment was er op zijn onderduikadres op het Steenschuur geen schrijfmachine. Hij achtte de kust veilig om er in het donker via de Langebrug en de Pieterskerkkoorsteeg in de Maarsmansteeg een op te halen. Maar nee hoor. Midden in de Breestraat klonk het plotseling: "Wie alt sind Sie, mein Herr?" Het was weliswaar niet tegen hem, maar er zat niets anders op dan zo snel mogelijk zonder schrijfmachine rechtsomkeerts te maken.

Na afloop van de razzia's kreeg Van Wijk geen Rückstellungsausweis, zodat hij weer naar kantoor kon. Daarvoor was hij te jong. Dus moest hij op zijn duikadres blijven zitten, weliswaar voorzien van een vals PTT-Ausweis, een vals PB en een speciale fiets-Ausweis. Zijn illegale werk kon doorgaan, zowel binnenshuis als buitenshuis. Toen de gemeentesecretaris tenslotte moeilikheden ging maken over zijn langdurig wegblijven, ging hij na enig aandringen van zijn chef halve dagen naar kantoor. Dat heeft echter slechts anderhalve week geduurd. Toen werd hij door zijn huisarts tot maagpatiënt gebombardeerd. De GGD was door contacten al op de hoogte en deelde doodleuk

aan de gemeentesecretaris mee dat Van Wijk voorlopig rust moest houden. Nu kon hij zich full-time aan zijn verzetswerk wijden. Kees Montanus was inmiddels wel weer gaan werken en vormde dus de schakel met het stadhuis.

Aaneenschuring van offervaardige vaderlanders

Al in het begin van de oorlog was Wim Kisman betrokken bij de bekende verzetsgroep De Geuzen.“ Hij woonde toen in Voorburg, waar hij sindsdien bij enkele illegale klusjes betrokken was en ondergedoken zat. In 1942 verhuisde hij naar Leiden, waar hij in het huwelijk trad. Daar kwam hij in aanraking met mensen die uit ideële motieven in het verzet zaten of omdat ze een rekening te vereffenen hadden met de vijand. Met hen richtte hij in september 1944 een KP op. Een goede leider leek W. Kooreman, die een sportschool in Leiden bezat. Tot Kisman's contacten behoorde ook J.V. Lagerwerf, een student uit Wageningen, die verloofd was met een dochter van de heer C. de Jong, conrector van het Stedelijk Gymnasium, die op 4 januari 1944 door de Duitsers vermoord was.“ Deze Lagerwerf zou later onder de schuilnaam Rudolf Heyers Kooreman opvolgen als commandant van de Derde sectie van de BS. De oprichters wilden bewust een groep die niet gebonden was aan een geloofsrichting of een politieke ideologie. Het doel was juist mensen van verschillende overtuiging te verenigen. De KP verrichtte verschillende “stunts”. Wim Kisman was betrokken bij de overval op een schip met 1.100 liter gasolie voor de Duitsers aan boord. Het lag op De Kaag en het zou bewaakt worden door NSB'ers. Dat bleek niet waar te zijn en Kisman wist de bemanning te overtuigen om mee te werken.

Inmiddels kwam de organisatie van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) tot stand. De KP, die inmiddels uitgegroeid was tot circa veertig mensen, werd als geregeld onderdeel erkend en als Derde sectie van de stoottroepen in de BS opgenomen.

De officiële oprichtingsdatum van de BS was 5 september 1944, toevallig ook Dolle Dinsdag. Op papier gingen de OD, de LO-LKP en de RVV samenwerken in een militaire organisatie. In de praktijk moesten al die plaatselijke samenwerkingsverbanden nog tot stand komen, soms met de nodige moeilijkheden, tegenstellingen en conflicten.“ Veel verzetsgroepen zagen er meer heil in zelfstandig te blijven, omdat schaalvergroting de veiligheid niet diende. Ook in Leiden speelde dat. Toch kwam er een Leidse BS van de grond, die in tegenstelling tot andere plaatsen in het gewest Zuid-Holland Noord (gewest 13) een behoorlijk beeld vertoonde. Zij bestond uit een staf en twee compagnieën, een stootcompagnie en een reservecompagnie. De stootcompagnie

(later strijdend gedeelte genoemd) oefende niet alleen voor het uur-U, maar nam ook deel aan het verzet. Zij bestond uit vier secties.⁵⁴

De Eerste sectie was de studentensectie.“” Deze dateert van eind september en bestond uit vier groepen van ieder ongeveer elf man, die geheel op eigen gelegenheid oefenden op studentenkamers en zolders. Een van de groepen bestond uit Indonesische studenten. Deze sectie kreeg van de plaatselijke leiding van de BS als speciale bewakingsobjecten het station en het postkantoor toegewezen. De activiteiten bestonden dan ook uit veel verkenningswerk. De sectie deed dit zo goed dat zij alle verkenningswerk in Leiden en omgeving toevertrouwd kreeg. Gewapende acties deed zij wel samen met de Derde sectie.

De Tweede sectie was de RVV-sectie. Vanuit de RVV kreeg Boting de opdracht een BS-sectie te vormen.“” Eenvoudig was dat niet. Toetreden tot de BS betekende in militaire dienst gaan. Men zou gaan vallen onder de krijgstucht (wat consequenties kon hebben, met name bij desertie). Bovendien bereikten berichten het westen van Nederland over 80% gesneuvelden in gevechten met de Duitsers. Boting zocht eerst in zijn eigen RVV-afdeling. Die bestond uit circa vijftig man. Het leeuwedeel is tot de BS toegetreten, slechts een kleine groep deed niet mee. Boting moest aanvulling zoeken onder mensen die zich aanboden, veelal niet uit verzetskringen afkomstig. Dat was immers geen eis tot toetreding. Daarbij zat wel eens kaf onder het koren. Met de plaatselijke commandant van de BS boterde het niet altijd. Boting heeft het gevoel dat je weinig aan hem had, en zeker niet als er moeilijkheden waren. Voor anderen waren de conflicten met hem aanleiding de BS te verlaten, temeer daar hij duidelijk liet merken niet gediend te zijn van communisten.”

De RVV-sectie kwam bijeen in de Hortus Botanicus om te oefenen in discipline en militaire training. In een schuur aan de Haagweg vonden de schietoefeningen plaats.

De Derde sectie was de KP van Kisman c.s. Zij werd wel de neutrale sectie genoemd. Deze werd in vier groepen verdeeld, ieder met een commandant. Bovendien waren er zes “sectievrouwen”, die niet alleen koeriersdiensten verrichtten, maar ook meededen aan overvallen. Aanvankelijk werd geoefend in de sportschool van Kooreman. De wapens lagen daar verborgen onder de grond. Erg veilig was dat niet. Zij zijn dan ook overgebracht naar de Sterrenwacht. Als speciaal object ter bewaking kreeg de Derde sectie de Wilhelminabrug toegewezen.

Wim Kisman maakte deel uit van de staf. Hij was adjudant en intendant.

De Tweede sectie van de BS. De foto is genomen in de Hortus Botanicus, vlak na de bevrijding. Coll. A. Th. Boting.

Hij werkte full-time voor de BS en ontving daarvoor een salaris. Een van zijn taken was de voedselvoorziening voor de sectie. Die was van belang omdat ondervoede soldaten de bevrijders niet terzijde konden staan. Hij was degene die het illegale kerstdiner organiseerde op 26 december 1944. De plaats waar ongeveer vijftig mensen uit het verzet zouden samenkomen werd tot het laatst toe geheim gehouden. Op Tweede Kerstdag begaven kleine groepjes zich naar de buurt van de Gijselaarsbank en werden vandaar naar restaurant Biesiot (Steenstraat 55) gebracht. De zaal was versierd met rood, wit en blauw en koningin Wilhelmina keek vanuit een lijst op het gezelschap neer. De maaltijd bestond uit erwtensoep, brood met eigengemaakte pindakaas en pap toe. Milly Kisman zong het Gebed voor de vrede. Het was een kerstdiner om nooit te vergeten.

De oorlog ging door. De razzia's kwamen en het werd dus steeds moeilijker om acties uit te voeren. Toch werd op 16 januari een overval uitgevoerd in Zoeterwoude. Hierbij deden ook vrouwen mee. De buit kon niet Leiden ingebracht worden en werd tijdelijk opgeslagen. Die is toen echter gestolen.

Het *Logboek*⁵⁸ geeft een goede indruk van de veelvuldige acties van de Derde sectie en van de — veelal gespannen — verhouding met de plaatselijke staf van de BS. Op 5 december vond de “St. Nicolaasstunt” plaats (samen met de studentensectie), waarbij een verlaten wapendepot bij de Groenteveiling leeggehaald werd. Op 11 december werd een voedseloverval gepleegd tegen de wil van de staf. Op 13 december werd op verzoek van de directie van de Touwfabriek een schip met kabels en paraffine voor de Duitsers onklaar gemaakt. De staf durfde de verantwoordelijkheid niet op zich te nemen en liet die aan de Derde sectie over. Ondanks twijfel van de staf werd de volgende dag een levensmiddelenpakhuis midden in de stad leeggehaald. Dat moest gebeuren, want het voedsel was tegen bederf aan. Na de razzia’s vond weer een golf van acties plaats. Op 6 februari werd springlading aan de brug over het Rijn en Schiekanaal aangebracht. Juist op dat moment werd de brug door de geallieerden gebombardeerd. De “vissers” brachten het er wonderwel levend van af door uit hun roeiboot in het water te springen. Een dag later vond een overval plaats op een café-restaurant in Oegstgeest, maar die werd gestoord. Een tweede poging op 9 februari lukte echter wel. Het geld ging naar het Comité Kindervoeding en het voedsel naar Leidse behoeftigen. Op 13 februari werd de Padoxbrug bij Warmond opgeblazen. De 1.700 kilo suiker die men op 16 februari bij Pel heeft weggehaald, waren bestemd voor een aantal ziekenhuizen. De directie van Herfst en Helder verzocht de Derde sectie met spoed een voorraad lijnolie weg te halen, die door de Duitsers gevorderd was. Dat was op 22 februari. De dag erna vond misschien wel de meest spraakmakende stunt plaats, de overval op Tieleman en Dros. Net voor spertijd werd de fabriekswacht overrompeld en verschaftte een ploeg zich toegang tot de magazijnen, die op de derde verdieping lagen. Van zeven tot twaalf werd aan één stuk door gesjouwd om de potten en blikken naar beneden te krijgen. Men kon toen de straat niet op en na te hebben gegeten nestelden de overvallers zich in de fauteuils van de directie om er de nacht door te brengen. Inmiddels was de staf van de BS telefonisch op de hoogte gesteld. Onder dekking van de sectiecommandant in een Duits uniform werd de volgende morgen de ene handkar na de andere geleegegd in een schip dat klaar lag in de Oude Rijn. De buit van drieëneenhalve ton zou worden opgeslagen bij de Rotogravure.

Eind maart kwam de sectie in moeilijkheden. Er werden enkele leden gearresteerd en de gehele sectie dook onder. Daarna zou ze zich voornamelijk nog bezig houden met trainen (op de zolder van het gymnasium) en schieten, met scherp nu, op een eiland in de Kagerplassen.

De Vierde sectie was de LO-sectie. Al voor de officiële oprichting van de BS

had Zwarte Kees het initiatief genomen een groep van ongeveer twintig personen te vormen, die de naderende bevrijding (!) ordelijk zou laten verlopen en klaar stond het gezag in de stad over te nemen. Tot dat doel werden oranje armbanden vervaardigd. Op Dolle Dinsdag kwamen die uit de kast. Maar schielijk moesten zij weer verborgen worden. De gehele groep achtte het zelfs raadzaam om onder te duiken. Een tijd lang heeft zij zich schuil gehouden in de bovenste gewelven van de Pieterskerk. Bij De Geus in de Hoefstraat werd hun eten klaargemaakt, dat vervolgens de kerk werd binnengesmokkeld. Ook de LO-LKP had het verzoek gekregen een BS-sectie op te richten.⁵⁹ De kern hiervan ging bestaan uit leden van deze groep. Sommigen deden niet mee, zoals Zwarte Kees zelf, die niets voor de BS voelde. Maar anderen kwamen er bij. Zo ontstond een groep van circa achttien mensen, die getraind werd door L. de Leeuw, die tevens als sectiecommandant optrad.“” De sectie kwam bijeen in de Rotterdamse Broodfabriek aan de Maresingel. De militaire oefeningen vonden plaats in het gymnastieklokaal aan de Pieterskerkgracht 3. Voor ieder werd een groene overall genaaid, die met de oranje band beschikbaar gehouden werd.

In februari 1945 bleek dat op het terrein van de Groenteveiling nog spoorwegwagons met wapens stonden, terwijl de Duitsers er vertrokken waren. Omdat de spoorbrug over de Kanaalweg gebombardeerd was,“” konden zij niet weg. De bewaking was opgedragen aan twee Poolse militairen. Deze werden overgehaald onder te duiken. Zij kregen burgerkleren en een adres. De wapens werden opgeslagen in de zuivelfabriek van Verberg aan het Levensdaal, achter een speciaal daarvoor gemetselde muur. Maar de metselaar kon zijn mond niet houden. Het geheim werd bekend bij de politie en Wim de Geus werd van huis gehaald. Hij was echter niet thuis en moest zich dus melden. In overleg met Zwarte Kees deed hij dat telefonisch. Hij meldde dat hij te spreken zou zijn in De Harmonie in de Breestraat en dat daar één inspecteur alleen naar toe kon komen. Inspecteur Kruisinga kwam, maar was in feite de arrestant van het verzet. Hem werd duidelijk gemaakt niet verder te gaan met deze zaak, anders zouden er doden vallen. Intussen werd zijn pistool afgenomen en moest hij wachten tot de wapens op een andere plek in veiligheid waren. Dat is gebeurd. De wapens gingen naar een expeditiebedrijf aan de Oude Vest en Kruisinga heeft het beter geacht deze zaak te laten rusten.

Toen de bevrijding kwam hoefde de BS niet gewapenderhand op te treden. Het bleef bij patrouilleren, arresteren en bewaken. Maar toen de Derde sectie met volle bewapening op 5 mei door de stad trok, juichten de Leidenaars en waren de Duitsers met stomheid geslagen.

Dolle Dinsdag

"Wederom een bewogen dag; de wildste geruchten deden de ronde. De geallieerden zouden reeds in Breda, in Dordrecht en in Rotterdam zijn en binnen enkele uren in Leiden. Gevolg: de scholen werden reeds vroeg in den ochtend gesloten. De *N.S.B.ers* en Rijksduitschers zijn vannacht *grootendeels* met stille trom en gepakt en gezakt vertrokken. Een enkele *N.S.B.er* werd vandaag nog gezien. *Tallooze* auto's en vrachtwagens met *Moffen* zagen we vertrekken in richting Utrecht; ook zag je *Moffen* en *Moffenwijven* met haastiggepakte *koffers*, waaruit banden en riemen slordig te voorschijn kwamen, geagiteerd over de Breestraat zeulen.

Om kwart over twaalf verschenen de eerste vlaggen op de Breestraat, bij *Klaassen* en *Brinks*, doch een verbolgen landwacht of Mof begon te schieten en haastig verdwenen de vlaggen weer.

We zagen nog enkele landwachten met geweer in den aanslag en handgranaat in den koppel surveilleren.

Elders in de stad zijn heele wijken met vlaggen versierd geweest, o.a. Hooge *Rijndijk*, Lorentz- en Van den Brandelerkade, Zoeterwoudschesingel, Morschweg enz., doch ook deze zijn haastig weer weggehaald.

De uitzonderingstoestand is aangekondigd; bij staking, verzet of samenschooling wordt onmiddellijk geschoten. Vanavond om zeven uur *café's* dicht en om acht uur moeten we binnen zijn.

We verkochten vandaag direct vlaggen; er werd oranje gedragen; ik zag zelfs een meisje met een fel oranje trui en één met een rood-wit-blauwe jurk.

Hoe ver de geallieerden nu eigenlijk in Nederland zijn, is niet precies bekend. Er zijn er, die spreken over de onbeschadigde Moerdijkbrug, Rotterdam bevrijd enzovoort, maar anderen zeggen, dat de *Moerdijkbrug* vannacht om drie uur in de lucht gevlogen is. In ieder geval beweerde *Koenraad* (van Delana), die vanmiddag hier was, dat hij vanochtend in Schiedam en Rotterdam niets van geallieerden had gezien en dat *Ypenburg* in brand stond. "

Uit: Dagboek H. de Wilde

Schakels en netwerken

Of je nu kritiek had op de BS of niet, je moest erkennen dat de organisatie op zich een netwerk van illegaliteit was. Het systeem van cellen, die onafhankelijk van elkaar werkten, zoals dat bestond bij de LO en de RVV, werd

doorbroken. Hoe gevaarlijk ook, de mannen moesten met elkaar trainen om eenheid in de secties te brengen, zodat ze paraat waren op de dag dat ze daadwerkelijk zouden moeten optreden. Voor degenen die al langer in het verzet zaten was het verbazingwekkend om met alle groepen tegelijkertijd te oefenen. Maar meestal zag men het voordeel er wel van in. In ieder geval was het in de hongerwinter een voordeel dat de BS als organisatie over extra voedsel kon beschikken en de leden iets kon toestoppen. Arie Landaal was lid van de studentensectie en hij schrijft dat hij soms van de BS of de LO een fles olie, een zak erwten, vlees of kaas kreeg.⁶³ Overigens had hij weinig tijd om er aan mee te doen. Hij oefende met de groep in het gebruik van stenguns, het binnendringen en bezetten van gebouwen en het vluchten in geval van nood. Maar aan acties van de sectie heeft hij nooit meegedaan. Evenmin als Cor van Wijk. Hij was lid geworden van de Derde sectie van de BS. Ondergedoken bij een van de oprichters van de KP waaruit deze sectie was voortgekomen, hoorde hij van alles over wapendroppings, wapentheorie, het oprichten van een ondergronds leger en op zekere dag werd hem gevraagd mee te doen.⁶³ Hij heeft er als intendant enorm veel tijd ingestoken en voor verscheidene leden van zijn sectie valse PB's verzorgd.⁶⁴

Zowel Boting en De Geus, die in de BS terecht gekomen waren doordat de organisatie waarin zij zaten er een sectie voor leverde, als Landaal en Van Wijk beschouwden de BS als een totaal andere zaak dan hun overige verzetsactiviteiten, of, zoals Van Wijk het uitdrukte: "De BS was een heel ander jasje."⁶⁵

Niet alleen via de BS liepen veel contacten, ook via de LO. Dat ligt in de lijn der verwachtingen, immers, de LO zorgde voor onderduikadressen en onderduikers. Daarheen moesten de valse papieren, de bonkaarten etc. Enkele voormannen van de Leidse LO, "Floor" (Cor Kromhout) en "Verbruggen" (Wybe Pera), maakten aanvankelijk deel uit van de groep Lex, tot zij het te druk kregen met de LO.⁶⁶ Er is zelfs sprake van geweest dat de groep Lex zou opgaan in de LO.⁶⁷ Daar is het niet van gekomen, maar de samenwerking werd wel intensiever. De PB-sectie van de groep Lex kreeg opdrachten van de LO, in ruil voor zegels, persoonskaarten en vooral ook geld. De LO beschikte over regelmatige inkomsten.

Arie Landaal was ook togetreden tot de Leidse afdeling van de LO.⁶⁸ Hij kreeg een vijftigtal onderduikers toegewezen, die hij eens per maand van bonkaarten moest voorzien. Daarbij kreeg hij spullen om valse papieren te vervaardigen. De inkomsten die hij ontving voor *The Home Service* droeg hij af aan de LO. En dat kon aardig oplopen. Dagelijks brachten de bezorgers geld mee en aantekeningen onder welke code de bedragen in de krant vermeld moesten worden: Henk 1.-, Truitje 2,50, Moortje 10.-, Onder Ons

1,70, Vierhongerlijders 5.-, Slarottimof 11.-, WG 7,50 + papier, BK 2,50, Flut 2,50. Soms ging het om hoge bedragen, zoals Bloembol 55 of KLM 150.

Vrouwen in het verzet

In het voorgaande is en passant verzetswerk van vrouwen ter sprake gekomen, de “hoogzwangere” koerierster, “Tante Anna”, wapenvervoer door meisjes en jonge vrouwen en niet te vergeten de vrouwen van de Derde sectie van de BS.⁶⁹ Maar de meest voorkomende rol van de vrouw in het verzet is nog niet aan de orde gekomen en dat is de zorg voor onderduikers. En dan bedoel ik niet zozeer dat ze gevoed, gekleed en verzorgd moesten worden, maar dat ze onder alle omstandigheden verborgen gehouden moesten worden. Bij invallen en huiszoekingen moesten vrouwen de politie, de landwacht of de Duitsers te woord staan, immers, voor mannen was het veel te gevaarlijk hun gezicht te laten zien. Zij moesten dan al hun vernuft aanwenden om sporen aan onderduikers uit te wissen en snel kunnen reageren. De eerder genoemde “Tante Anna” slaagde er in tijdens een huiszoeking belastend materiaal in de kachel te verbranden, onder het oog van enige SD'ers, die dat niet doorhadden.⁷⁰

Toos van Duuren,⁷¹ afkomstig uit een socialistisch nest, was al voor de oorlog lid geworden van het Anti-Fascisme Comité. Toen de oorlog was uitgebroken en de eerste illegale blaadjes verschenen, kreeg haar vader die regelmatig toegespeeld. Toos moest ze vervolgens naar verschillende adressen brengen en daar eventueel weer andere ophalen.

Na haar huwelijk met Daan Fallaux kwam zij in 1943 als schoonmaakster te werken op de Sterrenwacht. Toen daar op zekere dag een inval van de SS plaats vond, is het haar gelukt hen met een kluitje in het riet te sturen, zodat er iemand kon ontsnappen. Het bleek een Oostenrijkse deserteur te zijn. Het jonge paar nam hem in huis. Het was de eerste van een rij onderduikers, met alle problemen van dien. Toos liet haar man eens ontsnappen door hem pijlsnel in dameskleden te hijsen en samen de deur uit te gaan, emmers water sjouwend langs de Duitsers. De onderduikers waren toen net verdwenen en hun spullen in het open riool van haar huisje aan de Langebrug gegooid. Vier weken lang kwamen toen dagelijks twee Duitsers poolshoogte nemen.

Sommige onderduikers zaten zelf ook in de illegaliteit. Alleen daarom al moest je altijd vreselijk uitkijken als er een onbekende aan de deur kwam. Maar Toos wist dat als de naam Lex genoemd werd, de zaak te vertrouwen was. Zodoende kwam Toos Fallaux in contact met de groep Lex. En van het

Genealogie in oorlogstijd

In de oorlogsjaren kwamen er maar heel weinig bezoekers op het Leidse gemeentearchief. Zij die kwamen waren vooral geïnteresseerd in hun voorgeslacht. Behalve echte genealogen en sibbekundigen, kwam er ook regelmatig een NSB'er van de afdeling bevolking van het stadhuis. Hij wilde nagaan wat de bevolkingsregisters meedeelden over iemands afstamming. Voor dezelfde bron bestond interesse bij de joodse medeburgers. De registers bevatten namelijk een kolom voor de godsdienst, aan te duiden door een of twee letters. Bij de joden werd doorgaans een J gezet. Als die J er nou eens niet zou staan, dan kon het gemeentearchief een verklaring afgeven dat iemand niet joods was. Toen daar verzoeken om gingen komen, ontstond een groot dilemma: of in een register informatie veranderen, of een mens uitleveren aan de Duitsers. Er werd gekozen voor het eerste en de letter J werd ettelijke malen, waar mogelijk, uitgewist of door een andere letter vervangen, zodat de gevraagde verklaring met een gerust hart kon worden afgegeven.

Annie Versprille

een kwam het ander. Als Zwarte Truus werd zij ingeschakeld bij de verspreiding van bonkaarten. Zij had haar eigen wijkje tussen de Maresingel en de Bronkhorststraat. De dubbele bodem van de kinderwagen kwam goed van pas. Zij kende Lex niet en heeft dat bewust zo gehouden. Pas jaren na de oorlog hebben zij contact gekregen.

Een andere relatie was Kees Piena. Die kende zij nog van de AJC. Als Toos om een of andere reden onderduikers kwijt moest, dan vroeg zij hem een adresje. En toen Kees Piena plotseling een verraden joods echtpaar onder moest brengen, was dat bij Daan en Toos Fallaux. In de schemering haalde Daan hen op van de hoek Rapenburg -Vliet (waar zij inmiddels op het dak zaten). Toos heeft hen maanden verzorgd en enorme angsten uitgestaan omdat de vrouw geregeld de straat opvloog, terwijl er een landwachter aan de overkant woonde.

Toos Fallaux nam niet deel aan het gewapend verzet, noch aan wapenvervoer. Maar ze stelde haar huis open voor contacten, ging op de fiets even kijken of de kust veilig was en liet desnoods mensen die de deur niet meer uit mochten of konden vanwege het gevaar onmiddellijk te worden opgepakt, een nachtje slapen.

Hulp van overheidsdienaren

Vele acties zouden niet tot een goed einde gebracht zijn als er geen hulp geweest was van mensen die bij een overheidsdienst werkzaam waren. De geïnterviewden en de memoires verhalen er veelvuldig van. In het voorgaande is er op verschillende plaatsen sprake van geweest. De afdeling bevolking ten stadhuize is uitvoerig aan bod gekomen in het verhaal van Van Wijk. Onmisbaar was ook het illegale werk op het Distributiekantoor aan het Steenschuur.⁷² Daar kan nog het bureau huisvesting aan toegevoegd worden. Iemand wist daar de administratie zo te bewerken dat huizen waar onderduikers zaten, niet door de Duitsers gevorderd werden voor inkwartiering.⁷³ Mensen van de gemeentereiniging verleenden hun diensten aan het verzet, van de gas- en lichtfabriek, van de GGD. Nog niet genoemd zijn de PTT en de politie. Juist daar zaten velen die op enigerlei wijze meewerkten.

Anton Boting kende de politie van huis uit. Zijn vader was bij het uitbreken van de oorlog brigadier bij het Leidse korps. Later moest hij onderduiken. Echte NSB'ers waren er niet veel bij de Leidse politie. Maar er waren toch wel mensen die hen niet zouden tegenwerken, laat staan een bevel weigeren. Nu was dat natuurlijk heel moeilijk en je schoot er ook niet veel mee op. Het kon je je kop kosten en in ieder geval je baan.⁷⁴ Verzet moest dus heel subtiel plaats vinden. Door verschillende agenten werden er tips gegeven, wanneer er razzia's gehouden zouden worden of huiszoekingen.⁷⁵ Op straat kon je een oogje toe knijpen.⁷⁶ Een oud-politieman vertelde me hoe het mogelijk was "van binnen uit" te saboteren.⁷⁷ Om te beginnen kon je uitrukken van de politie ophouden door een melding over een overval of een andere actie van het verzet laat door te geven. Vervolgens kon je namen uit het opsporingsregister houden en soms lukte het een zaak niet als een verzetsdaad voor te stellen, maar als een gewoon misdrijf, zodat de gearresteerden niet werden doorgesluisd naar de Sicherheitspolizei. Riskanter was het om van je uniform "misbruik" te maken. Maar voor illegale acties was het uiterst handig als die gedekt werden door een geüniformeerde Leidse politiemann. En dat gebeurde ook. Op 13 maart 1944 bijvoorbeeld werden Zwarte Kees en zijn mannen in spertijd door een hoofdagent naar de Apotheekersdijk gebracht voor het plegen van een overval.⁷⁸

Sommige agenten waren in het diepste geheim lid van een verzetsorganisatie. Bovengenoemde oud-politieman werkte voor de RVV. Hij zat op een uitstekende positie om de handtekening van hoofdcommissaris Diekmann te bemachtigen en te vervalsen. Verscheidene anderen waren lid van de BS."

Gewaagd waren ook acties van PTT-ambtenaren. Postbodes onderschepten brieven aan de hoofdcommissaris van politie, de Ortskommandant of ande-

Arrestatie van landwachters. Coll. A. Th. Boting.

ren. Anonieme brieven van verraders werden zonder meer achtergehouden.⁸⁰ Andere post werd voorzichtig opengemaakt en gelezen op aanhoudingen, huiszoekingen en razzia's. De enveloppe werd daarna zorgvuldig dichtgeplakt, de brief bezorgd en betrokkenen gewaarschuwd." Vele joden en onderduikers danken hieraan hun leven. Spectaculair waren ook de clandestiene telefoonverbindingen.⁸² In de centrale op de Boommarkt werd de telefoon van de Ortskommandantur aan het Rapenburg afgesloten. Uiteraard kwam er een melding van deze "storing" binnen. Daarop togen enkele betrouwbare technici er heen om de zaak te verhelpen. Er werd een gat gegraven bij Rapenburg 65 en een verbinding gelegd naar Rapenburg 6'7, het academieggebouw, dat toen gesloten was. De verbinding werd hersteld, en in de universiteit werd ieder gesprek van de Ortskommandantur afgeluisterd door een permanente post van de illegaliteit.⁸³

Bevrijdingsdag ... en daarna

Sedert eind april 1945 was duidelijk dat de Duitse overgave niet lang meer op zich liet wachten. Duitsers en geallieerden hadden overeenstemming

Gearresteerde landwachters en NSB'ers werden naar de fabrieken van Zaalberg en Van Wijk in de Vestestraat gebracht. Coll. A. Th. Boting.

bereikt over voedseldroppings en vanaf 29 april werden onder groot enthousiasme van het publiek voedselpakketten afgeworpen op vliegveld Valkenburg. Op 4 mei accepteerde Montgomery de capitulatie, waarop het hoofdkwartier van de BS een mobilisatie afkondigde voor het zgn. strijdend gedeelte. De Tweede sectie van de Leidse BS kwam direct in actie.⁸⁴ Het was haar taak om een bijtjesdag te voorkomen. Dus werden landwachters en moffenmeiden opgepakt en naar de fabriek van Van Wijk in de Vestestraat, respectievelijk naar de Doelenkazerne gevoerd. Meisjes die met de Duitsers omgingen om informatie los te krijgen werden en passant in veiligheid gebracht.

Het mobilisatiebericht van de BS was iets te voorbarig geweest. Het Duitse leger in Nederland had nog niet officieel gecapituleerd. 's Nachts volgde een bevel van het BS-hoofdkwartier om alle acties weer te staken.⁸⁵ Maar het tij was niet meer te keren. BBC en Radio Oranje spraken voortdurend van capitulatie. Op 5 mei om acht uur 's morgens volgde de eerste alarmfase voor de BS. Men moest zich thuis paraat houden voor het bericht zich naar de sectiekwartieren te begeven. Maar ondertussen hosten de Leidenaars al door de Breestraat vol wapperende vlaggen.⁸⁶ Tegen het middaguur besloot

de Derde sectie volledig bewapend door Leiden te trekken van het Stedelijk Gymnasium, dat zij als haar hoofdkwartier betrokken had, naar het stadhuis, waar burgemeester Van de Sande Bakhuyzen en de commandant van de BS verrast op het bordes verschenen. De Eerste sectie installeerde zich in het Museum voor Volkenkunde om verdere bevelen af te wachten. Die kwamen echter niet. Om een doorbraak te krijgen in deze onzekere situatie begaf de plaatselijke staf van de BS zich in uniform naar de Ortskommandant om orde op zaken te stellen. Het resultaat was dat de Duitse soldaten in de kazerne zouden blijven en de Leidse BS'ers ter ordehandhaving in de stad gingen patrouilleren. De arrestatie van NSB'ers kon een aanvang nemen. Het draaiboek lag al klaar. Wim de Geus, die al jaren het kaartstelsel van Duitsgezinden voor de CID had bijgehouden, kreeg de opdracht na te gaan wie om welke reden aangehouden moest worden. De arrestanten werden naar de Doelenkazerne gebracht, waar ook de Politieke Recherche Afdeling zijn intrek nam. Tijd om te feesten had hij nauwelijks. Zijn taak was nog niet afgelopen. En dat gold voor meer verzetsstrijders. Arie Landaal en anderen van de Studentensectie realiseerden zich dat Indië nog niet bevrijd was en dat zij daaraan iets wilden doen. Cor van Wijk trad toe tot het Nederlands Volksherstel,⁸⁷ dat zich bezig ging houden met hulpverlening aan oorlogsslachtoffers. De Leidse LO bleef nog bijeenkomsten houden als "Stedelijke Vergadering". Zij werden nu officieel genotuleerd.⁸⁸ Allerlei zaken passeerden de revue, van de overgang van de illegale naar de vrije pers tot een feestavond, van de samenstelling van de vertrouwensraad tot kledinghulp en van de rol van de illegaliteit in de na-oorlogse politiek* tot de oprichting van de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers. Maar de vergaderfrequentie werd steeds minder. De laatste notulen zijn van 8 augustus 1945. Ze zijn niet ondertekend.

Het gewone leven hernam zijn loop. Maar frustraties bleven niet uit. Waarom kregen politieke tegenstellingen weer overwicht, die onder verzetsmakers geen rol hadden gespeeld? Waarom was de illegaliteit niet sterker betrokken in een nieuw politiek bestel? Waarom kwamen lieden aan de macht met een dubieus oorlogsverleden? Sommigen weigerden onderscheidingen, omdat anderen die juist ontvingen. Waarom is zo snel vergeten dat de illegaliteit de morele stuwkracht is geweest voor een neergeslagen volk, die slechts door moeizaam doorzetten het happy end bereikte? Lex Bernard vergeleek in zijn artikel uit 1946 de illegaliteit met de acteurs uit een toneelstuk, na afloop geamuseerd achtergelaten door het hooggeëerd publiek.

1. *Leidsche Post* 23 en 30 aug. 1946.
2. L. Nix, *Logboek Derde sectie eerste stootcompagnie der B.S. te Leiden* (Leiden 1945).
3. A.J. Landaal, *Pro Patria 1672-1948*. Van studentenvennel tot studentencommando (Leiden 1949) 113-135.
4. *Leids Jaarboekje* 38 (1946) 5, 58-98.
5. Speciaal over het verzet zijn te noemen: 3 mei 1980 in het *Leidsch Dagblad* een groot interview met Lex Bernard. In *Raadsherenbuurt Leiden 1940-1980* (Leiden 1980) 5-23 de herinneringen van de heer en mw. Spoor (o.a. over de KP van Marinus en Johannes Post). 7jan. 1984 in het *Leidsch Dagblad*: "De aanslag", een artikel over de moordaanslag op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau op 3 januari 1944. In relatie tot *Ook in Leiden...* in het *Leidsch Dagblad* 12 jan. 1985: "Het ontwakend inzicht"; 19 jan. 1985: "Nieuws was net zo belangrijk als voedsel"; 26jan. 1985: "De vindrijkheid van groep-Lex"; 2 febr. 1985: "Het hoofdkwartier van Rie en Dick Spoor"; 9 febr. 1985: "De teleurstelling na de bevrijding". In *Cicero* van 4 mei 1987 "Een ziekenhuis in oorlogstijd", 192-193 over verzetsactiviteiten in het Academisch Ziekenhuis Leiden.
6. M. Schwegman, 1. Schöffers (red.), *Ook in Leiden. Over verzetswerk in en om de stad 1940-1945* (Leiden 1985).
7. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van informatie ontleend aan gesprekken met enkele andere verzetsstrijders. Aan alle geïnterviewden, zowel zij die in dit artikel uitvoerig aan het woord komen, als zij die terloops zijn vermeld, wil ik bij deze mijn grote dank betuigen.
8. Op 27 oktober en 21 november 1994.
9. Tevens gaf hij toestemming het interview te gebruiken dat hij in 1982 afgestaan had voor *Ook in Leiden...*
10. Gesprek op 15 nov. 1994. De heer Boting gaf toestemming ook het door hem afgestane interview uit 1982 voor *Ook in Leiden...* te gebruiken.
11. Gesprek op 12 okt. 1994 met de heren C. van Wijk en W.K. Kisman. De heer Van Wijk gaf toestemming het in 1982 afgestane interview voor *Ook in Leiden...* van hem en de heer C.J.M. Montanus te gebruiken.
12. Gesprek met de heren W.K. Kisman en C. van Wijk op 12 okt. 1994. Tevens gaf de heer Kisman toestemming het interview uit 1982 voor *Ook in Leiden...* te gebruiken. Bij dat interview bevond zich een fotokopie van het "Logboek".
13. Zie over hem Kiet van Dort en Bert Driesen, *Oegstgeest in bandedagen 1940-1945* (Oegstgeest 1994) 128, 206-207.
14. De heer De Geus is geboren in 1922.
15. De geschiedenis van deze organisatie werd al snel na de oorlog vastgelegd. Aan alle afdelingen werd gevraagd informatie in te sturen. Bovendien werden honderden interviews afgenomen. Zo ontstond in twee dikke delen: *Het grote gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP* (1951). De Leidse afdeling heeft geen gegevens ingestuurd. L. de Jong, *Geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Staatsuitgeverij Den Haag) VII, 2, blz. 707-715, 732-735.
16. Med. C. Kromhout 23jan. 1995 tijdens een interview met de familie Kromhout. Hun moeder was "tante Anna".
17. *Het grote gebod*, 1, 280 en med. de heer De Geus.
18. *Het grote gebod*, I, 634-635. De Jong, VII, 2, blz. 987.
19. *Het grote gebod*, 1, 49, 354. De Jong, VII, 2, blz. 713-716.
20. *Ook in Leiden* . . . 36, 42. De Jong, VII, 2, blz. 713, n. 2. De andere ex-Oranje-vrijbuiters was Zwarte Frits (interview met hem uit 1982, blz. 6, waarvoor hij toestemming gaf het in te zien).
21. *Oegstgeest in bange dagen*, 167-168, ontleende deze passage ook aan een gesprek met W. de Geus en bovendien aan informatie van Zwarte Frits (de heer H. van Beest te Nijmegen). *Ook in Leiden...*, 42, geeft het verhaal ook, maar met informatie die niet klopt.
22. De heer Landaal is geboren in 1918.

23. Ook in Leiden..., 49.
24. Vr. med. G.J. de Graaff te Leiden.
25. LJ 1946, 69-75. Ook in Leiden . . . 4452.
26. LJ 1946, 70: mei 1943. *Leidsch Dagblad* 19 jan. 1985: juni 1943. Ook in Leiden..., 47: zomer of herfst 1944. B. Goudriaan, *Leiden in de Tweede Wereldoorlog. Van dag tot dag* (Leiden 1995) 135: Op 9^e juni 1943 begonnen met het Bericht, op 25 juli 1944 voortgezet als Het *Dagelijks nieuws*. E.J. Weterings, "Boekbinder Van Welzen laatste der Mohicanen", *Stielz* 6 (maart 1995) 12. W. de Geus noemt Het *Dagelijks nieuws* het eerste illegale blad in Leiden, al verschenen in 1941. Hier moet sprake zijn van een eerdere editie.
27. Ook in Leiden..., 49. *Leidsch Dagblad* 19 jan. 1985.
28. Herinneringen heer De Geus.
29. LJ 1946, 72.
30. Zie ook LJ 1946, 71-72, 74. Over de oplaag lopen de schattingen uiteen. 20.000 exemplaren lijkt te hoog, terwijl 10.000 beslist haalbaar gezien wordt. 15.000 is niet irreëel.
31. LJ 1946, 73.
32. De heer Boting is geboren in 1925.
33. De Jong, VII, 2, blz. 943-958 en Xb, 1, blz. 582-589, 603-609.
34. De Jong, VII, 2, blz. 953.
35. Ook in Leiden..., 36, spreekt van mei 1943 als een eerste moment van contacten van de Amsterdamse RVV met Leiden. *Oegstgeest in bange dagen*, 91, neemt dat over. LJ 1946, 82, voert de oorsprong van de Leidse RW-groep terug op contacten met Gerrit Kastein, die zelf overigens overleden is voor de oprichting van de RW. In een interview uit 1982 met Zwarte Frits wordt gesteld dat er "ongeveer september 1943 [...] een soort RW groep ontstaan" is. Dit valt ook af te leiden uit het interview met J.D. in *Leidsch Dagblad* 9 febr. 1985. Zie de genoemde literatuur ook voor de verdere geschiedenis van de RW.
36. *Leidsch Dagblad* 11 febr. 1995.
37. *Leidsch Dagblad* 14 sept. 1961.
38. *Leidsch Dagblad* 9 febr. 1985: hierin wordt als sectiecommandant ene J.D. genoemd. Zie ook *Leidsch Dagblad* 8 jan. 1995.
39. LJ 1946, 83-84. Ook in Leiden . . . 40. *Leiden in de Tweede Wereldoorlog*, 190.
40. F. Kouwenhoven, "Een ziekenhuis in oorlogstijd", *Cicero* (magazine AZL) 1987, nr. 7, 192-193.
41. Zie voor andere acties LJ 1946, 82 en 83, Ook in Leiden..., 37-39, *Leidsch Dagblad* 7 jan. 1984, *Leidsch Dagblad* 9 febr. 1985.
42. LJ 1946, 96-98. Overzicht van de werkzaamheden van de Stichting *Verzorgingsraad voor Leiden in de noodwinter 1944-1945* (Leiden 1950).
43. De heer Van Wijk is geboren in 1920.
44. *Leidsch Dagblad* 1 dec. 1983: C.J.M. Montanus en C. van Wijk geëerd met de Yad Vashem-medaille van de staat Israël.
45. Over Lex Bernard en zijn activiteiten zie: LJ 1946, 81-82. Ook in Leiden ..., 26, 31. *Leidsch Dagblad* 3 mei 1980. *Leidsch Dagblad* 26 jan. 1985.
46. Van Wijk voegde achter zijn Memoires in een bijvoegsel de beschrijving van 20 speciale gevallen toe. Daarachter volgt de complete lijst van de uitgereikte PB's.
47. Zie over hem: G. Kerkvliet en M. Uitvlugt, "Een pot piccalilly voor Westerbork", LJ 80 (1988) 159 e.v.
48. M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd. Herinneringen van een gemeentebestuurder* (Leiden 1946) 129.
49. Café-restaurant Stationsweg 7, waar de Duitsers alle bij razzia's opgepakte mannen heenbrachten.
50. Zie ook *Leidsch Dagblad* 26 jan. 1985.
51. H. Paape, *De Geuzen* (1965). De heer Kisman is geboren in 1917.
52. Ook in Leiden..., 37. In memoriam Dr *Christiaan de Jong* (uitgegeven door het Lerarenverzet in 1945). *Leidsch Dagblad* 8 jan. 1994.
53. J. Meulenbelt, *De Duitse tijd. Vijf jaar vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1955). G.J. van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten* (Den Haag 1972), i.h.b. 212. De Jong, Xa, 1, blz. 650-725.
54. Ook in Leiden., 38-42. Zie ook LJ 1946, 84 87.
55. *Pro Patria*, 113-135. Dit hoofdstuk is niet door Landaal zelf geschreven, maar door "een van de leden" van het LSC (en lid van deze studentensectie).

56. Interviews 1982 en 1994.
57. Interview met sectiecommandant J.D. in *Leidsch Dagblad* 9 febr. 1985.
58. Zie n. 2. Zie over dit *Logboek* De Jong, Xb, 1, blz. 693-694.
59. Herinneringen De Geus en interview met hem 1994.
60. Ook in *Leiden...*, 42 vermeldt dat de LO-sectie onder leiding van Cén van de twee ont-komen Oranje-Vrijbuiters stond. Hiermee is Zwarte Kees bedoeld.
61. *Leiden in bezettingstijd*, 32.
62. *Herinneringen*, 40.
63. *Memoires*, 14, 3435.
64. *Logboek*, 19.
65. Interview 1982, 6. Bevestigd in interview 1994.
66. *Memoires Van Wijk*, 3, 10. Zie voor hun identificatie blz. 3. Mededeling C. Kromhout 23jan. 1995: W. Pera was districtsleider van de LO en hijzelf en J. Kranenburg waren de stedelijke leiders van de LO. Kromhout is later overgegaan naar het district.
67. *Memoires Van Wijk*, 23-24.
68. *Herinneringen*, 33, 35, 40.
69. Het meedoen aan gewapende acties door vrouwen kwam niet veel voor. Zie daarover M. Schwegman, "Wapens dragen en met de jongens mee", *Vrouwen en verzet* (1982) 21-31.
70. Mededeling fam. Kromhout 23 jan. 1993.
71. Gesprek met mw. C. Fallaux-van Duuren (geboren in 1920) op 9 nov. 1994. Haar man was daarbij ook aanwezig. Zij heeft toestem-ming gegeven het interview uit 1982 voor *Ook in Leiden...* te gebruiken.
72. Interview Van Wijk 1982 en *Leidsch Dagblad* 3 mei 1980 en 26 jan. 1985.
73. *Leidsch Dagblad* 26 jan. 1985. *Leiden in bezet-tingstijd*, 51.
74. Zie over de rol van de politie een apart artikel in dit *Leids Jaarboekje*.
75. *Leidsch Dagblad* 26 jan. 1985. Over agent W. Vrouwenfelder zie *Leidse Courant* 4 mei 1982.
76. Mededeling van de heer Fallaux hoe een agent hem weigerde te zien toen hij onmis-kenbaarjoodse onderduikers naar een ander adres bracht.
77. Was werkzaam bij de Centrale Recherche in Den Haag, bij de dactyloscopische dienst (vingerafdrukken). Na het begin van de spoorwegstaking op 17 sept. 1944 werd hij ge-detacheerd te Leiden.
78. Herinneringen De Geus.
79. Zie bv. namenlijst achter in *Logboek van de Derde sectie*.
80. Mededeling C. Kromhout 23 jan. 1995. Zie ook interview Van Wijk 1982.
81. Herinneringen De Geus.
82. Zie interview Van Wijk 1982.
83. Herinneringen De Geus.
84. Gesprekken Boting 1982 en 1994. Zie ook *Leids. Jaarboekje* 1946, 84.
85. De Jong, XB, 2, blz. 1337-1346, m.n. 1338-1339.
86. *Pro Patria*, 132.
87. Zie over Nederlands Volksherstel: *Leiden in bezettingstijd*, 8489.
88. Notulenboek eigendom van de heer W. de Geus te Leiden.
89. Zie daarover ook: *Leiden in bezettingstijd*, 78-81.

On berispelijk zwart.. .

Tijdens de oorlogsdagen van 1940 woonde ik als dertienjarige achteraan *op* de "oude" Lammenschansweg. Daar, letterlijk aan de rand van de stad, gemarkeerd door het rood-witte hek op de hoek van de Kastanjekade, viel in die dagen voor een dertienjarige jongen veel te beleven: *Junckers op* enkele honderden meters hoogte richting Valkenburg vliegend met hun lading *Fallschirmjäger* duidelijk zichtbaar in de deuropening. Maar de meest indrukwekkende en onuitwisbare indruk onderging die jongen vlak na de capitulatie. Aan de *oostzijde* van de Herenstraat, tussen Koninginnelaan en Kastanjekade, stond ineens een twintigtal pantserwagens met soldaten in onberispelijk ZWART uniform. Dat was nog eens wat anders dan de "*kloffies*" van de in de Doelen- en *Morspoortkazernes* gemobiliseerde Hollandse soldaten die ik thuis regelmatig tegen het *lijf* liep omdat mijn vader opleidde voor de middenstandsexamens.

Met onverholen bewondering keek ik naar voertuigen en soldaten. Een soldaat *op* het trottoir zag dat en vroeg "Mal *kucken?*" en wees naar het binnenste van een pantserwagen. Ik knikte en onverhoeds zwaaide ik door de lucht. Een stem bij mijn oor riep "*Achtung*" en ik werd in het inwendige opgevangen door zo'n andere "*zwarte*" die zei "*Na, kuck mal*". Ik had volop de gelegenheid om rond te kijken en ook om te ontdekken dat de soldaat *op* zijn -platte — kraag geen sterren droeg, waar ik zo benieuwd naar was, maar twee van die gekke tekens waar ik niets van begreep.

Pas veel later kwam ik aan de weet dat het een *elitekorps* van de *Waffen SS* was geweest dat *Hitlers* orders uitvoerde om na de capitulatie vooral vriendelijk tegen de Nederlanders te *zijn*. De volgende morgen waren *ze* verdwenen.

H. Smid

HERINNERINGEN VAN EEN LEIDS JONGETJE

door

Jan Jansz. Sloos

Sommige ervaringen in een kinderleven maken zo'n indruk, dat zij als foto's in het geheugen zijn afgedrukt.

Mijn herinneringen aan de oorlogsjaren bestaan uit losse foto's, die meestal niet meer in verband met elkaar staan en vaak ook niet meer te dateren zijn.

Wonend op de Stille Rijn was mijn wereldje globaal gelegen tussen het Rapenburg, de Oude Singel en de Hooigracht. Dat is het gebied waar onderstaande "foto's" werden gemaakt.'

Aan het begin van de oorlogsjaren werd kinderen ingeprent, dat zij nooit snoep van Duitse soldaten mochten aannemen: Duitse soldaten wilden op die manier Nederlandse kinderen vergiftigen.

Ik zat met een vriendje op het hek aan de waterkant tussen de (toen nog niet gedempte) Stille Mare en de Stille Rijn. Tot onze grote schrik stapte een Duitse soldaat op ons af. In zijn hand hield hij een gebaksdoos van bakker Biesiot uit de Donkersteeg. Hij wilde ons de doos geven en probeerde ons duidelijk te maken, dat die voor ons was. Eén van ons pakte de doos aan. We zeiden niets, we deden niets. "Zie je wel", dachten we alle twee, "dat is zo'n Duitser, die ons wil vergiftigen." Toen de soldaat eindelijk weg was gegaan, maakten we de doos voorzichtig open. Vier prachtige "tompoezen" keken ons aan. Mijn vriendje was dapperder dan ik: hij nam een vinger gele room uit een tompoes en at die op. Verbijsterd keek ik hem aan: hij zou nu doodgaan. Er gebeurde niets. De vier tompoezen werden in de kortst mogelijke tijd opgegeten en de lege doos ging de gracht in. We hebben nooit iets aan onze ouders verteld.

Soms wandelde ik met mijn vader over het Rapenburg naar de joodse bakker Weil in de Kloksteeg, waar oude vaste klanten steeds kleiner wordende gemerbolussen konden kopen. Ik verheugde mij daar altijd bijzonder op, want op de toonbank van de bakker stond een glazen stopfles, waarin rode, witte en blauwe (!) schuimpjes zaten. Van de vrouw van de bakker mocht ik altijd

Portretten van Jan Sloos, met stropdasje, en van George Maduro als tweede luitenant der cavalerie. Jan Sloos: foto Jonker 1943; coll. J. Sloos fzn. George Maduro: dia coll. Miniatuurstad Madurodam.

in de fles grijpen en zo veel schuimpjes pakken als ik in één hand kon houden. Meestal had er ik drie, maar als ik hard kneep waren het er wel eens vier.

Op een dag liep ik weer met mijn vader over het Rapenburg op weg naar bakker Weil. Ik liep voor mijn vader uit de Kloksteeg in. Plotseling trok mijn vader mij terug het Rapenburg op. “Waarom gaan we niet naar de bakker?“, vroeg ik. “De bakker is gesloten”, antwoordde hij. Ik begreep niet waarom mijn vader hilde en wij nooit meer gemberbolussen gingen halen.

☆ ☆ ☆

Begin maart 1943 zei mijn moeder tegen mij dat ik mijn “nette pak met stropdas” moest aantrekken. Zij wilde bij fotograaf Jonker op de Breestraat een portretfoto van mij laten maken, die ik als verjaardagscadeau aan mijn vader zou geven.

Getooid met mijn enige stropdasje stapten we bij de fotograaf binnen, die het gevraagde portretje maakte. Deze stropdas had ik gekregen van George

Maduro,” die als student rechten bij ons in huis woonde op Stille Rijn 11. Mijn vader heeft de foto nooit gezien, want op 19 maart 1943 overleed hij. George Maduro, die op dat moment ondergedoken zat in Den Haag omdat hij door de Duitsers gezocht werd, was op de begrafenis aanwezig, onberispelijk in jacquet gekleed. Het was de laatste keer dat hij in Leiden is gezien.

Vanuit het open raam op de eerste etage boven de radiowinkel van Van Berge Henegouwen op de Aalmarkt klonk op de verjaardag van koningin Wilhelmina plotseling uit volle kracht het Wilhelmus. Voorbijgangers stonden als versteend te luisteren en applaudisseerden toen het volkslied ten einde was. Iedereen was er van overtuigd, dat “de jongens van Berge Henegouwen” nu zouden worden “weggehaald”, hetgeen niet geschiedde.

In september 1943 ging ik naar de lagere school op de Aalmarkt. De eerste dagen werden hoofdzakelijk besteed aan het onderwerp “hoe te handelen bij luchtalarm”. Ook kregen we een “lijkenplaatje” uitgereikt. Dat was een klein blauw metalen plaatje, waarop de juffrouw met witte inkt je naam en adres had geschreven. Dat plaatje moest je aan een touwtje om je hals hangen en dag en nacht dragen. Het dunne plaatje en het bijbehorende touwtje werden geacht bombardementen en branden te doorstaan.

De volgende dag controleerde de juffrouw, of iedereen zijn lijkensplaatje om had. Bij een klasgenoot waren zijn naam en adres verdwenen: hij had er mee in de regen gelopen.

Nederland had gelukkig weinig ervaring met lijkensplaatjes.

In de winter van 1944/45 was de school meestal niet meer verwarmd. Soms waren de inktpotjes bevroren. We kregen les in allerlei gebouwen waar nog wel een verwarmd lokaal was, onder andere in de brandweerkazerne op de

De Stille Rijn. Tekening F.M. Werner Schmidt 1933. Coll. J. Sloos Jzn.

Langebrug. Ook werden we wel eens overgeplaatst naar de school op de Boommarkt, waar soms nog wel een kachel brandde.

Af en toe moest je een lepel en een bord meenemen, omdat er een maaltijd werd uitgereikt. Het eten kwam in grote tonnen, was altijd lauw en had altijd dezelfde zoete lucht, die ik nog steeds kan ruiken.

Vlak boven de binnenstad vond eens een luchtgevecht plaats. De mensen op straat stonden er naar te kijken als naar een voetbalwedstrijd. Toen het Duitse vliegtuig werd getroffen en met een grote rookpluim neerstortte, barstte een donderend gejuich los. We renden de Haarlemmerstraat op, in de richting waar het vliegtuig was verdwenen. We kwamen niet ver. Halverwege de Haarlemmerstraat werden we door Duitse soldaten met het geweer in de aanslag teruggedreven. De volgende dag liet een jongen, die op de Hooigracht woonde, een stukje vliegtuigglas zien, dat afkomstig was van het neergeschoten Duitse vliegtuig. Hij werd door iedereen benijd.

Binnenstadskinderen speelden altijd op straat. Het niet “naar buiten” mogen was de strengste straf die een kind kon treffen. Op een ochtend zei mijn moeder tegen mij, dat ik binnen moest blijven. Aangezien ik mij niet bewust was iets op mijn kerfstok te hebben, vroeg ik waarom ik niet naar buiten mocht. Mijn moeder vertelde mij dat de Duitsers op de Boommarkt een student hadden neergeschoten en die als afschrikwekkend voorbeeld op straat hadden laten liggen.

Hoeveel dagen ik binnen moest blijven, weet ik niet meer, maar naar mijn gevoel duurde het erg lang. Toen ik weer naar buiten mocht, ging ik uiteraard net als alle andere kinderen op de Boommarkt kijken. Op de bewuste plek zaten bruine vlekken op de straatstenen, waarop iemand een bloem had gelegd.

Op weg naar het zwembad de Overdekte liep ik door de Haarlemmerstraat. Een wagentje met een paard ervoor en een Duitse soldaat op de bok kwam mij tegemoet. In de open wagen lagen onder een zeildoek broodjes, bestemd voor de Duitse kazernes. Een jongetje van ongeveer mijn leeftijd klom op de wagen en pakte een broodje. Voor mij liep een Duitse militair, die zijn pistool trok en het jongetje van de wagen schoot. Ik ben nog nooit zo hard naar huis gelopen.

Vele jaren na de oorlog was de huisschilder Willem Wijn Nobel uit de Potgieterlaan mijn huis aan het opknappen. Wij begonnen over de oorlog te praten en ik vertelde hem bovenstaande gebeurtenis. Willem Wijn Nobel keek mij lange tijd aan en zei toen met tranen in de ogen: “Dat jongetje was mijn neefje.”

Vlak boven de stad vlogen gigantische vliegtuigen, die voedseldroppings in de buurt van Leiden uitvoerden.

We stonden op het dak van Stille Rijn 11 en zwaaiden naar de vliegtuigen. Deze vlogen zo laag, dat je de bemanning zag zitten. Soms gooiden de bemanningsleden ook zelf meegenomen pakjes naar beneden. Zo ging door Leiden het verhaal dat een uit Leiden afkomstig bemanningslid een pakje met fietsbanden voor zijn vader op de Kijnsburgerweg naar beneden had gegooid. Het pakje zou keurig op de Rijnsburgerweg zijn afgeleverd.

In de nacht van 4 op 5 mei 1945 (!) werd er ingebroken in de herenkleding-

zaak van mijn ouders. De laatste schamele resten van wat eens “de voorraad” heette, waren verdwenen. In de winkel werd een juten zak van De Gruyter gevonden. Die zelfde nacht was er ook ingebroken in het filiaal van De Gruyter in de Maarsmansteeg. Volgens de politie konden het alleen Duitsers geweest zijn. De moffen hadden voedsel en kleding nodig voor hun tocht “heim ins Reich”.

Na de oorlog verzamelden veel jongens handtekeningen van militairen. Sommigen schreven hun naam en adres erbij.

Op de Breestraat liep een militair in een Amerikaans uniform. Uitnodigend hielden wij hem onze handtekeningboekjes voor, vragend “Ziknetsjuur Sur”. Hij antwoordde in het Nederlands. Teleurgesteld riep één van ons: “Oh, jij bent een Hollander, dan hoeven we je handtekening niet.” Ondank is 's werelds loon.

Op de Breestraat werd een bevrijdingsoptocht voor kinderen gehouden. Tot mijn grote verdriet moest ik als boer verkleed (compleet met pet en pijp) meelopen, waarbij ik een boerenwagentje met een speelgoedezel voorttrok. Omdat ik het gevoel had met die pet volledig voor schut te lopen en er uit de oude pijp een walgelijke smaak kwam, was mijn animo nihil. Toen tot overmaat van ramp een wiel van het boerenwagentje vastliep in een tramrail op de Breestraat en het wieltje dreigde te breken, was mijn leed volledig. De oorlog was nu echt voorbij: ik mocht weer verdriet hebben over “belangrijke” dingen als een bijna gebroken wieltje.

NOTEN

1. De auteur is geboren in 1937. Hij heeft deze herinneringen opgeschreven als een hommage aan zijn ouders en aan George Maduro.

2. George John Lionel Maduro (* 15 juli 1916 Curaçao, † 9 februari 1945 Dachau) wist op 10 mei 1940 met grote moed de Villa Dorrepaal bij Rijswijk op de Duitsers te veroveren, waarvoor hij postuum met de Militaire Willemsoorde onderscheiden is. Ter zijner nagedachtenis verschaften zijn ouders het kapitaal voor de bouw van een miniatuurstad: Maduro-

dam. Zie over George Maduro: Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie: Dossier Maduro. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 3 ('s Gravenhage 1970) 126. E.H. Brongers, *De Slag om de Residentie 1940* (Baarn 1969) 123-124. E.H. Brongers, *De oorlog in mei '40* (Baarn 1990) 42-43. J. Hartog, *Het verhaal der Maduro's* (Aruba 1962) 101-103. Ds. A.J.C. Krafft, *Historie en oude families van de Nederlandse Antillen* ('s Gravenhage 1951) 100-117. *Leidsch Dagblad* d.d. 8 februari 1955.

PROPAGANDA EN AMUSEMENT

De Leidse bioscopen in de oorlog

door

Cobi Bordewijk

Toen de oorlog uitbrak kon men in Leiden kiezen uit de programma's van vijf bioscopen: Luxor (1908), Rex (1914), Casino (1919), Trianon (1927) en Lido (1934). In de week van 10 tot 17 mei 1940 draaide in Lido *De Tiran* met Conrad Veidt en Sessue Hayakawa, in Trianon de Paramount film *Geronimo de Verdeler*, in Casino *Leven in de Brouwerij* met de Engelse komiek George Formby, in Rex de MGM film *Honolulu* en in Luxor de Universal film *Eerste Liefde* met de populaire Hollywood ster Deanne Durbin. De volgende week prolongeerde ironischerwijze alleen Lido *De Tiran* en bleven de andere bioscopen gesloten. Op 24 mei adverteren Rex, Trianon en Casino met respectievelijk *Moederleed*, *Discretie Verzekerd* en *De Wreker*, en vanaf 31 mei draaien alle vijf Leidse bioscopen weer, aanvankelijk nog met een internationaal repertoire. In de loop van de zomer mochten echter alleen nog films vertoond worden van Duitse makelij, of afkomstig uit landen die door Duitsland geannexeerd of met Duitsland bevriend waren zoals Tsjechië, Oostenrijk en Italië. Ook moesten ze na 14 mei 1940 door de censuur zijn goedgekeurd. Vooral de Duitse amusementsfilms met sterren als Marika Röck, Zarah Leander en Kristina Söderbaum trokken veel belangstelling.

Uit de Nederlandse literatuur kennen we de fascinatie van Jan Wolkers met Georg Jacoby's film *Kora Terry*, waarin Marika Röck een revuester speelt:

Ze heeft een diamant in haar navel en als ze danst draait ze ermee rond. En haar buik, jonge, je weet niet wat je ziet, vervolgde Peter, terwijl hij Erik aandachtig opnam om te zien wat voor uitwerking zijn woorden hadden . . . Wacht even, ik moet nog een paar postzegels hebben, zei Erik, en liep de draaideur binnen. In de glazen deur zag hij het doek boven de bioscoop weerspiegeld: de danseres in de groene schaduw van een dreigend mannenhoofd, de titel die in spiegel-schrift in Grieks vertaald scheen: Marika Röck in *Kora Terry*.¹

Jan Wolkers bevindt zich via zijn romanfiguur Erik op dat moment in de

Leidse Breestraat en doelt op de bioscoop Trianon tegenover het postkantoor. Hier heeft *Kora Terry* echter nooit gedraaid. Misschien was hij in de war met een andere film van Georg Jacoby, *Heisses Blut*, die van 31 maart tot 6 april 1944 wel in Trianon te zien was, en waarin Marika Röck prachtig paard reed en de Csárdás danste. Dat weten we uit het onderzoek naar de programmering van alle Leidse bioscopen tijdens de oorlog op basis van de advertenties in het *Leidsch Dagblad* (van 1 januari 1944 tot 6 april 1945 *Dagblad voor Leiden en Omstreken*). Gezien het aantal prolongaties was *Kora Terry* wel de populairste film in Leiden. Deze film draaide in Luxor van 28 maart tot 11 april 1941, in Casino van 30 januari tot 20 februari 1942, opnieuw in Luxor van 8 mei tot 15 mei 1942 en in Rex van 20 augustus tot 3 september 1943. Marika Röck was verder in tal van andere films in Leiden te zien zoals *Lichte Cavallerie*, *Een Meisje met Protectie*, *Een Stem uit de Aether*, *Dans met de Keizer*, *Carroussel*, *Een Nacht in Mei*, *Hallo Janine*, *Gasparone*, *Hab 'mich lieb* en *Es war eine rauschende Ballnacht*.

Het doet er natuurlijk niet zoveel toe dat Jan Wolkers voor zijn roman een aantal zaken combineert die niet in de werkelijkheid zo plaats vonden. Voor het begin van *Kort Amerikaans* gebruikt hij een belangrijk en dramatisch moment uit zijn oorlogsherinnering: een razzia waarbij Duitse soldaten het bloedende spoor van een man volgen tot in de bioscoop waar

van
n n.
d.

U

sche
een

ke-
ver-
aar.
10e-
be-
an-
van
10r-
3240

E
N

DA
gaat
dere
OR.
3251

f
EL
met
van

en

ge-

MARIKA RÖCK

KORA

TERRY

Van Vrijdag as. af in

CASINO

Plaatskaarten van heden
af verkrijgbaar. 3221

GEN

met
ken,
Katr
Adre
Katr

I n
Rijn

een
Tege
bezo
Kou

Coö

Banl
as. f
Sluis
De g
Spaa
men
3255

No
beric
veili
UIT
het
en
5. W

10. 7
3238

IKle

Advertentie in het *Leidsch Dagblad* van 28 januari 1942 voor *Kora Terry* met Marika Röck.

toen een film met de wulpsse Marika Rökk draaide. Duitse wreedheid en Duitse glamour in één oorlogsherinnering. Ook in het verhaal van *Kora Terry* zelf vinden we een tegenstelling belichaamd in de actrice Marika Rökk die twee tweelingzusjes in een dubbelrol speelt, de ene lieflijk en schuchter, de ander wulps en heksachtig. Vooral bij de laatste was de hoeveelheid tentoongesteld bloot een extra attractie. Het is nog maar de vraag of deze film voor de oorlog door de Nederlandse, vooral op zedelijkheid keurende, filmkeuring gekomen zou zijn.

Al vanaf juni 1940 begonnen de Duitsers met de “arisering” van de bioscopen. Joodse eigenaren werden uit hun bedrijf gezet, of het door hen verlaten bedrijf werd in beslag genomen. Trianon en Rex, geëxploiteerd door Nathan Ortje, werden ondergebracht in de *NV Nederlandsche Bioscooptheatermaatschappij (NEBIMIJ)*, een bioscooptak van *UFA/Tobis*.² Als beheerder werd de heer Hendriks aangesteld. Lido kwam in juli 1941 onder het beheer van dr. Peter Zimmer van het Rijkscommissariaat” en de Leidse directeur Meijer van Kleef werd vervangen door een zekere Theodor Eglauer als bedrijfsleider. Deze was een voormalige Frontkämpfer, een Duitse militair die door opgelopen verwondingen niet langer aan het front kon worden gebruikt. Dergelijke oudgedienden werden overal in Nederland door het Rijkscommissariaat geparkeerd als bedrijfsleiders van theaters en bioscopen.⁴ Over de bioscoop Luxor van Reinier Uges jr wordt vermeld dat de zaak met ingang van 31 december 1941 in liquidatie is getreden.⁵ Hoewel verdere gegevens ontbreken mag worden aangenomen dat Luxor hetzelfde overkwam als Lido. Casino was de enige bioscoop die in eigendom bleef van een Leidenaar, de tijdens de oorlog boven de bioscoop wonende G.H. Groenewegen.” Al snel na de inval in ons land hadden de Duitsers dus vier van de Leidse bioscopen en daarbij de meest winstgevende in handen. Trianon, Rex, Luxor en Lido vielen in de tweede week van het roulatieschema van films langs de Nederlandse bioscopen. Casino viel in de zesde week.⁷

De filmkeuring

Voor de oorlog was de keuring van films in Nederland landelijk geregeld op grond van de Bioscoopwet van 1926. In 1928 trad de Centrale Commissie voor de filmkeuring aan met als vestigingsplaats Den Haag. De keuring was vooral beschermend van aard en gericht op beoordeling van films: de geschiktheid voor kinderen onder de veertien jaar, de toelaatbaarheid voor jeugdige personen van veertien tot achttien jaar, en eventuele strijdigheid met goede zeden en openbare orde voor volwassenen.⁸ Vanwege de Nederlandse neutraliteitspolitiek richtte men in de loop van de jaren dertig steeds

meer de aandacht op politieke tendenzen in films, die zouden kunnen aanzetten tot verstoring van de openbare orde. De filmkeuring liet bijvoorbeeld de expliciet propagandistische films van Leni Riefensthal zoals *Triumph des Willens* en *Sieg des Glaubens* niet toe. Wel draaide haar film *Olympia* in de Nederlandse bioscopen, ook in de Leidse bioscoop Luxor en wel met de volgende aanbeveling in de advertentie: "Een sportief document van de eerste orde. Artistiek en technisch hoogstaand. Op alle punten van het Berlijnse stadion waren haar operateurs. Alle leeftijden".

Begin 1939 verloor de Centrale commissie voor de filmkeuring echter haar vrijheid en werd zij door het ministerie van Binnenlandse Zaken gecontroleerd. Speelfilms en journaals moesten worden bekeken op onpartijdigheid. De minister richtte zich in een circulaire tot de colleges van burgemeester en wethouders – zij hadden nog altijd de eindbeslissing ten aanzien van het al dan niet openbaar vertonen van films – in zake een eventueel te duchten "stoornis van de openbare orde". De Centrale commissie besloot toen zelf geen oorlogsbeelden met propagandistische doeleinden meer toe te laten en geen afbeelding van "volksoploepen, relletjes, ongeregelheden e.d. zowel in Nederland als in het buitenland".¹ De bioscoopwet was echter slechts van toepassing op openbare filmvertoningen. Daarom werd in januari 1940 een wijziging in deze wet voorgesteld. Gebleken was dat men de bepalingen gemakkelijk kon ontduiken door niet toegelaten films in zogenaamde besloten gezelschappen te vertonen. In het *Leidsch Dagblad* van 20 januari 1940 lezen we dat de Centrale Commissie voor de Filmkeuring wordt gewijzigd in de Rijkscommissie Filmkeuring en dat in art. 16, eerste lid de woorden "in het openbaar" en "openbare" moeten vervallen. In de tweede plaats moesten voortaan ook niet-beroepsmatige vertoningen zoals films voor verenigingen een vergunning van B&W hebben. Op deze wijze probeerde men greep te krijgen op alle in ons land vertoonde films.

De nieuwe commissie voor de filmkeuring bleef in stand tot 11 februari 1941. Toen werd deze opgeheven en kwam er een commissie, waarvan de leden slechts een adviserende stem hadden en alle beslissingsbevoegdheid aan de voorzitter werd gegeven. De Duitsers vonden de oude filmkeuring te veel gericht op bescherming van het publiek en niet op opvoeding van het publiek in nationaal-socialistische zin. Dit werd verwoord door de NSB'er dr. T. Goedewagen, secretaris-generaal van het Departement van Volksvoorlichting en Kultuur (DVK) ter gelegenheid van de ingebruikneming van het nieuwe pand van de Bioscoop Bond op 17 maart 1941:

Het is thans de taak van de filmkeuring en ook van de leden van den Nederlandse Bioscoopbond om mede te werken de slechte invloeden van de afgelopen

jaren te niet te doen en positief alles te bevorderen om bij ons Nederlandsche volk een gezonde, organische levensopvatting en beschouwing te doen groeien, die aan bodem en geschiedenis gebonden is.”

Vanaf dit moment werden alle uit Duitse gebieden afkomstige films zonder inhoudelijke keuring toegelaten en alle films geweigerd die niet in deze gebieden vervaardigd waren, of in het Groot-Duitsche Rijk zelf niet voor vertoning waren vrijgegeven. Daarnaast waren de bioscopen verplicht het journaal, de Wochenschau en enkele antisemitische films op te nemen in hun programma.

Tobis Hollandsch Nieuws en Wochenschau

Voor de oorlog konden de bioscopen kiezen uit verschillende journaals voor het buitenlandse nieuws; meestal werden newsreels uit de Verenigde Staten van Paramount of Fox vertoond of beelden van het Duitse UFA journaal.

*De heer Van Erkel in de projectiecabine van Rex.
Coll. Van Erkel.*

Voor het binnenlandse nieuws waren Profilti's *Nederland in Klank en Beeld* en hetjournaal van Polygoon beschikbaar. Deze twee maatschappijen fuseerden na 10 mei onder Duits toezicht tot *Tobis Hollandsch Nieuws*, dat met de Duitse *Wochenschau* voor het buitenlandse nieuws verplicht in het bioscoopprogramma moest worden opgenomen.

In Leiden was de heer Van Erkel tijdens de bezetting operateur in Rex. Hij was in 1937 opgeleid voor dit vak in Trianon bij de heer Ortje, en werd na de overname van de bioscopen Trianon en Rex door de nieuwe bedrijfsleider Hendriks aangesteld als hoofdoperateur in Rex. Zijn salaris steeg toen van f 6,- naar f 40,- per week. Hij herinnert zich dat het publiek vaak tijdens de vertoning van de journaals de zaal verliet om naar de koffiekamer te gaan en pas terug te keren als de hoofdfilm begon. Toen deze hoofdfilm een keer langer was dan gebruikelijk gaf de heer Hendriks opdracht om het journaal over te slaan, want om elf uur moest de voorstelling zijn afgelopen. "Binnen de kortst mogelijke tijd stonden er soldaten van de Wehrmacht in mijn cabine", vertelt de heer Van Erkel, "maar die heb ik gauw naar de heer Hendriks verwezen, die zich op dat moment in Trianon bevond. Daarna heb ik er niets meer van gehoord." Ook uit andere bronnen weten we dat het publiek of de operateur probeerden de journaals te saboteren. Er was boegeroep, overdreven hard kuchen, of lachen van de kant van het publiek, en operateurs zouden de beelden vertraagd, versneld of achterste voren hebben gedraaid. Kennelijk werd dit zo erg dat de Duitsers in het voorjaar van 1943 maatregelen namen. NSB'ers werden aangesteld als controleurs en in de *Staatscourant* verscheen het volgende Besluit: "Het is aan het publiek bij filmvoorstellingen verboden tijdens de vertoning van het journaal de zaal waar de filmvoorstelling wordt gegeven te betreden of te verlaten." Hierop stond een boete van f 500,- zowel voor de overtreder als voor de eigenaar van de zaal."

Op voorschrift van de brandweer moesten steeds twee operateurs in de cabine aanwezig zijn. De heer Van Erkel vertelt met zichtbaar genoegen dat de tweede operateur naar mate de oorlog vorderde vaak een vrouw was. Inschakeling van vrouwen deed zich ook voor in andere sectoren van het openbare bedrijfsleven. In het *Tobis Hollandsch Nieuws* bijvoorbeeld wordt aandacht besteed aan de opleiding tot filmoperatrice te Amsterdam (1943, week 11) en aan de opleiding van controleuses en conductrices bij de Nederlandse Spoorwegen (1943, week 52). Zo bleek ook in Nederland de oorlogsperiode als een stimulans voor de vrouwenemancipatie beschouwd te kunnen worden.

We treffen ook Leidse items aan in het *Hollandsch Nieuws*: het carillon voor het nieuwe Leidse stadhuis (1940, 2); een ernstig treinongeluk tussen

Leiden en Den Haag (1940, 51); de houtzaagmolen de Herder te Leiden (1942, 42); de jaarlijkse sleutelloop te Leiden (1942, 45); de tentoonstelling “Wat Aarde Bewaarde” te Leiden (1943, 1); Woudenberg spreekt te Leiden (1943, 11); en een Konijntentoonstelling te Leiden (1944, 23).

De *Wochenschau* stond net als het overige filmmateriaal dat uit Duitsland kwam onder controle van Joseph Goebbels, de minister van Propaganda. De eenzijdige en tendentieuze informatie was verpakt in een zeer geraffineerde filmische vormgeving uit de school van Leni Riefensthal. Als geen ander verstond zij de kunst de toeschouwer tot intensieve betrokkenheid met het vertoonde te manipuleren. Dat gebeurde door de beweeglijkheid van de camera, de ritmische afwisseling van close ups en totaalbeelden, waarin ook weer ritmisch binnen het kader bewogen werd en de opzweepende, emotie versterkende muziek.

Deze filmstijl werd eveneens in de oorlogsverslaggeving van de *Wochenschau* toegepast. Er waren meer dan 400 cameralieden in dienst om de oorlogshandelingen als een spannende speelfilm, een symfonie van beeld en geluid te verslaan. Ook voor de toespraken van Hitler ging het om een orkestratie van geluid, beeld en muziek. Eerst het ritme van de stappende soldaten, de lange rijen mensen en dan de leider alleen. Diagonalen van uitgestrekte armen, emotioneel groetende vrouwen, een ritmisch bewegende massa onderstreept door vurige muziek. Het werkte als een drug. Bij de close ups ging het om concentratie van machtsuitstraling: een paar nazi gezichten in profiel, een swastika komt recht op de toeschouwer af, het beeld verspringt naar marcherende soldaten en dan opeens de leider, de vaderfiguur, Hitler. Zijn toespraak is de climax waar zorgvuldig naar toe gewerkt is. Tijdens de toespraak zie je close ups van ernstig luisterende gezichten. Als Hitler zegt “ik geloof” zie je een enthousiast gezicht van een burger, bij “de vijand verslaan” een toegewijd en vastberaden gezicht van een soldaat.”

Hoofdfilms en cultuurfilms

Niet alleen de onderdelen van de bioscoopvoorstelling werden door de Duitsers geregeld, maar ook de volgorde van het programma. Filmgildeleider Jan Teunissen liet de bioscoopeigenaren weten dat een filmavond er als volgt moest uitzien:

a. Reclame	f. Een minuut lichtpauze
b. Een minuut lichtpauze	g. UFA nieuws
c. Tobis Hollandsch Nieuws	h. Een minuut lichtpauze
d. Een minuut lichtpauze	j. Hoofdfilm”
e. Cultuurfilm	

LUXOR

GEPROLONGEERD:

DE GOUDEN (DIE GOLDENE STADT) STAD

Een VEIT HARLAN KLEURENFILM met
KRISTINA SÖDERBAUM

Plaatsbespr. op den dag der voorst. v. 11—3 u.
TOEGANG 18 JAAR. [aan de cassa.

Advertentie in het Leidsch Dagblad van 16 september 1943 van Luxor met Veit Harlan's De gouden stad, met Kristina Söderbaum.

Voor de inhoud van de cultuurfilms en de speelfilms was Joseph Goebbels als leider van de propagandamachine van het Derde Rijk verantwoordelijk. Zijn bemoeienissen resulteerden in een strenge scheiding tussen expliciete propaganda in de journaals en afwezigheid van deze propaganda in de speelfilms. Daarin mochten geen beeltenissen van Hitler, hakenkruisen of andere aan de nazi-ideologie of de oorlog herinnerende elementen voorkomen. Goebbels geloofde heilig in puur entertainment als beste vorm van propaganda. De vrolijke revuefilms en sentimentele melodrama's moesten het publiek de zorgen van alle dag laten vergeten. De films die onder zijn supervisie de UFA studio's in Babelsberg bij Berlijn verlieten, waren dan ook voor 90% puur amusement en stonden op hoog technisch niveau. De filmverhalen speelden vaak buiten Duitsland, en de populairste filmdiva's waren niet van Duitse afkomst. Zarah Leander en Kristina Söderbaum waren Zweedse, Marika Rökk en Käthe von Nagy Hongaarsen en Goebbels' eigen geliefde Lida Baarova was een donkerharige Tsjechische." In de Leidse filmprogrammering blijken hun films het meest geprolongeerd te zijn: Die grosse Liebe, Be gouden Stad en Es war eine rauschende Ballnacht trokken volle zalen. Dit

exotisme stelde het publiek in staat de grenzen van het Derde Rijk tijdelijk te verlaten en zich buiten de gestelde grenzen te wanen. Het ging met Marika Röck in *Hallo Janine* naar Parijs en in *Kora Terry* naar Algiers, met Zarah Leander naar het Moskou van de negentiende eeuw in *Es war eine rauschende Ballnacht* en met Hans Albers in *Münchhausen* naar de fantasiewereld van *Duizend en een nacht*.

Hitler wilde echter dat er ook films gemaakt werden die de nazi ideologie uitdroegen en de campagne tegen de joden ondersteunden. Voor de eerste opdracht zorgde Goebbels voor films waarin een grote figuur uit het verleden centraal stond, die men gemakkelijk kon associëren met de grote leider van het Duitsland in de twintigste eeuw. Zo stond Frederik de Grote in *Der grosse König* voor Hitler, een parallel die nog gemakkelijker te trekken was door de letterlijk uit toespraken van Hitler overgenomen teksten. Frederik de Grote spreekt zijn soldaten bijvoorbeeld als volgt toe in deze film:

Duitsland maakt een diepe crisis door. We leven in een tijd die 't gezicht van Europa zal veranderen. Voor het zover is krijgen we nog veel te verduen. Maar daarna klaart de hemel op en wordt het licht. Al zijn mijn vijanden talrijk, ik strijd voor een goede zaak en mijn mannen zijn dapper van maarschalk tot soldaat. Het leger valt aan.“

Toch vond Hitler dat Goebbels wat al te veel de nadruk legde op verpakte boodschappen en entertainment, en wilde hij vooral voor de antisemitische propaganda veel duidelijker films hebben. Hij wees daarom zelf Fritz Hippler aan voor de tot jodenhaat aanzettende documentaire *Der ewige Jude*. Niet alleen de beelden, maar ook het gesproken commentaar lieten aan duidelijkheid niets te wensen over. Voor de parallel tussen joden en ratten was Hitler zelf verantwoordelijk. De begeleidende tekst luidde:

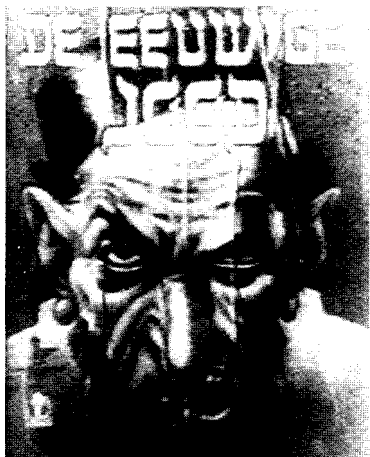
Overall waar ratten opduiken brengen ze vernieling. Ze maken bezittingen en eten kapot. Zo verspreiden ze ziekten zoals pest, lepra, tyfus en cholera. Ratten zijn sluw, laf en breed en vormen altijd bendes. Ze zijn de onbetrouwbare vernielende krachten onder de dieren. Zoals de joden onder de mensen.¹⁷

Deze film moest verplicht in alle bioscopen vertoond worden. In Leiden draaide hij in de week van 10 oktober 1941 in Lido en van 5 december 1941 in Casino. In het *Leidsch Dagblad* van 11 oktober 1941 signaleert de recensent de “authentieke” opnamen en:

„ de invloed ten ondergang die de Joden uitoefenen zoowel in den handel

als in de kunst, de politiek (herinnering aan de Novemberdagen 1918 in Duitsland) en in de financiële wereld, overal waar zij macht verwierven, in kleine of grote nederzettingen van Klein-Azië uitzwervend over de gansche wereld en in deze loop der eeuwen parasiteerend op andere volkeren. Voorts o.m. beelden van de betekenis van het Poerim feest, van de synagogale bijeenkomsten, van het onderwijs op de Talmudscholen, alsmede van het rituele slachten, bedoeld als hevig protest tegen een even wreede als afschuwelijke marteling van runderen. Deze zijn slechts voor sterke zenuwen bestemd! Ten slotte 'n vergelijking tusschen de 'scheppende' Arischen mensch en den improductieven Jood met als strekking: afwijzing van het volksvreemde als gevaar, zuiverhouding van ras en als oplossing: het bijeenbrengen van alle Joden op een apart deel van de aarde.

Een tweede verplichte film was de door Veit Harlan gemaakte *Jud Süß*. In deze in het verleden spelende film was de antisemitische boodschap wat meer verpakt, maar niet minder duidelijk. Het verhaal is gebaseerd op de roman van Lion Feuchtwanger uit 1925, maar totaal vertekend ten behoeve van de antisemitische propaganda. Hoofdpersoon is de jood Süß Oppenheimer in het achttiende-eeuwse Württemberg. In de film zien we hem bezig zich in te likken bij het hof en de hertog te bespelen om het volk uit te persen door hoge belastingen. Hij slaagt er in Württemberg tot joods toevluchtsoord te maken. Omdat hij de volmaakte "arische" vrouw Dorothea begeert (gespeeld door de hoogblonde Kristina Söderbaum) laat hij door list en bedrog haar man en vader opsluiten en martelen om zo Dorothea

Affiche voor *De eeuwige Jood*. Videoprint.

tot overgave aan hem te chanteren. Hij laat haar getuige zijn van de hartverscheurende kreten van haar man en verkracht haar. Aan het einde van de film wordt hij opgehangen op het marktplein. De joden moeten de stad verlaten. Deze film droeg in hoge mate bij aan het stigmatiseren van joden als zondebok en het rechtvaardigen van de jodenvervolging.

De Nederlandse première was op 24 januari 1941. Op dit tijdstip was de oude Rijkscommissie voor de Filmkeuring nog niet opgeheven en aanvankelijk keurde deze de film af op twee gronden. De verkrachting van Dorothea door Süß werd als strijdig met de goede zeden naar voren gebracht, en daarnaast werd het argument van strijdigheid met de openbare orde gebruikt:

Hoewel eenige der vertoonde gebeurtenissen wellicht in de geschiedenis zijn voorgekomen, wordt het uitsluitend naar voren brengen van alle slechtigheden van de Joden kwetsend geacht voor de gevoelens van het grootste deel van het Nederlandsche volk en daardoor in strijd met de openbare orde.

De Rijkscommissaris verklaarde het verbod echter nietig en de film moest worden vertoond, zij het met de leeftijdsgrens achttien jaar en ouder. Op 12 februari werd de commissie voor de filmkeuring opgeheven.”

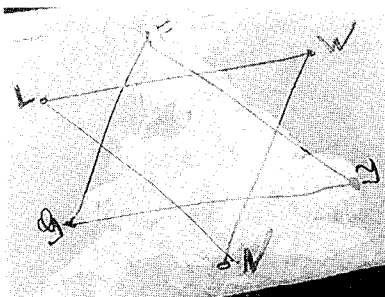
In Leiden draaide *Jud Süß* van 21 februari tot 28 februari 1941 in Trianon. De recensent van het *Leidsch Dagblad* probeerde de film zo neutraal mogelijk te beschrijven. De methoden waarmee Süß zich in de gunst van de hertog weet te dringen vond hij “op realistische wijze geschilderd”. Hij eindigt zijn

Moment uit de film *Jud Süß* dat de jood Süß Oppenheimer de “arische” vrouw Dorothea, gechanteerd door kreten van haar gemartelde man, gaat verkrachten. Videoprint.

bespreking met de opmerking dat “aan dit suggestieve filmwerk” vele bekende acteurs meewerkten. Ook in de landelijke pers draaide men om de hete brij heen. Het kwam nergens tot een afgewogen oordeel en men richtte zich op veilige aspecten zoals filmvondsten en het navertellen van de inhoud.”

Nog twee andere antisemitische films waren in Leiden te zien. In de week van 19 september 1941 draaide *De Rothschilds* in Trianon, goedgekeurd door de nieuwe filmkeuring voor alle leeftijden. Hierin werd de boodschap uitgedragen dat de macht van het joodse bankiersgeslacht Rothschild ten tijde van Napoleon berustte op hun vileine vermogen te speculeren met vaak op dubieuze wijze verkregen geld. Via de Londense beurs krijgen ze tenslotte de hele geldwereld in handen. Als zij de filialen van hun bedrijf door lijnen met elkaar verbinden ontstaat de oude Davidsster: van Londen naar Wenen en Napels, van Frankfurt naar Gibraltar en Jeruzalem.

De advertentie prijst de film aan als een “bijzonder filmwerk, waarin intriges, spionage en geldzucht de hoofdrol spelen”. In de rubriek *De Leidsche Bioscoop-Programma's* wijst Th.J. Hannema in het *Leidsch Dagblad* van 20 september 1941 op de

suggestieve wijze waarop hier een indruk gegeven wordt van de meedoogenloze financiële intriges dergenen, die aan oorlogen verdienen, terwijl duizenden anderen er aan te gronde gaan. Het hierboven omschreven vormt slechts een klein onderdeel van de spannende gebeurtenissen die zich rond de Rothschilds en hun vorstelijke geldnemers afspelen en aan wier schadelijke praktijken, gelijk in de film tenslotte wordt aangeduid, thans voorgoed een einde is gemaakt, terwijl de strijd tegen hun handlangers nog wordt voortgezet.

De in Nederland opgenomen Duitse film *Rembrandt* van Hans Steinhoff uit 1942 was de subtielste publieksverleider. In deze film werd gesuggereerd dat de ondergang van onze nationale kunstenaar te wijten was aan de praktijken van joodse speculanten. In Leiden was de film te zien in Trianon in de week

van 23 oktober 1942 en in Lido van 10 december tot 17 december van hetzelfde jaar.

Casino

De kleine bioscoop Casino op de Hogewoerd bleef tijdens de bezetting onder Leidse leiding en neemt ook wat de programmering betreft een opmerkelijke plaats in. Veelvuldiger dan in de grote bioscopen worden hier Nederlandse films van voor de oorlog vertoond, in twee gevallen zelfs nadat ze op het moment van vertoning door de Duitse filmkeuring verboden waren. Op 6 december 1940 draait in Casino de in de eerste wereldoorlog spelende populaire militaire klucht *De Big van het Regiment*, die al op 30 juli 1940 verboden was. Bij een tweede strengere keuring in de loop van 1943 werd ook de film *Boeffje* van Detlef Sierck verboden. Het verbod ging in op 3 november 1943, de film draaide op 26 november 1943 in Casino!“

Het is moeilijk te begrijpen waarom juist deze film werd afgekeurd. Het verhaal gaat over een Rotterdams straatjongetje Pietje Puk, die met zijn vriendje Jan Grovers het havenkwartier onveilig maakt. Alleen de pastoor ziet dat Pietje niet echt slecht is, maar tekort gekomen is aan aandacht en liefde. Hij redt hem uit moeilijke situaties en zorgt dat hij niet in de gevangenis komt. Uiteindelijk bewerkt hij een verandering ten goede. Het moet de katholieke boodschap geweest zijn die de nazi's ongeschikt vonden om te worden verkondigd.

Hoe dan ook Casino geeft een eigenzinnig en intrigerend filmprogramma tijdens de bezetting. Nader onderzoek naar de persoon van de eigenaar de heer Groenewegen geeft de indruk dat Casino een bioscoop was waar je tijdens de oorlog met fatsoen heen kon. Enkele Leidenaren zeiden het niet ondenkbaar te vinden dat Groenewegen onderduikers waarschuwde als er razzia's gehouden werden door contacten met het postkantoor waar de

TRIANON-THEATER

BREESTRAAT 31

TELEFOON 23875

PRESENTEERT OP HET TOONEEL

RENÉ SLEESWIJK's REVUE-KLEIN ENSEMBLE . met

WILLY WALDEN

EN

PIET MUYSELAAR

o.a. als

5643

SNIP en SNAP

IN DE

NON-STOP CABARET REVUE

„KOP OP...!“

Auteur: JACQUES VAN TOL - Verdere medewerkers:

BERRY KIEVITS - GERARD WALDEN - JEAN DU BELA

Aan den vleugel: PIM DE LA FUENTE.

NA DE PAUZE: De dolkomische lachfilm

HET SPAANSCH KATJE

met **LUPE VELEZ** en **LEON ERROL**

Prijzen der plaatsen: van f. 0.40 tot f. 1.20.

Zaterdag en Woensdag Matinée, aanvang 2.15 - Aanvang avond-
voorstelling 8 uur; einde circa 10.45 uur.

Zondag drie voorstellingen - Aanvang 2 uur, 4.30 uur en 8 uur.

Bespreekt tijdig plaatsen! - Ook telefonisch no. 23875

TOEGANG VOOR IEDEREN LEEFTIJD.

Advertentie in het *Leidsch* Dagblad van 11 juli 1940 van *Trianon* voor
de *Snip en Snap Revue* "Kop op.. !".

brieven aan de Ortskommandant in het geheim werden opengemaakt.” Zekerheid omtrent de rol van de bioscoopexploitant Groenewegen in het Leidse verzet is er echter niet. Toch zou het volgende bericht in de rubriek *De Bioscopen* van het *Leidsch Dagblad* wel eens kunnen wijzen op dank aan Groenewegen en zijn bioscoop voor wat zij in oorlogstijd ondernomen hadden:

de voorfilm *Honger* is een van de eerste drie films welke deze week door de Nederlandsche filmindustrie in omloop worden gebracht. Het is een gelukwensch waard voor de Casino-directie dat zij al dadelijk met enkele der grootste theaters in Amsterdam en den Haag tot de uitverkorenen mocht behooren.”

Op 5 april 1946 opent Groenewegen een nieuwe bioscoop in Voorschoten, die hij Greenway doopt. Als openingsfilm wordt *Modern Times* vertoond van Charles Chaplin.

Revue en cabaret

Tegen het einde van de oorlog werd de aanvoer van films steeds moeilijker omdat de treinen niet meer reden, en werd de vertoning problematisch door het ontbreken van elektriciteit. De oplossing was revue en cabaretgezelschappen te engageren en het bioscooppersoneel op fietsen bevestigde dynamo's te laten aantrappen. Dat gebeurde bijvoorbeeld op het balkon van Trianon, zoals de heer Van Erkel vertelt: “Op die manier kon je nog enig licht werpen op het toneel.” Toen er helemaal geen voorstellingen meer mogelijk waren werden de suppoosten geacht toch in de bittere kou in de bioscoop aanwezig te zijn om het gebouw te beschermen tegen slopers op zoek naar hout voor de kachel.“

Overigens werden ook voor de oorlog en in het begin van de bezetting de filmprogramma's afgewisseld door revue en vari   in de bioscopen die over een podium beschikten. De advertenties van Trianon, Lido en Luxor geven ook op dit gebied lokaal weer wat landelijk op de podia van schouwburgen en bioscopen door verschillende gezelschappen gebracht werd.

De bekende Snip en Snap revue van voor de oorlog blijft ook tijdens de oorlog voorstellingen geven, bijvoorbeeld op 12 juli 1940 in Trianon en op 10 april 1942 in Luxor. In 1943 komt het tot een breuk in dit gezelschap. Gerard Walden wil uit de schaduw van zijn beroemde broer Willy Walden treden en splitst zich af samen met de choreograaf Muriloff en enkele anderen onder de zakelijke leiding van Frans Mikkenie en Floris Merlier.²⁴ Zij vormen de Nieuwe Nederlandsche Revue en treden met hun eerste pro-

gramma *Première* op in Luxor op 16 juli 1943. In het weekblad *Cinema en Theater* (1943, 32) lezen we een bespreking van dit programma. Hierin wordt veel lof toegezwaaid aan Toon Hermans:

Toon Hermans brengt hier naast zijn reeds bekende imitatie-Buziau-creatie een filosofischen straatdichter op de planken, waarvoor hij zelf den tekst schreef. Het is een puzzle wat beter is: de tweede vijf minuten, waarin hij praat of de eerste vijf minuten, waarin hij niet praat, maar zo'n beetje rondkijkt en hoogstens pogingen tot praten doet.

Op 1 september 1944 is dit gezelschap opnieuw in Leiden en in Luxor met het tweede programma *Uitverkoop*. Dit programma dat overal volle zalen trok gaf ook gelegenheid aan de artiesten om tegen Duitsers gerichte opmerkingen door hun teksten heen te weven. In Hilversum ontging dat een controleur niet. Hij meldt:

Voorals Toon Hermans in zijn scène van parkwachter vertelde aardigheden die beter niet door een lid van de Wehrmacht beluisterd kunnen worden. Ook Berry Kievits die in de scène met de kinderwagen een dikke rood-wit-blauwe rand aan haar jurk droeg, oogstte daarmee geweldig succes . . . De anti's hebben in alle opzichten een dolle avond gehad. Voor de pro's echter was er nog wel eens een vies bijsmaakje aan.²⁵

Toon Hermans was in het seizoen 1942-43 begonnen bij het gezelschap van de bekende radiohumorist Kees Pruus. In dit programma had men een paar nog onbekende en onervaren krachten geëngageerd, van wie de 25-jarige Toon Hermans uit Sittard het meest opviel. Hier maakte hij zijn debuut met zijn Buziau-imitatie. Hij is ook met dit programma in Leiden geweest en wel in Lido op 16 april 1943. In *Cinema en Theater* van 6 november 1942 prijst R.H.J. Pfaff het optreden van Toon Hermans als volgt:

Hermans bereikt hier zonder zich geweld aan te doen een voortreffelijk effect en met zijn voordracht en met zijn decor. Deze jonge man heeft namelijk de toneelaankleding der revue verzorgd, wij mogen wel zeggen op loffelijke wijze.

Tegen de pianist Jo Spiers schijnt de jonge Limburger gezegd te hebben: "Ik wil groter worden dan Bandy en Buziau bij elkaar."²⁶

Tenslotte komen we de naam van Toon Hermans in de Leidse bioscoop-advertenties nog één maal tegen voor het einde van de oorlog. Op 12 mei 1944 maakt hij deel uit van de 'Vroolijk bonte Variété show met Toon Hermans in geheel nieuw repertoire en Coos Speenhoff jr. met nieuwe

actuele liedjes”. Gezien de twijfelachtige reputatie van de familie Speenhoff in de oorlog vraagt men zich af welke liedjes toen ten gehore zijn gebracht.

Maar het werd wel steeds moeilijker voor de theaters en bioscopen om een programma van welke aard dan ook te brengen. De kranten worden steeds dunner, er verschijnen steeds minder advertenties en uiteindelijk is de Leidse dagkrant, die vanaf 1 januari 1944 werd omgedoopt in *Dagblad voor Leiden en Omstreken*, slechts een halve pagina groot. Trianon meldt nog trots in de advertentie van 20 oktober 1944: “Ondanks tijdsomstandigheden heropenen wij weer!” en blijkt dan “alleen ’s middags” de “daverende ’ klucht *Beetje Regeert* op het toneel te brengen. Op 23 februari 1945 verschijnt de laatste bioscoopadvertentie van voor de bevrijding. Lido kondigt aan op zaterdag 24 en zondag 25 februari de film *Circusjongen* te vertonen “alsmede een cultuurfilm” en wel voor alle leeftijden, f 0,40 per persoon, aanvang 2.30 uur. Hierna werd niet meer door de bioscopen geadverteerd en na 6 april 1945 verscheen ook de halve pagina van het dagblad niet meer.

De Leidse bioscoopbezoekers

Tijdens mijn onderzoek naar de Leidse bioscopen in de oorlog wilde bijna niemand van de geïnterviewden toegeven er veelvuldig heen geweest te zijn. Alleen Jan Wolkers, die in deze periode in Leiden studeerde en werkte, vertelt openhartig over zijn bioscoopervaringen, niet alleen in *Kort Amerikaans*, maar ook in een recent WRO interview.

De bioscopen waren overvol. Er was niets, dus dan maar liever dat. Ik ging zo veel mogelijk. Meestal naar Trianon, voor de oorlog ook. Ik probeerde dan zo anoniem mogelijk die bioscoop in te schuiven en dan opgenomen te worden in die donkere zaal, in die droomwereld. Dat het niet mocht van de gereformeerde kerk was spannend. Maar in de oorlog was er weinig, een maffe *Romance in Mollen* enzo. Veel commentaar bij het journaal, ja, er was een geraas altijd, een diepe onvrede. Maar de mensen wilden toch gaan, ze waren zo verslingerd aan het witte doek. Al hadden ze de hele dag Hitler en Goebbels elkaar achterna laten zitten dan hadden ze er nog naar zitten kijken.

Maar de mooiste herinnering van Jan Wolkers blijft Marika Röck in *Kora Terry*, de sensuele film uit 1940.

Wij schreeuwden dingen uit die film: “höher die Beine, die Männer wollen wass sehen” en we zongen het bekende liedje:

“Für eine Nacht voller Seligkeit
Da geb’ ich alles hin

Marika Röck in Georg Jacoby's Kora Terry. Videoprint.

Doch ich verschenk mein Herz nur dann
Wenn ich in Stimmung bin"²⁷

Ook uit landelijke cijfers blijkt dat in een tijd zonder televisie de bewegende beelden in de bioscoop een grote aantrekkingskracht hadden. Na een korte inzinking steeg het bioscoopbezoek tot vooroorlogs peil met een top in 1943 van 55 miljoen kaartjes.²⁸ Ondanks het feit dat de films uit de geallieerde landen lange tijd verboden waren, ondanks de opgeklopte heldendaden van het Derde Rijk in de *Wochenschau* en de konijntentoonstellingen in het *Tobis Hollandsch Nieuws*.

NOTEN

Voor het noteren van de programma's van alle Leidse bioscopen tijdens de bezetting via de wekelijkse advertenties in het *Leidsch Dagblad* is veel dank verschuldigd aan mr. J. de Jongh. Hij is een van de vrijwilligers, die meewerkten aan het project Leidse Bioscoopgeschiedenis (1992-1994) van de werkgroep Theater en Filmwetenschap van de Leidse universiteit. De resultaten van dit onderzoek zullen medio november van dit jaar worden gepubliceerd in *De Leidse Historische Reeks* onder de titel *Honderd Jaar Film in Leiden, Van Bioscoopkwaad tot Cultuurgoed*.

1. Jan Wolkers, *Kort Amerikaans* (Amsterdam 1962) 5.
2. Thomas Leeftang, *De Bioscoop in de Oorlog* (Amsterdam 1990) 96.
3. Kamer van Koophandel, 7258RA.
4. Leeftang, 96.
5. Kamer van Koophandel, 869RA.
6. Kamer van Koophandel, 2872.
7. Leeftang, Bijlage J, 290.
8. Leeftang, 129-30.
9. *Leidsch Dagblad*, 13 oktober 1938.
10. Leeftang, 133-134.
11. Leeftang, 134135.
12. Leeftang, 25.
13. Hans Feld in de BBC documentaire van Laurence Rees, *Goebbels, Master of Propaganda*. 14. Leeftang, 25.
15. Peter Delpeut, *Grensgevallen. De buitenlandse filmsterren van het Derde Rijk*, NFM themareeks, 5 (Amsterdam, februari 1992).
16. Filmfragment uit *Der grosse König* in de BBC serie van Peter Adam, *Kunst in het Derde Rijk*, deel 2 *De Propaganda Machine*.
17. BBC serie *Kunst in het Derde Rijk*, deel 2 *De Propaganda Machine*.
18. Egbert Barten, "Negentieneenenveertig. De Ontvangst van Duitse antisemitische Films in Nederland tijdens de Bezetting", *Jaarboek Media Geschiedenis*, 1 (Amsterdam 1989) 186.
19. Barten, 193.
20. Kathinka Dittich, *Achter het Doek. Duitse Emigranten in de Nederlandse Speelfilm in de Jaren Dertig* (Houten 1987) 130 en 145.
21. Interviews met de heren Sloos en De Geus.
22. *Leidsch Dagblad*, 23 februari 1946.
23. Interview met de heer Boot.
24. Henk van Gelder en Jacques Klöters, *Door de Nacht Klinkt een Lied. Amusement in Nederland 1940- 1945* (Amsterdam 1985) 126.
25. Van Gelder en Klöters, 127.
26. Van Gelder en Klöters, 120.
27. *Een Oceaan van Hoop*. Een programma van Jan en Karina Wolkers, VPRO 1994.
28. Leeftang, 110.

DE LEIDSE POLITIE TIJDENS DE TWEEDE WERELDOORLOG

door

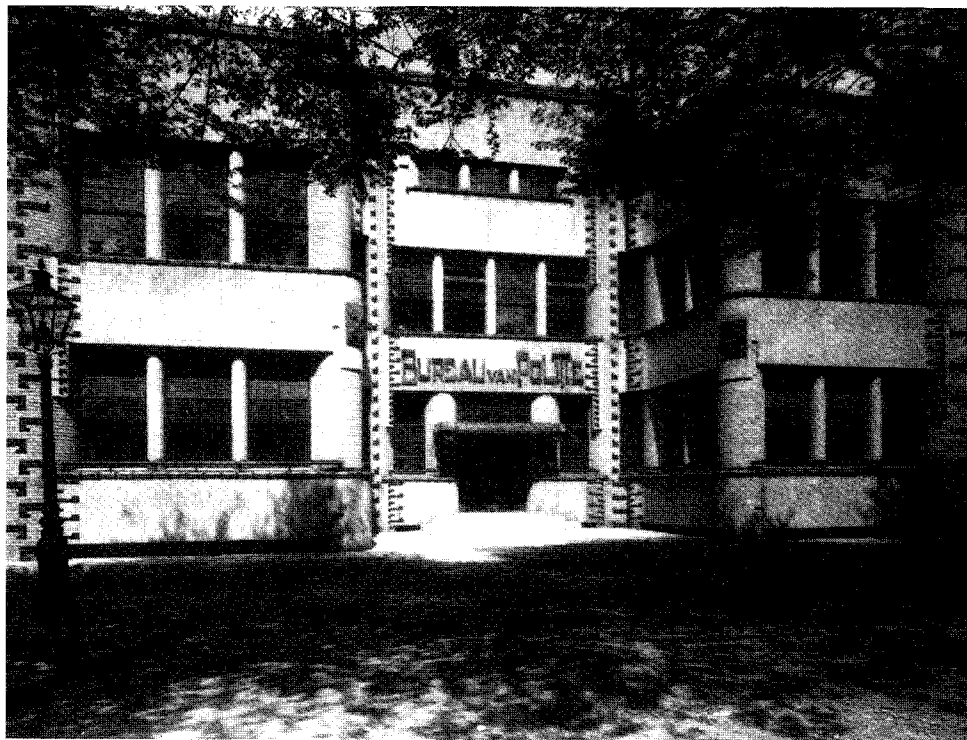
J. Mieremet en W. Rozendaal

Om de rol weer te geven die de Leidse politie in de Tweede Wereldoorlog gespeeld heeft, is één hoofdstuk niet voldoende. Onder normale omstandigheden geeft het politiewerk al genoeg stof om een compleet boekwerk vol te schrijven. De rol van de Leidse politie tijdens de oorlogsjaren is een beladen onderwerp, ook door de publikaties die de afgelopen jaren verschenen zijn. Daarom zullen we ons aan de feiten houden, zoals deze zijn aangetroffen in het archief.' Het verhaal is niet volledig. Een groot deel van het archief zal nog doorgenomen moeten worden, terwijl in de bezettingsjaren ook veel bezwarende stukken zijn vernietigd of "gewoon" zijn verdwenen. Dit verhaal geeft in grote lijnen weer, onder welke omstandigheden het Leidse korps gewerkt heeft en waar zij haar medewerking aan moest verlenen. Voor de meer algemene gegevens werd teruggevallen op het werk van dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.

De politie is een overheidsorgaan, dat tot taak heeft de openbare orde te handhaven en strafbare feiten op te sporen, dit in ondergeschiktheid aan het bevoegd gezag. Na de capitulatie in 1940 waren dat de secretarissen-generaal van Justitie en Binnenlandse Zaken. Verder bleef de burgemeester een rol spelen op het gebied van de openbare orde, hoewel dat al snel niets meer voorstelde.

Het Leidse korps was gehuisvest in de Zonneveldstraat 10-14. Tevens had men de beschikking over twee posthuizen, één gevestigd op de Steenstraat, ter hoogte van de Rijsburgerbrug en één op het Havenplein. Op 1 januari 1940 bedroeg de sterkte van het korps 158 man, op een bevolking van 78.217 personen. De politie was verdeeld in een straatdienst (surveillancedienst) en een afdeling recherche. De straatdienst, waar de meeste agenten in werkzaam waren, had tot taak het surveilleren van de stad, het handhaven van de openbare orde, het bemiddelen in (buren)ruzies, kortom alle werkzaamheden van de politie op straat.

De recherchedienst was verdeeld in een afdeling recherche/bijzondere

Het politiebureau in de Zonneveldstraat. Foto 1927. Coll. politie Leiden.

wetten, en een jeugd- en zedenpolitie. De afdeling recherche bestond uit een inspecteur, twee hoofdrechercheurs en zestien rechercheurs 1ste klas. Van deze rechercheurs was één man “technisch rechercheur”. Hij verzorgde de fotografie en het afnemen van vingerafdrukken. De taak van de recherche bestond uit het behandelen van:

- alle misdrijven uit Strafrecht, c.q. andere wettelijke bepalingen;
- alle uitrukken van de Eerste Hulpdienst, tenzij het bekend was dat het om een toevallijder ging;
- alle branden, tenzij het bekend was dat het een schoorsteenbrand was.

De afdeling jeugd- en zedenpolitie stond onder leiding van een adjunct-inspectrice en bestond uit twee rechercheurs 1ste klas. Hun taak was alle onderzoeken waarbij minderjarigen betrokken waren en alle zedendelicten.

Tevens was er een afdeling Economische Controle Dienst opgericht, waar

agenten per toerbeurt dienst verrichtten. Men hield zich bezig met zaken op het gebied van de prijsbeheersing, hamsterwet e.d.

Toen de oorlog uitbrak stond het korps onder leiding van de commissaris van politie R.J. Meijer, die tevens hoofd van de brandweer en de luchtbescherming was.

De vijf oorlogsjaren zullen verdeeld worden in drie perioden. De periode mei 1940 tot 1 mei 1942, toen het korps onder leiding stond van genoemde Meijer, de periode 1 mei 1942 tot 21 juni 1944, toen het korps onder leiding stond van de NSB'er Hoffmann, en het laatste oorlogsjaar. Van beide eerste perioden zal een algemene karakteristiek gegeven worden en zullen vervolgens bijzondere aspecten behandeld worden.

De periode Meijer, mei 1940 tot 1 mei 1942

Voordat de oorlog uitbrak, waren door de politie, op last van de procureurs-generaal bij de Gerechtshoven, lijsten met namen samengesteld van vooraanstaande NSB'ers en in Nederland wonende Duitsers, die bij het uitbreken van een oorlog geïnterneerd moesten worden. Ook de Leidse politie had dergelijke lijsten klaar liggen.

Toen op 10 mei 1940 het code-telegram "Nico-Vesters" werd ontvangen (Nico stond voor Nederlanders/NSB'ers en Vesters voor Vreemdelingen), ging de Leidse politie, in samenwerking met hier gelegerde militairen, over tot aanhouding van de op de lijsten genoemde personen. De inspecteur van politie Bueninck was belast met deze taak. Al gauw bleek dat het bureau aan de Zonneveldstraat te klein was voor de opvang van de aangehouden personen. Men week toen uit naar het Pesthuis. Vandaar werden de personen overgebracht naar Huizen van Bewaring en opvangkampen in de omgeving, zoals Den Haag en Haarlem.

Na de meidagen '40 werden door de aangehouden personen klachten over de behandeling en schadevergoedingen ingediend. Vooral bij huiszoekingen was het een en ander vernield. In de schriftelijke klachten vroeg men onder andere eerherstel en teruggave van inbeslaggenomen goederen. Eén klager wenste stopzetting van een tegen hem ingezette lastercampagne. Inspecteur Bueninck werd beschuldigd van het feit, dat hij bij de aanhoudingen ruw tegen de arrestanten zou zijn opgetreden en hen met een vuurwapen zou hebben bedreigd.

Al snel na de capitulatie begonnen de Duitse veiligheidsorganen (waaronder de Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst) met de opbouw van hun organisatie in Nederland. De staf van de Sicherheitspolizei (Sipo) und Sicherheitsdienst (SD) zetelde in Den Haag. Daarnaast werden zes Aussendienststel-

len of Aussenstellen geformeerd, verspreid over het land, namelijk in Amsterdam, Rotterdam, Groningen, Arnhem, Den Bosch en Maastricht. Een Aussenstelle telde niet meer dan tussen de dertig en zestig man. De SD hield zich bezig met het inwinnen van informatie. De Sipo hield zich bezig met het rechercheren en arresteren van personen. Dit kleine maar goed geschoolde en snel reagerende apparaat was goeddeels afhankelijk van de medewerking van Nederlanders. Tal van Nederlandse politie-organen en -functionarissen waren daarbij ingeschakeld, aanvankelijk lang niet alleen NSB'ers, al kwam daar later wel het accent bij te liggen. Leiden viel onder de Aussenstelle Rotterdam.'

Toen Rauter in Nederland hoofd werd van het beveiligingsapparaat, waaronder ook de politie viel, trof hij een gedecentraliseerde politie aan, bestaande uit de volgende korpsen: de Koninklijke Marechaussee, de Gemeentepolitie, de Rijksveldwacht, het Korps Politietroepen en de Rijksrecherche. Rauter vond dit maar niets en begon al snel plannen te maken om de politie te reorganiseren. Omdat het leger ophield te bestaan, werd het Korps Politietroepen opgeheven. Leden van dit korps werden ondergebracht bij de Marechaussee en de gemeentepolitie. Ook Leiden kreeg vijftien man toegewezen, zodat er toen 169 man bij de Leidse politie werkzaam was. Hieronder was de latere oorlogsmisdadiger Abraham Kipp. Kipp kwam op 1 september 1940 in Leidse dienst. Hij was lid van de NSB en de SS. Hij had het al snel gezien in het Leidse korps, want op 17 december 1940 solliciteerde hij naar een betrekking bij de politie in Ede. Op 1 augustus 1941 ruilde Kipp van standplaats met een agent uit Ede.

Op 29 juni 1940 vond de "anjeractie" plaats." Naar aanleiding daarvan werden hooggeplaatste politiefunctionarissen en burgemeesters vervangen door NSB'ers. In juni/juli 1940 werd door de secretaris-generaal Tenkink een aantal circulaires verzonden, waarin hij erop wees "dat de Nederlandse politie-organen de orde zo nodig met kracht moesten handhaven. Tegenover Duitse politie- en militaire instanties moest een correcte en tegemoetkomende houding worden aangenomen. In principe en zoveel mogelijk moeten instructies alleen door eigen superieuren worden gegeven." In de geest van deze circulaire en het gebeuren van 29 juni '40, wilde Meijer de rust in het korps en de eenheid naar buiten toe bewaren. Hij wilde de Duitsers geen aanleiding geven om in te grijpen, met alle gevolgen van dien.

In deze periode liep de sterkte van het korps sterk terug. Door detacheringen, overgaan naar andere korpsen of pensionering daalde de sterkte van 169 naar 133 man op 15 oktober '41. Op 31 maart '41 werd de burgemeester Van de Sande Bakhuyzen vervangen door de NSB-burgemeester De Ruyter

van Steveninck. Voor de inspecteur Bueninck, die naar Groningen ging, kwam de NSB-inspecteur Van Musscher. Deze inspecteur was tevens lid van de SS. De inspecteur De Gast ging naar de Rijksrecherche-centrale in Den Haag en voor hem kwam op 15 september '41 de NSB-inspecteur Hoffmann, de latere korpscommandant.

Houding tegenover de "Nieuwe Orde"

Het beleid van de Duitsers was, in eerste instantie, het Nederlandse volk te winnen voor het nationaal-socialisme. Ze probeerden dat op een geleidelijke manier. Ook de politie maakte van dit beleid deel uit. Was men het als agent er niet mee eens, dan kon je zelf ontslag nemen of ontslag krijgen. Veel agenten probeerden er het beste van te maken en te voorkomen dat ze werden ontslagen. Na de overgave van Nederland zijn er geen Leidse agenten geweest die ontslag hebben genomen.

Ook de Leidse agent kwam er niet onderuit een "Ariërverklaring" in te vullen. Men moest aantonen of men wel of niet van joodse afkomst was. Bij het niet invullen of het onjuist invullen, volgde ontslag. Door het gehele korps werd dan ook de verklaring ingevuld. Commissaris Meijer kon begin '41 aan de Procureur-Generaal schrijven dat niemand in het korps van joodse komaf was.

Voor de officieren van de politie bestond al heel snel de kans om, drie weken lang, een uiteenzetting te krijgen over de organisatie en de dienst van de Sipo. Dit vond plaats in Berlijn. Door commissaris Meijer werd op de uitnodiging schriftelijk geantwoord. Hij was wel geïnteresseerd, maar hij moest eerst nagaan wie ervoor in aanmerking kwam en of deze persoon wel zolang gemist kon worden. Er heeft zich niemand opgegeven en er is ook niemand gegaan.

In december '40 deed het gehele korps mee aan een actie van "Winterhulp Nederland". Vier weken lang werd 1% van het salaris ingehouden. Een bedrag van f 254,41 werd opgehaald. De animo om in februari '41 als collectant voor Winterhulp op te treden was beduidend minder. Omdat de inzameling in het teken van "het verkeer" stond, werden de agenten verzocht "welwillend hun medewerking te verlenen". Tien personen gaven zich vrijwillig op. Omdat dit duidelijk te weinig was, werden er nog eens 48 aangewezen. De 58 agenten werden verdeeld over zestien posten, die verspreid lagen over de stad. Op 15 februari '41 stond op iedere post één agent twee uur lang te collecteren. Een armband, een kussen met insignes en een collectebus konden worden opgehaald en weer ingeleverd in de Stadsgehoorzaal. Het collecteren werd als extra dienst aangemerkt.

Affiche van *Winterhulp* Nederland. Coll. *Gemeentearchief*.

Op 15 februari '41 werd aan het personeel bekend gemaakt dat het achterstellen van NSB-personeel niet werd getolereerd. De Befehlshaber Ordnungspolizei verzocht opgave van het aantal leden der NSB, dat bij de Leidse politie werkzaam was. Meijer gaf op 7 maart '41 door dat vier politieambtenaren lid waren van de NSB en het Rechtsfront en twee alleen lid van het Rechtsfront. Op 14 juli '41 kreeg politiepersoneel dat lid was van het NSB/Rechtsfront een extra dag verlof voor het bijwonen van een openlucht bijeenkomst te Lunteren.

Op verzoek van Meijer werden 178 exemplaren *Richtlijnen voor het gedrag van de Nederlandsche politie en van de Weerkorpsen bij politieke gebeurtenissen* toegesonden. Het boekje vermeldt onder andere dat “weerafdelingen werken in het belang van het Nederlandse volk”. Op 20 juli '41 ontspon zich een discussie tussen de inspecteur van politie Hofstede en de agent C. van der Plas, die lid was van het Rechtsfront, over het optreden van de WA. De agent was die dag aanwezig geweest op de Steenstraat, waar de WA optrad tegen personen die speldjes droegen in de nationale kleuren. De agent keurde het optreden van de WA niet goed, maar trad er ook niet tegen op. De inspecteur vroeg de agent, waarom hij er niet tegen opgetreden was. De agent beriep zich toen op de betreffende passage in de *Richtlijnen* dat de WA werkte in het belang van het Nederlandse volk. Hij kon als politiemanniets anders doen dan het publiek, dat over de behandeling wenste te klagen, naar het politiebureau te verwijzen.

De verhouding tussen agenten die lid waren van NSB/Rechtsfront en zij die dat niet waren, verslechterde. Op 6 mei '41 constateerde Meijer dat de korpsleden die behoorden tot het Rechtsfront door meerdere korpsleden op een niet toelaatbare wijze werden bejegend. Hij deed op de korpsleden een klemmend beroep de rust te bewaren in het korps. Het mocht niet baten. Ruim een week later rapporteerde de agent De Groot, dat een collega in het bureau had geroepen: “Ze moeten al die NSB'ers vermoorden, met hun vrouwen en kinderen erbij.” De agent voelde zich aangesproken en verzocht een onderzoek. Door verschillende politiemensen die op dat moment in het bureau aanwezig waren, werd een rapport opgemaakt, met de mededeling dat men niets gehoord had.

Ook waren in de posthuizen tekeningen en teksten tegen “foute” agenten aangetroffen. Het personeel werd gewaarschuwd, dat niet meer te doen. Werd het toch geconstateerd, dan zou de betrokkene gestraft worden. Het personeel mocht ook niet met het publiek anti-Duitse gesprekken voeren.

In oktober '41 werd door Leidse agenten, die lid waren van het Rechtsfront, een klacht ingediend tegen een aantal collega's bij de procureur-generaal Van Genechten, die haar doorstuurde naar de korpsleiding, met het verzoek

de zaak te onderzoeken. Een inspecteur en vijf agenten werden met name genoemd als de personen die de leden van het Rechtsfront zouden hebben beledigd in woorden en gebaren. De inspecteur zou in een gesprek met Hoffmann en later met Van Musscher, verkeerde opmerkingen hebben gemaakt over de NSB en het Rechtsfront. Eén agent moest zich verantwoorden voor het feit dat hij demonstratief van tafel was opgestaan, toen daar een lid van het Rechtsfront ging zitten. Eén agent zou zijn “collega’s” niet hebben gegroet, toen deze meeliepen in een WA-optocht. De agent zou zelfs zijn rug naar hen hebben toegedraaid. Eén agent moest zich verantwoorden voor het feit dat hij de namen van “collega’s” die lid waren van het Rechtsfront “naar buiten” had gebracht.

Twee klagers hadden ook klachten tegen twee collega’s in de privésfeer. Door de werkzaamheden ontstaat tussen politiemensen een hechte band. Buiten de diensttijd gaan zij vaak bij elkaar op bezoek. De klachten gingen over het feit dat men bij de collega, toen men daar op visite ging, niet meer werd binnengelaten, of dat men niet meer tegen elkaar sprak en dat ook de echtgenoten met elkaar overhoop lagen. De inspecteur en drie agenten kregen van de burgemeester een schriftelijke berisping. Daar stond onder andere in dat “bij de burgemeester het ernstige vermoeden gerezen [was], dat de inspecteur/agenten met korpsleden van nationaal-socialistische gezindheid niet op de juiste wijze wilden of konden samenwerken of omgaan. Deze indruk moest ten spoedigste verdwijnen, want anders zou men uit de dienst worden verwijderd.”

In december ‘41 had een agent problemen met de banleider van de WA. De WA had aanplakbiljetten geplakt en de banleider zag toen dat de agent een biljet van de muur wilde trekken. Toen de banleider er aan kwam lopen werd de agent gewaarschuwd door een collega. Op het bureau moest de agent zich verantwoorden voor zijn daad. Hij verdedigde zich door te zeggen dat hij een exemplaar mee wilde nemen, om het te overhandigen aan de Chef van Dienst. Er kwam geen vervolg op, ondanks het feit dat commissaris Meijer op 13 september ‘41 een order had laten uitgaan dat bij het aantreffen van aanplakbiljetten van politieke partijen deze niet meer behoeften mee te worden genomen naar het bureau.

Om het korps te winnen voor de “Nieuwe-Orde-Gedachte” werden er lezingen gegeven in de Stadsgehoorzaal, door een kapitein van de Ordnungspolizei. De agenten waren verplicht deze lezingen bij te wonen. De lezingen waren een steeds terugkerend verschijnsel. Agenten die met verlof waren en ergens in het land verbleven, werden er voor teruggeroepen. Agenten die dachten slim te zijn door verlof aan te vragen om zo onder een dergelijke lezing uit te komen, kregen nul op het rekest. Kwam men niet opdagen,

dan werden disciplinaire straffen opgelegd. De enige manier was om zich ziek te melden. Maar dat kon ook weer niet te vaak gedaan worden, want dat viel dan weer op. Toch werd het middel “ziekmelden” regelmatig gebruikt om onder bepaalde diensten uit te komen.

Het handhaven van de openbare orde

Een taak van de politie, waarbij ook de burgemeester van de gemeente een belangrijke rol speelt is het handhaven van de openbare orde. Hij bepaalt in welke mate de politie optreedt en geeft daarvoor richtlijnen en Verordeningen uit (ondergebracht in de APV = Algemene Plaatselijke Verordening). Door de NSB en gelijkgezinde groeperingen werd dit een steeds groter probleem. Al snel na de meidagen 1940 begon de WA-afdeling van de NSB hoe langer hoe meer, bij voorkeur provocerend, in het publiek op te treden, waardoor herhaaldelijk vechtpartijen met het publiek ontstonden. Ook de Nationaal Socialistische Nederlandse Arbeiders Partij (de Nederlandse tak van Hitlers NSDAP) gaf de nodige problemen. Maar eerst terug naar de WA.

Het NSB-onderkomen was gevestigd in de Burchtsteeg en een kringhuis was gevestigd op de Douzastraat. Vanuit de Burchtsteeg organiseerde de WA regelmatig marsen door de stad. Voor deze marsen had zij toestemming nodig van de burgemeester. Soms werd dat aangevraagd, soms niet. Over het algemeen verleende de burgemeester toestemming. Politieagenten begeleidde dan de WA tijdens een mars. Dat was ook wel nodig, want als de WA voorbij marcheerde, gaf dat de nodige opmerkingen uit het publiek. Steevast liepen de marsen van de WA uit op vechtpartijen. De taak van de politie was om vechtpartijen te voorkomen, danwel de vechtenden te scheiden. Tegen NSB'ers werd regelmatig proces-verbaal opgemaakt, omdat zij tijdens vechtpartijen gebruik maakten van gummiknuppels of gummislangen gevuld met lood. Voor de Leidse NSB-leider was dat dan weer aanleiding het lakse politioptreden te hekelen. Regelmatig schreef hij brieven naar commissaris Meijer met het verzoek de strengste maatregelen te willen nemen om dit soort wanordelijkheden in de toekomst te voorkomen, “zodat hij niet genoopt werd zich van andere middelen te voorzien”.

Naar aanleiding van vechtpartijen op 28 juni en 3 juli '40 tussen publiek en WA, verscheen er op 5 juli '40 van burgemeester Van de Sande Bakhuyzen een dringende oproep in de krant, gericht aan de burgerij, om geen ordeverstoringen te plegen. Ondanks deze oproep gingen de problemen toch door. Op 18 juli waren er problemen in bioscoop Trianon tussen directrice en publiek enerzijds en een aantal NSB'ers. Het publiek werd door de politie verspreid, de NSB'ers overgebracht naar het bureau.

Op 24 augustus werd op de Breestraat door de colportageleider van de NSNAP van een voorbijganger een goudsbloem van zijn jas getrokken. Door het ingrijpen van een agent werd een volksoploop op de Breestraat voorkomen. Zowel de colportageleider als de voorbijganger werden overgebracht naar het bureau. Een lid van de NSNAP werd op heterdaad aangehouden, omdat hij de synagoge aan het Levendaal in brand wilde steken.

Door de secretarissen-generaal waren richtlijnen uitgegeven dat van dergelijke berichten een uittreksel moest worden gemaakt en worden doorgezonden naar de Sipo und SD.

Op zaterdag 31 augustus 1940 werd aan politiemensen geen verlof gegeven en de verleende verloven werden ingetrokken. Men wilde op de verjaardag van de koningin een "uitbarsting" zoals op 29 juni '40 voorkomen. Vlaggetjes, speldjes en strikjes in nationale of Leidse kleuren werden inbeslaggenomen. De dragers ervan werden onderhouden op het bureau. Kreeg men melding dat ergens in een woning achter het raam goudsbloemen stonden, dan werd aan de bewoners verzocht deze bloemen weg te halen. Twee personen werden aangehouden. Zij hadden pamfletten verspreid met de oproep een uur lang binnen te blijven als demonstratie. Tevens waren er problemen op de Haarlemmerstraat tijdens de opening van het kringhuis van de NSNAP. De NSNAP begon aldaar te colporteren, zonder dat daarvoor toestemming was verleend. Door de politie werd een proces-verbaal uitgeschreven. Een NSNAP'er werd ter plaatse aangehouden, omdat hij iemand uit het publiek met een stuk ijzer wilde slaan.

Ook op 2 en 3 oktober '40 kreeg de politie de opdracht op te treden tegen personen die de vlag uithingen of aan andere "oranje-uitingen" deden.

Op zondag 26 januari 1941 veroorzaakte de NSNAP een rel op de Breestraat. De NSNAP had een vergadering georganiseerd in de Stadsgehoorzaal. Vanuit Den Haag kwam een groep van ongeveer 60 man aan op het Stationsplein. Een deel was gekleed in uniform en een deel in burgerkostuum. Ondanks het verbod marcheerde de groep in formatie naar de Breestraat. Onderweg werden de begeleidende agenten door de NSNAP'ers bedreigd. Omstreeks 15.00 uur werden door NSNAP'ers vernielingen gepleegd en werd publiek bedreigd en mishandeld voor de Stadsgehoorzaal. De zaak escaleerde, toen politieagenten een NSNAP'er arresteerden voor het vernielen van een ruit. Bij de vechtpartij die toen ontstond raakten zowel politieagenten als NSNAP'ers gewond. Tevens werden door de politie enkele waarschuwingschoten gelost. De arrestant kon onder de grootste problemen worden overgebracht naar het bureau. Ook in het bureau werden door NSNAP'ers bedreigingen geuit tegen agenten. Zij kregen daarbij assistentie van Duitse SS'ers, wat het optreden van de politie nog meer bemoeilijkte. Na enige tijd kreeg

men de zaak zover onder controle dat de NSNAP'ers teruggingen naar de Stadsgehoorzaal. De inspecteur van dienst had besloten om de arrestant vrij te laten, om zo verdere problemen te voorkomen. De personalia van de man waren toch bekend. Omstreeks 18.00 uur ging de Haagse groep NSNAP'ers weer richting Stationsweg, onder begeleiding van politie en Marechaussee, die ter assistentie was opgeroepen. Ook daar dreigde de zaak te escaleren, omdat Duitse militairen, die aldaar in cafés zaten, zich ermee begonnen te bemoeien en de politieagenten en Marechaussees bedreigden. Hoewel de politiemacht voldoende sterk was om de orde in alle opzichten te kunnen handhaven, werd dit om tactische redenen achterwege gelaten. Toen de NSNAP op 2 maart '41 weer een vergadering wilde plannen, adviseerde commissaris Meijer de burgemeester, deze niet door te laten gaan, in verband met de stemming onder de bevolking.

Op 2 februari '41, vond er weer een rel plaats, nu tussen publiek en WA. Het was in eerste instantie de jeugd die een NSB'er lastig viel. Toen deze versterking ging halen uit het NSB-onderkomen aan de Burchtsteeg, ont-aardde het in een vechtpartij in de Koornbrugsteeg, waar het publiek in groten getale aanwezig was. Een politieman kon de vechtenden scheiden. Toen nog eens zes man WA kwamen opdagen, konden zij in eerste instantie door de politieman worden tegengehouden. Het publiek dacht echter dat de agent werd aangevallen door de WA en schoot te hulp. Dit ont-aardde in een tweede vechtpartij, waarbij twee WA-leden met een bajonet werden gestoken. Eén zo ernstig dat hij geopereerd moest worden in het Academisch Ziekenhuis. De man die met de bajonet had gestoken werd aangehouden. Tijdens de vechtpartij werd door het publiek gebruik gemaakt van met lood gevulde tuinslangen en stukken hout. Dit gegeven geeft aan dat de Leidse bevolking het optreden van de WA meer dan zat was en vermoedelijk de vechtpartij had uitgelokt.

In het optreden van de WA kwam langzaam een verschuiving. Eerst waren er de vechtpartijen met het publiek, maar daarna zie je dat de Nederlandse Unie het doelwit werd van het optreden van de WA. Regelmatig vlogen colporteurs van de NSB en de Nederlandse Unie elkaar in de haren. Het daarbij aanwezige publiek werd ook dan niet ontzien. Door de WA werden vernielingen aangericht aan het gebouw van de Unie op de Beestenmarkt. Naar aanleiding van het optreden van de NSB en het gedachtegoed waarvoor zij stond, nam de Leidse bevolking wraak door bij NSB'ers de ruiten van hun woningen in te gooien. Op 2 april '41 kwamen richtlijnen af van het departement van Justitie hoe te handelen bij het ingooien van ruiten uit politiek oogpunt. Was er geen dader bekend, dan was de gemeente aansprakelijk.

Door de RAF werd het maandblad De Wervelwind uitgeworpen. Het nummer van oktober 1942 gebruikte het ontzet van Leiden in 1574 voor de voorpagina. Coll. J. Voogt.

Ook met in Leiden gelegeerde Duitse militairen ontstonden al snel moeilijkheden. Het grootste probleem was, dat de politie niet tegen de militairen kon en mocht optreden. De militairen vielen onder de Duitse Feldgendarmeerie. Vooral tijdens surveillance 's avonds of 's nachts kwam het tot botsingen. Soms liep dat uit op levensbedreigende situaties als dronken militairen met hun vuurwapens begonnen te dreigen. Voor de agent bleef dan niet veel meer over dan zichzelf in veiligheid te brengen. Verschillende politieagenten zijn door Duitse militairen mishandeld. Soms zodanig dat ze behandeld moesten worden in het ziekenhuis. Ook de Leidse burger was vaak het slachtoffer van deze misdadingen. Ook zij werd mishandeld, men werd door een ruit gegooid en op één van hen werd zelfs geschoten. Hij wilde zijn fiets niet afstaan aan een Duitse militair. De kogel sloeg te pletter tegen de muur van huize "Zarse" aan de Stationsweg. Ook werd een aantal bioscoopbezoekers door militairen hardhandig bioscoop Trianon uitgegooid. Bij een bepaalde passage in de hoofdfilm, zei één van de acteurs: "Ge zult Hamburg niet meer herkennen." Hierop werd door de betrokken bezoekers gelachen, waarna ze door de militairen naar buiten werden gegooid. Commissaris Meijer kon het alleen maar rapporteren aan de procureur-generaal in Den Haag.

Eind 1940 kwamen de eerste meldingen van, voor de Duitsers, beledigende pamfletten. Op 14 december '40 werd door de Duitse politie een aantal Leidenaren aangehouden in verband met het verspreiden van een gedicht dat als Duits-vijandig werd beschouwd. Door de politie werden verschillende rapporten opgemaakt in verband met het aantreffen van aanplakbiljetten, die waarschuwden om niets te geven aan de Winterhulp, of die het opschrift hadden "Weg met de mof, leve Oranje", of de teksten die op straat of op schuttingen waren aangebracht, zoals "De moffen eruit" en "Nederland vrij".

In februari 1941 werd een onderzoek ingesteld naar de herkomst van een biljet dat door studenten was verspreid. Op het biljet werden de voorwaarden genoemd om de universiteit te heropenen. Alle Leidse drukkerijen werden bezocht. Een drukker uit Katwijk werd uiteindelijk aangehouden. Omdat hij de opdrachtgever niet kende, werd hij meegenomen de stad in, naar plaatsen waar de studenten verbleven of samenkwamen. Vooral café "Spoorzicht" was belangrijk, omdat de drukker daar de opdracht had gekregen en in het café de drukwerken aan de opdrachtgever had overhandigd. De drukker werd na verhoor weer vrijgelaten. Hij kreeg een bewijs mee, waarop stond dat hij een beroep op de Leidse politie kon doen om de betreffende persoon aan te houden. Een dader werd nooit aangehouden. Na de oorlog bleek dat de bekende Hazelhoff Roelfzema de opdrachtgever was geweest.

Naar aanleiding van de februaristaking in Amsterdam kreeg de Leidse politie opdracht na te gaan, of er ook in Leiden was gestaakt. Het bleek toen dat het personeel van de NZHTM op 26 februari '41 een half uur had gestaakt, tot ze de informatie kregen dat in Haarlem weer gewoon werd gewerkt. Op 27 februari '41 was men vijftien minuten later begonnen, nadat de onderdirecteur, afkomstig uit Haarlem, het personeel had toegesproken. Over het geheel genomen had zich geen noemenswaardige stagnatie in het vervoer voorgedaan. Op 3 maart '41 werd een opruiend pamflet aangetroffen, waar onder andere de gebeurtenissen in Amsterdam, betreffende de joden, werden aangehaald. Het pamflet riep op tot staking in verband met deze gebeurtenissen en men vroeg gelijk steun voor 25% loonsverhoging.

Regelmatig werden ook kolendieven betrapt op de stations aan de Herensingel en de Haagweg. Om ze aan te houden werd soms gebruik gemaakt van het dienstwapen en werden er waarschuwingsschoten gelost. Op verzoek van een Duitse schildwacht, die bij het terrein van de Leidse Broodfabriek stond, werd door een politieagent een waarschuwingsschot gelost, omdat vijf personen op een met brood beladen auto van de Duitse Weermacht waren geklommen om brood te stelen. Niemand raakte gewond en de vijf personen konden vluchten.

Enkele bijzonderheden uit het eerste oorlogsjaar

Al snel werd de politie geconfronteerd met maatregelen, opgedragen door de secretarissen-generaal, maar afkomstig van de Duitsers, om links-politieke en ideële verenigingen te treffen.

Op 20 juli '40 werd een schrijven ontvangen van de secretaris-generaal Tenkink om alle CPN-, RSNAP- en PAS-kantoren/lokaliteiten te sluiten en te verzegelen. Tevens moest men bij de leidende partijfunctionarissen van genoemde partijen huiszoeking doen. Dit werd door de Leidse politie uitgevoerd. In september '40 volgde sluiting van met name genoemde verenigingen/genootschappen, zoals de Loge ODD-Fellow Club, gevestigd op het Gerecht 10, de afdeling Leiden van de Rotaryclub en de Vrijmetselaarsloge "La Vertu" op het Steenschuur. De administratie en het kasgeld werden inbeslaggenomen. Op 20 maart '41 werden, op last van de Sipo, de administratie en het kasgeld inbeslaggenomen van onder andere Het Centrum Leiden der Theosophische Vereniging, Wereldbond van Internationale Vriendschap door de Kerken, Nederlandse Politie Esperanto Vereniging, Vereniging Oud Woodbrookers.

Het gebeuren van 20 juli '40 kreeg een vervolg op 25 juni '41. Toen de

Duitsers met hun aanval op Rusland begonnen, kreeg ook de Leidse politie van de Sipo opdracht om partijfunctionarissen van de CPN, RSNAP e.d. aan te houden. Deze aanhoudingen werden gecoördineerd door een inspecteur die werkzaam was bij de Documentatiedienst van de Haagse politie. Al op 19 juni '41 moest de Leidse politie een lijst met namen van bestuursleden naar de Documentatiedienst opsturen. Op 24 juni '41 werd door de betreffende Haagse inspecteur een lijst met namen afgegeven van personen, die moesten worden aangehouden. Op en na 25 juni '41 werden de aanhoudingen door de Leidse politie verricht. Omdat er ook (ex-)bestuursleden van de NAS/PAS op de lijst stonden, werden deze ook aangehouden. Dit in tegenstelling met andere gemeenten, waar dit niet het geval was. Door familieleden van deze personen werd men daarop gewezen. Hierop is door commissaris Meijer actie ondernomen om hen weer vrij te krijgen en op 25 september '41 werd een aantal van hen inderdaad vrijgelaten. Niet allemaal, onder wie Louis de Bolster. Op 21 november '41 werd door burgemeester De Ruyter van Steveninck, op aangeven van Meijer, nogmaals een brief geschreven naar de Sipo, met het verzoek De Bolster vrij te laten. Het mocht niet baten. Op 4 december 1942 overleed hij in een Duits kamp.

Het politierapport van 26 november '40, de dag dat Cleveringa zijn reden hield in het Academiegebouw, vermeldt alleen dat er enige onrust was ontstaan onder studenten, in verband met het ontslag van joodse hoogleraren. Er hadden zich geen ongeregeldeheden voorgedaan. Voor het geval dat het uit de hand zou lopen, was de politie versterkt met Marechaussees en werd er toezicht gehouden op de gebouwen waar colleges werden gegeven. Ook op 27 november waren er geen problemen. Alleen op de binnenplaats van het Academiegebouw deed zich een incident voor. Een Duitse officier gaf een student een stomp. Een andere student die daar commentaar op gaf, werd later door de Duitser meegenomen. 's Middags werd de universiteit op last van de General Kommissar für Verwaltung und Justiz gesloten verklaard voor studenten.

Anders ging het nog met betrekking tot de joden die geen positie bekleedden. Een agent bracht een jood aan het bureau ter beschikking van inspecteur Hoffmann. De man was aangetroffen in een verlofslokaliteit, terwijl dat verboden was. Na verhoor werd hij weer heengezonden. De jacht op joden was nog niet in alle hevigheid losgebarsten.

Op huishoudelijk gebied werd al snel bezuinigd. In oktober '40 verzocht de commissaris om meer stukjes zeep. Normaal waren dat zestien stukjes in de maand. Nu kreeg men nog maar vijf stukjes. Naar aanleiding van een schrijven

van de secretaris-generaal Tenkink moesten foto's van prins Bernhard uit het bureau worden verwijderd. Een inspecteur ging op onderzoek uit en vond er twee. Eén op de kamer van de werksters en één in de garage. De foto's werden verwijderd.

En zo brak het jaar 1942 aan. De eerste meldingen kwamen binnen van personen die waren omgekomen in het concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg. De Sipo verzocht dan aan de politie om de familieleden van het slachtoffer in kennis te stellen. Meestal werd als doodsoorzaak vlek- of longtyfus opgegeven.

Hoofdcommissaris Hoffmann, met naast hem de toenmalige burgemeester De Ruyter van Steveninck en daarnaast Hauptmann Aller op een bijeenkomst in de Stadsgehoorzaal. Coll. politie Leiden.

De periode Hoffman, 1 mei 1942 tot en met 21 juni 1944

Door toedoen van Hoffmann werd Meijer beschuldigd van een strafbaar feit. Welk feit dat is geweest is niet uit de stukken naar voren gekomen. Door de procureur-generaal Van Genechten, met wie Hoffmann goede betrekkingen onderhield, werd Meijer hangende het onderzoek op 30 april '42 geschorst. Ondanks het feit dat de beschuldiging niet bewezen kon worden, werd Meijer op 1 juni 1942 eervol ontslagen. Zijn werkzaamheden werden overgenomen door Hoffmann, toen de jongste inspecteur in het Leidse korps.

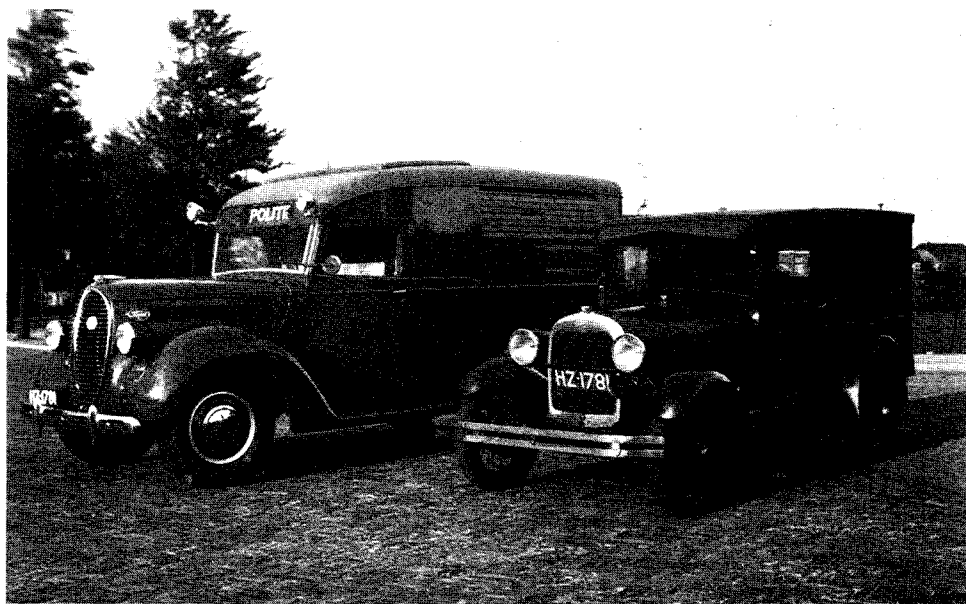
Met het aantreden van Hoffmann ging het Leidse korps zijn moeilijkste tijd tegemoet. Hoffmann was 34 jaar oud, toen hij korpscommandant van Leiden werd. Hij was lid van de NSB en hij gebruikte dat lidmaatschap alleen om er zelf beter van te worden. Door de korpsleden aan de ene kant te bedreigen en aan de andere kant met voordelen in te palmen, probeerde hij hen te winnen voor de nationaal-socialistische gedachte. Hij had veel contacten met de Sipo en de Ordnungspolizei. In een vragenlijst, die iedere politieofficier in '41 in het Duits moest invullen, gaf hij zelf aan dat hij speciaal dienst verrichtte voor de Ordnungspolizei en de Sipo und SD. In de periode dat hij als adjunct-inspecteur werkzaam was in Friesland, hield hij zich al bezig met politieke aanhoudingen. In de laatste maanden van 1941 werden door hem 42 personen aangehouden, deels op last van de Sipo. Onder de aangehoudenen waren veel studenten, die hadden deelgenomen aan Duits-vijandige acties, maar ook personen die hadden geluisterd naar een verboden zender en een jood, die in het bezit was van een vervalst persoonsbewijs.

Toen Hoffmann lid wilde worden van de SS, werd door de SS informatie gevraagd aan Van Musscher. Deze maakte een vertrouwelijk rapport op, waarin hij Hoffmann tot op de bodem afkraakte. Daarom werd het lidmaatschap afgewezen.

Om de korpsleden "op te voeden" in de nationaal-socialistische leer, kwamen op de leespunten de volgende tijdschriften/brochures te liggen: *Werkend Volk*, *De Beestmensch* en de *SS Germanische Leithefte*. Over het laatste tijdschrift moesten de agenten ondervraagd worden, om een indruk te krijgen of men het wel las. Op 11 mei '42 moesten de korpsleden weer een lezing bijwonen in de Stadsgehoorzaal. Het had nu het onderwerp: "De Politie in de nieuwe tijd". Al snel vond Hoffmann, dat sommige politieagenten hun inzichten moesten wijzigen voor wat betreft het opmaken van processen-verbaal en het bekritisieren van andere collega's. Zo niet dan werden zij in rang teruggezet of werden hun periodieke verhogingen ingehouden. Regelmatig kwamen dit soort bedreigingen terug. Er werd gewaarschuwd tegen het lakse optreden

van agenten. Wie zich in het vervolg aan dergelijke handelingen schuldig maakte riskeerde zijn baan en daarmee de materiële positie van zijn gezin. Naast het uiten van bedreigingen probeerde Hoffmann de korpsleden ook langs “vriendelijke” weg in te palmen. Daartoe werd een lokaal in het bureau ingericht met schemerlampen en comfortabele stoelen, om het de agenten zo goed mogelijk naar hun zin te maken. Tevens moest het meegebrachte brood met mes en vork van een bord worden gegeten. Voor de opknapbeurt van het bureau werd een bedrag van ruim f 4.000,- uitgetrokken. Een bedrag dat men tegenwoordig kan vergelijken met een bedrag van ongeveer f 40.000,-. Ook het houden van dienstbesprekingen werd door hem ingevoerd. Het door hem aangewezen personeel van diverse afdelingen moest daarbij aanwezig zijn. Deze dienstbesprekingen droegen het uitgesproken karakter van propaganda voor het nationaal-socialisme.

Hoffmann voelde zich bedreigd. Van en naar zijn werk werd hij gehaald met de arrestantenauto en 's nachts was er, ter beveiliging, een agent in zijn woning. Vaak kreeg de dienstdoende wachtcommandant onder uit de zak omdat Hoffmann een half uur moest wachten op de auto die hem naar zijn huis moest brengen.

Het wagenpark van de Leidse politie. Foto ca. 1940. Coll. politie Leiden.

Ondertussen werd de reorganisatie van de politie verder doorgezet. Hiervan mocht niets aan de pers bekend worden gemaakt. De rangaanduidingen zoals agent en hoofdagent verdwenen. Men kreeg militaire rangen zoals wachtmeester, opperwachtmeester, luitenant en kapitein. Tevens verdween de benaming surveillancedienst. Het werd nu “Ordedienst”. Verder bleef de organisatie bestaan zoals deze was. Alleen werd door Hoffmann eind ‘42 een afdeling Documentatiedienst opgericht, in navolging van Den Haag en andere grote steden. Deze afdeling had ten doel politieke zaken te behandelen en was een verlengstuk van de Sipo und SD. Er waren twee rechercheurs 1ste klas werkzaam, namelijk C. van der Plas en W. de Groot. Dit waren rechercheurs die lid waren van de NSB/Rechtsfront. Zij begonnen met de aanhoudingen van joden, illegalen en onderduikers. C. van der Plas werd later vervangen door A. Biesheuvel.⁴ Hun werkgebied strekte zich niet alleen uit tot Leiden, ook in de omliggende plaatsen deden zij “hun werk”. In Rijnsburg ging het voor De Groot mis. Toen zij daar op 17 januari ‘44 een ondergedoken jood wilden aanhouden, werd De Groot door de bewoner van het pand neergeschoten. Hij overleed ’s avonds aan zijn verwondingen. De dader werd nooit aangehouden. De berichtgeving naar aanleiding van de schietpartij verliep heel gebrekkig. Sommige berichten werden nauwelijks doorgegeven. De agenten die werkzaam waren bij de Documentatiedienst werden door de overige korpsleden met de nek aangekeken. Dit bleek ook uit een mededeling van Hoffmann, gericht aan het korps. De korpsleden moesten hun gedragingen ten opzichte van De Groot en Biesheuvel aanpassen, anders werd men ter verantwoording geroepen.

Een tweede eenheid dit zich met de aanhouding van joden bezig hield, was de Vrijwillige Hulppolitie. Wat was deze hulppolitie voor afdeling? Op 4 mei ‘42 deed Seyss-Inquart de uitlating in een brief aan Himmler, dat in ieder geval de NSB veel betrouwbaarder was dan de Nederlandse politie. Dat besef had er toe geleid, dat in dezelfde periode waarin de bestaande Nederlandse politie organisatorisch gelijkgeschakeld werd, een nieuw politiekorps in het leven geroepen werd, dat uitsluitend uit NSB’ers of NSB-gezinnen bestond: de Vrijwillige Hulppolitie. Tot de vorming van dit korps werd in de lente van ‘42 besloten, in een periode dus waarin de deportatie van alle joden uit Nederland aanstaande was. Seyss-Inquart en Rauter beseften dat zij met name voor de politionele taken die hieruit zouden voortvloeien, georganiseerde medewerking van NSB’ers nodig hadden. Die medewerking zou voor de NSB’ers en met name voor de leden van de WA, aantrekkelijk kunnen zijn doordat zij, tot de Vrijwillige Hulppolitie toetredend, zich met goed fatsoen aan de gevaarlijke militaire dienst aan het oostelijk front konden onttrekken. Tot de eind mei ‘42 opgerichte formatie traden in totaal circa

tweeduizend leden van de NSB en van de WA toe. Toen de joden eenmaal gedeporteerd waren, verliep het korps snel. De meeste leden kwamen in andere Duitse hulpkorpsen terecht.” Ook in Leiden zijn tien man van deze Vrijwillige Hulppolitie gedetacheerd geweest, namelijk van 15 februari 1943 tot 18 juni 1943. Het is niet geheel duidelijk of de hulppolitie een aparte groep in het korps vormde. Wel is duidelijk, dat zij niet werden benoemd door de plaatselijke politie, maar door het Departement van Justitie. De alarmering van de groep vond plaats vanuit de “Hoofd-Alarm-Centrale” in Den Haag. Berichten die hierop betrekking hadden, moesten worden voorafgegaan door het codewoord “Lessenaar”.

Per 1 maart '43 werden politie en brandweer gescheiden, waardoor één hoofdinspecteur, drie hoofdagenten en vier agenten 1ste klas van de getalsterkte van het korps werden afgevoerd. Hierdoor zou het aantal vacatures stijgen tot 21. Op 30 maart '44 vertrok Van Musscher. Hij werd korpschef in Gouda. De sterkte was op 18 maart '44 139 man, zeven officieren en 132 manschappen. Van deze 132 man werkten dertien man op de administratie en één man werkte als conciërge.

Verslechtering van de werksfeer

Onder Hoffmann werd de werksfeer steeds slechter. Tal van verordeningen volgden elkaar op om het militaire karakter van de politie te benadrukken en het korps te drillen. Er verscheen een mededeling, dat het niet meer was toegestaan om anderen toe te spreken met “Jij”, “jou” en “je”. Het moest voortaan “Sie” worden. Ook werd het mondeling groeten van een meerdere beoefend, bijvoorbeeld wanneer een troep ter inspectie of een toespraak stond aangetreden. Dit ging op de volgende manier: “Meerdere”: “Goedemorgen mannen.” “Troep”: “Goedemorgen kapitein.”

Op 30 augustus '43 liet de Gewestelijk Politie-President Boelstra weten, dat de Duitsers hadden meegedeeld, dat streng de hand diende te worden gehouden aan de groetplicht. Wie hieraan niet voldeed, of van slapheid blijf gaf en opdrachten onvoldoende uitvoerde, moest wegens ongeschiktheid voor ontslag worden voorgedragen.

Tevens kregen de agenten militaire exercitie. Op 7 september '43 schreef Van Musscher, dat de onderofficieren de belangstelling misten en niet in staat waren leiding te geven aan de exercitie, behalve twee hoofdwachtmeesters en één onderluitenant. Wel remde de aanwezigheid van een groot aantal boven-50-jarigen de “soldateske houding der jongeren”. Er was een totaal gemis aan enig militair gevoel en belangstelling. Exercitie, zang, schietoefe-

ningen en vorming vonden regelmatig plaats overeenkomstig de methode bij het Politie-Opleidings-Bataljon te Schalkhaar.

Het mocht allemaal niet baten. Het werkte veelal averechts. Het ziekteverzuim groeide en het gebrek aan discipline ook. De volgende voorbeelden spreken voor zich. Op 28 november '43 bleken er zestien zieken te zijn, waarvan de meesten uit de straatdienst kwamen. Van Musscher nam aan, dat het merendeel niet zo ziek was dat ze geen dienst konden doen. Eén had zich ziek gemeld, omdat hij een pan op zijn voet had gekregen, van een ander werd geconstateerd dat hij na 20.00 uur op straat liep. Een derde was te ondervoed om dienst te doen en een vierde had zich ziek gemeld, nadat hij was betrapt bij het praten met arrestanten. Nummer vijf had zich in een korte periode vaak ziek gemeld, maar volgens de GGD-arts was hij nog nooit ziek geweest. Twee anderen waren "vaste zieken" en de laatste van het rijtje werd steeds ziek als hij de nachtdienst in moest. Van een van de agenten was bekend, dat hij nog slechts 60 kg woog, wat veel te weinig was voor zijn lengte. Bovendien leed hij aan algehele lichaamszwakte.

Op 7 december '43 werd gerapporteerd, dat de houding van het personeel slap was als er geen toezicht was van een officier. Het bleek ook uit de volgende voorbeelden. Ondanks het feit dat het politiebureau was omgebouwd tot een bunker, gelukte het arrestanten nog wel eens te ontsnappen. Zo rapporteerde een agent dat een fietsendief niet meer in zijn cel zat. De man kon een dag later in Den Haag worden aangehouden. Ook kwam het een paar keer voor dat goederen die bij een fouillering waren aangetroffen niet in beslag werden genomen. De verdachte kon de betreffende goederen dan laten verdwijnen. Voor Hoffmann weer aanleiding om in de pen te klimmen en aan te geven dat de discipline en de démilitaire houding achteruit was gegaan. Hij gaf een aantal voorbeelden. Een opperwachtmeester hield de beveiliging open, zodat hij niet heen en weer behoefde te lopen. Het ging hier vermoedelijk om de beveiliging in de portiersbunker. Een onbekend gebleven politieman had de sleutel van het toegangshek zoekgemaakt, zodat twee politiemannen bij het hek op wacht moesten staan. De sleutel werd later teruggevonden in het drooghok op het bureau. Meerdere werden niet meer gegroet. En kwam een meerdere op controle, dan werd hij uitgevloekt. Terwijl als Hoffmann verscheen, alles tot in de puntjes verliep. Hoffmann merkte op dat "ontslag voor deze 'slijmers' in de lucht hangt". Hij vaardigde een order uit, dat het personeel niet schandelijk Gods Naam mocht misbruiken. Anders zou er met hen worden afgerekend. Ook mocht het personeel niet meer pruimen of met ongekamde haren en afzakkende broek dienst doen.

Met de groei van de desinteresse, de nonchalance en het stilzwijgend niet

meewerken met de Duitsgezinde leiding, werden de disciplinaire straffen steeds sneller toegepast en steeds strenger. Twee agenten kregen per 1 april '43 geen gratificatie voor hun 25-jarig dienstverband, vanwege een opgelegde en een nog op te leggen straf. Eén van hen heeft op 2 september '43 alsnog de gratificatie gekregen. De ander ging eind '43 met pensioen. Onbekend is gebleven, waarom beide agenten werden gestraft.

Op 10 mei '44 was geconstateerd dat politiemensen in buitengemeenten levensmiddelen hadden gehaald. Dit hadden zij in uniform gedaan, om het vervoer te dekken. Eén agent gaf zelfs toe, dat hij zonder uniform niets los kreeg. Tegen de agenten werden disciplinaire maatregelen genomen. Zij moesten hun fiets op het bureau laten staan en zij moesten in burger naar huis. Voor het overige personeel werden de volgende maatregelen getroffen: men mocht niet meer in uniform in een buitengemeente komen. Werd men betrapt en had men levensmiddelen bij zich, dan werden deze in beslaggenomen en de betrokken agent werd in arrest gesteld (dus uiteindelijk ontslagen).

De wachtmeester J.C. Vente was de eerste persoon die zijn aanhouding met de dood moest bekopen. Hij was op dat moment werkzaam bij de Economische Controle Dienst. Op 22 februari '44 werd hij door Hoffmann, op verzoek van de Haagse politie, in arrest gesteld. Hij werd verdacht van het aannemen van twee stukken graslinnen (een op linnen gelijkend katoenen weefsel) in een jodenzaak. Dit werd gezien als jodenbegunstiging. Hij werd overgebracht naar Den Haag en vandaar naar een Duits concentratiekamp. Aldaar kwam hij te overlijden. De aanhouding hield tevens in, dat hij als agent werd ontslagen. Dit had tot gevolg dat familieleden nergens meer aanspraak op konden maken.

Werkomstandigheden en werkdruk

Zelfs de gewoonste zaken werden ongewoon. Zo schrijft een politiemans op 26 augustus '43: "De opperwachtmeester van politie verzoekt U edelgestrenge beleefd te willen bevorderen, dat ondergetekende in het bezit wordt gesteld van een boterhambordje en kop en schotel, waarvan het gebruik per order verplicht is gesteld. Ondergetekende is ongehuwd en heeft reeds tevergeefs geprobeerd aan bedoeld eetservies te komen."

Bij het uitbreken van de oorlog had iedere agent zijn eigen dienstfiets. Aan het einde van de oorlog had het Leidse korps nog 23 fietsen over, die in een zeer slechte staat van onderhoud verkeerden. Tijdens de oorlog werden vijf fietsen gestolen. De in oorlogstijd aangeschafte fietsen bleken van zeer slechte kwaliteit te zijn en na drie maanden versleten. Door samenvoe-

ging van de bruikbare onderdelen, probeerde men weer rijbare fietsen te maken. Ook de aanschaf van banden was een probleem. Regelmatig werden verzoeken gedaan om binnen- en buitenbanden te leveren. Mondjesmaat werden ze geleverd. Toen Hoffmann wegging uit Leiden, nam hij een fiets mee, alsmede twee nieuwe binnen- en buitenbanden. Hij had geregeld dat een andere fiets voor de meegenomen fiets in de plaats kwam. Dit bleek er een van slechte kwaliteit te zijn. Om het bandenprobleem te kunnen onder-
vangen, ging de Leidse politie op zoek naar mogelijkheden om de fietsbanden te beschermen. Agenten gingen een aantal dagen proef rijden met een houten loopvlak op de achterband. Na tien dagen werd het afgekeurd. Het houten loopvlak was driemaal van de band gelopen, op diverse plaatsen was het stuk gesprongen en het was nadelig voor de gezondheid. Men maakte tijdens het rijden "schokkende" bewegingen. Het trapte zwaar en men ontwikkelde een geringe snelheid.

Het wagenpark bestond uit twee motorfietsen met zijspan, een personenauto en een arrestantenauto. De arrestantenauto reed op persgas. Regelmatig werden door Hoffmann verzoeken verstuurd in verband met extra benzine- of persgas-toewijzingen. Hoffmann wees dan vaak op de taakverzwaring van de politie. Dit was het halen en brengen van distributiebescheiden, de bewaking van de korpscommandant, het vervoer van arrestanten, met name uit buitengemeenten, omdat men daar niet beschikte over gemotoriseerd vervoer. Dat was dan ook speciaal ten behoeve van de bezettingsautoriteiten. Hoffmann vond dat door de karige toewijzing, diensten, speciaal die welke door de Sipo werden bevolen, geen doorgang konden vinden.

Aangetroffen benzinevoorraden, kleiner dan 500 liter, werden toegewezen aan de politie. Rechercheurs hielden zich dus tijdens hun normale werkzaamheden ook bezig met het traceren van dergelijke hoeveelheden benzine. Werd dat aangetroffen dan werd door Hoffmann een vorderingsbewijs aangevraagd .

In juli en oktober '44 werden de motoren door de Duitse Feldgendarmerie gevorderd. Een lichte motorfiets kwam er voor terug. De arrestantenauto werd op 2 oktober '44 door een Duitse SS-eenheid meegenomen naar het oosten van het land. Op 18 april '45 werd de personenauto vlakbij Stompwijk onder vuur genomen door een Engels vliegtuig. Twee Leidse agenten, K. Mulder en J. de Boer, kwamen daarbij om het leven." De schade aan de auto werd na de oorlog geschat op f 700,-.

Gegijzeld en vermoord

Op Oudejaarsavond 1943 hielden de NSB'ers en Duitsers in Groningen een straf oefening na de moord op een NSB'er. Vijf burgers, die er niets mee te maken hadden, werden in of nabij hun huizen zonder vorm van proces neergeschoten en 35 anderen werden als gijzelaars meegenomen. In Leiden gebeurde vier dagen later nagenoeg hetzelfde.

De jongste zoon van professor P. C. Flu waarschuwde hem op 4 januari 1944 rond 14.00 uur dat er hoogleraren gearresteerd werden wegens het neerschieten van de directeur van het arbeidsbureau.

*“Hij gaf mij den raad onder te duiken, maar daarin had ik al heel weinig zin. Ik had in October een aanval van longoedeem, mijn hart werkte nog steeds slecht en het eeuwige *wegloopen* voor Duitsche schooiers, die menschenjachten organiseerden, stuitte mij niet alleen tegen den borst, maar zou mij ook dusdanig vermoeien, dat ik besloot maar rustig den cursus te blijven **geven**.*

Even over twee echter werd gebeld en stonden er twee personen, een Duitscher in het uniform van den Sicherheitsdienst en een ander in civiel voor den deur.

De Duitscher deelde mij mede, dat hij tot *zijn spijt*, ingevolge een opdracht die hij had, genoodzaakt *was mij* te verzoeken mee te gaan. Het in civiel gekleed individu bleek een Nederlander in dienst van de Gestapo te zijn... Nadat een klein koffertje met toiletartikelen en eenige levensmiddelen voor mij gepakt was en ik van mijn vrouw en mijn zoon Fred afscheid had genomen gingen wij te voet op weg naar de Ortskommandantur aan de Boerhaavelaan 4-6. Daar bleek, dat er nog een aantal Leidenaars was gearresteerd. ”

In de vooravond werden drie gearresteerden vrijgelaten, onder wie de conrector van het Leids gymnasium, dr. Chr. de Jong. Na het vertrek van deze drie werden de overgebleven arrestanten, op grond van hun eindbestemming, Vught of St. Michielsgestel, in twee groepen verdeeld; de SD vertrok en werd vervangen door Nederlandse politie.

*“De scheiding, die men tusschen de gijzelaars gemaakt had, werd door bijna niemand als erg tragisch opgevat. Er *heerschte* onder de aanwezigen een weliswaar niet uitgelaten maar zeker ook niet al te gedeprimeerde stemming.*

Dit moet de agenten (met het oog op wat zij wisten) wel erg vreemd hebben geschenen.

Een hunner, die mij kende, kwam naar mij toe en vroeg of ik dan niet wist

wat er in de stad was voorgevallen. Ik zei: 'Ja, er zijn toch gijzelaars genomen'. 'Weet U dan niets *méér?*', vroeg de agent, 'ook niet wat met Uw zoon gebeurd is?' Ook hierop moest ik ontkennend antwoorden. Na enig aarzelen zei de man: 'Uw zoon is heden middag neergeschoten bij een poging tot ontvluchten'...

Het was alsof de grond onder mij wegzonk en een oogenblik werd het mij zwart voor de *oogen*, maar ik herstelde mij spoedig *zoover*, dat ik den man kon toevoegen, dat hij toch heel goed wist dat dit gelogen was, dat mijn zoon in het geheel geen reden had om te vluchten en dat de ploerten hem hadden vermoord.

De agent keek angstig om zich heen en zei, dat hij niet mocht vertellen wat er precies gebeurd was... Men moest maar het verhaal opdisschen, dat hij zo even ten beste had gegeven. Ook deelde hij mede, dat behalve mijn armen Hans ook nog iemand anders en wel een zekeren Douma was doodgeschoten.

Ik *verviel*, nadat ik het ontzettend bericht op *zoo* ruwe wijze vernomen had, in een staat, waarin het *mij* weinig scheelde, wat *om* mij heen gebeurde. "

De gearresteerden, gijzelaars, werden per auto naar het bureau van politie aan de Zonneveldstraat vervoerd en de volgende *dag per* trein naar Vught en St. *Michielsgestel*.

"De [begeleidende] agenten bespraken het gebeurde van den vorigen namiddag en avond. Men had behalve mijn zoon Hans ook de Heer Douma, Hoofd van de Eerste Leidsche *Schoolvereniging* en ook Dr. De Jong doodgeschoten. De politie *dischte* nu niet langer den *leugen* van het 'doodschieten op de vlucht' op. Zij sprak schande over hetgeen gebeurd was. Men had de menschen onder valsche voorwendsels uit hun huizen gelokt en hen op verraderlijke manier gedood. Ik ging onder een te diep leed gebukt en *durfde* het eerlijk gezegd ook niet, nadere inlichtingen over hetgeen met mijn zoon gebeurd was te vragen en men vermeed het iets over hem te zeggen. "

Uit: Dagboek P.C. *Flu*

Leidsche Schoolvereniging

Het jaar 1944 werd voor de politie in alle opzichten een druk jaar. Het begon al hectisch op 3 januari '44 toen de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau op de hoek van het Rapenburg met de Langegracht werd neergeschoten. De reactie van de Duitsers is bekend. Op 4 januari werden drie personen als vergelding dood geschoten. Hun stoffelijk overschot werd overgebracht naar het politiebureau. Na autopsie konden ze worden vrijgegeven. Op last van de Sipo moest wel worden voorkomen, dat de begrafenis een demonstratie werd. Omstreeks 23.30 uur werden door Hoffmann vanaf de Ortskommandantur 32 gijzelaars naar het bureau gebracht. Zij waren eerder die dag door de Duitsers aangehouden. 's Nachts, omstreeks 05.10 uur werden zij op transport gesteld naar Vught en St. Michielsgestel. Een paar dagen later werd op de Koornbrug een briefje gevonden met de tekst: 'Voor een doodgeschoten gijzelaar eis ik twee NSB-levens. De Wreker.' Het werd voor kennisgeving

Hoek Rapenburg-Langebrug, waar op 3 januari 1944 de aanslag op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau plaats vond. Recherchefoto van de politie. Bij het witte streepje is de patroonhuls gevonden. Archief Gemeentepolitie.

aangenomen, hoewel Hoffmann daar andere gedachten over had. De dagbladen vermeldde regelmatig het doodschieten van leidende NSB-politiemensen.

Op 8 juni '44 werd door de Duitsers de alarmtoestand afgekondigd. Dit hield voor het personeel in, dat er 12-uurs diensten moesten worden gedraaid; verlof en vrije dagen werden ingetrokken en het personeel mocht niet meer buiten de gemeente komen. Tevens moest een schakelstation aan de Maredijk bewaakt worden. Het betekende weer een taakverzwaring. Deze toestand hield tot eind juni '44 aan.

Tevens werd de illegaliteit actiever. Dit resulteerde in meerdere overvallen, die door de recherche onderzocht moest worden, zoals een inbraak gepleegd in perceel Haagweg 172, door zes in politie-uniform geklede mannen. Bij deze inbraak werd een grote hoeveelheid levensmiddelen ontvreemd. Of de roofoverval bij de familie Guldemon op de Oude Herengracht. Hier werd door de overvallers een man doodgeschoten. In verband met de vele overvallen op politiebureaus, was het Leidse politiebureau veranderd in een vesting. Er was een hek om het bureau geplaatst en voor ramen en deuren zaten sluitbalken en tralies. Overdag en 's avonds waren er drie bewaakte posten, namelijk post Hek, post Hal en post Bunker. In principe mocht maar één persoon tegelijk naar binnen. Deze persoon moest zich eerst legitimeren met zijn persoonsbewijs (moest worden afgegeven). Via een sluis, waarvan de deuren waren afgesloten, werd men naar binnen begeleid. Binnengekomen werd men overgedragen aan de post Hal.

Tegenwerking vanuit het korps

Met de druk waaronder het korps gesteld werd, steeg de reactie. Langzaam maar zeker begonnen politieagenten mensen te waarschuwen die werden gezocht. Ook waren er contacten tussen de Leidse OD en de politie. Op alle mogelijke manieren, doch in hoofdzaak door terreur en bedreiging werd nu door de Duitsers getracht het politieapparaat in bedwang te houden. Het aantal voorschriften dat werd uitgevaardigd, was legio. Een van deze voorschriften vermeldde dat familieleden van een "ondergedoken" politieman gearresteerd zouden worden en naar een concentratiekamp worden overgebracht. Toch werden zoveel mogelijk de gegeven opdrachten genegeerd of gesaboteerd. Herhaaldelijk kwamen er klachten binnen van de Fachberater van het Gewestelijk Arbeidsbureau over het feit dat de politie geen onderduikers ophaalde, hoewel er dagelijks lange lijsten met namen aan het politiebureau bezorgd werden en de politie tot taak had de onderduikers te arresteren en naar Amersfoort te brengen. Deze lijsten kwamen aan het politiebureau

terecht bij de afdeling recherche, waar ze voor iedere politieman ter inzage lagen. Er werden weliswaar rechercheurs uitgezonden om arrestaties te verrichten, maar in de meeste gevallen was de betrokken onderduiker reeds gewaarschuwd en werd hij niet thuis aangetroffen of hem werd alle gelegenheid gegeven om te ontsnappen. Aangezien de activiteit van de politie op dit gebied te wensen overliet, werd door de Fachberater de Arbeitskontrolldienst ingeschakeld. Echter moesten deze beampten vergezeld worden door politieagenten. Waren de adressen bekend, dan kon alsnog door een agent op het adres worden gewaarschuwd. Dit was niet zonder gevaar. Het kwam wel eens voor, dat men waarschuwde op een "fout" adres. Aldaar bleek dan een NSB'er of een Duits-gezinde familie te wonen. De bevolking praatte over het feit dat door de politie gewaarschuwd werd.

Ook andere maatregelen van de bezetter werden gesaboteerd. Zo werden bijvoorbeeld op zeer ruime schaal verklaringen verstrekt inzake de vermissing van persoonsbewijzen, waardoor het op het stadhuis mogelijk was een aantal blanco persoonsbewijzen ter beschikking te stellen van de illegaliteit.

Op 29 november '43 constateerde de motorrijwielhandelaar, die de politie-motorfietsen in onderhoud had, dat bij een der motoren een moer van het voorwiel was losgedraaid. Dit kon alleen gedaan zijn door iemand met kennis van zaken en met het juiste gereedschap.

Hoffmann klaagde dat circulaire uit Den Haag hem niet of met vertraging bereikten, zodat hij te laat kon antwoorden. Ook had hij een groot aantal officiële bekendmakingen niet ontvangen. Het is onbekend of ze alsnog terecht gekomen zijn. Hoffmann kon de nalatige politieagenten bijna nooit betrappen. Het waren ook vaak ondernemingen van individuele politieagenten. En zij hielden hun mond. Werd een agent betrapt, dan volgde onherroepelijk straf.

Op 1 april '44 moest een agent zich verantwoorden voor het feit dat zijn dienstfiets was gestolen. De agent rapporteerde dat hij zijn fiets in een brandpoort had gestald, omdat hij had geconstateerd dat aan de achterzijde van een woning licht naar buiten straalde, hetgeen in strijd was met de verduisteringsvoorschriften. Bij de woning aangekomen zag hij dat het licht was verdwenen. Hij had bij de woning niet aangebeld. Toen hij bij zijn fiets terugkwam, was deze verdwenen. De agent moest met een rechercheur ter plaatse een onderzoek in gaan stellen. De rechercheur rapporteerde dat op de plaats waar de fiets was gestald, geen brandpoort aanwezig was. Bij de Sumatrastraat werd eindelijk een brandpoort gevonden, waarvan de agent zei, dat het de betreffende plaats was. Alleen had men van deze plaats geen zicht op de achterzijde van de aldaar aanwezige woningen, zodat de agent de overtreding nooit geconstateerd kon hebben. Hij had dus de boel bij elkaar gelogen.

Dat ze zijn verhaal niet geloofden bleek wel uit het feit, dat men op 13 mei nog eens een huiszoeking bij de betreffende agent deed. De fiets werd niet aangetroffen.

Op 14 mei '44 werd (door de illegaliteit?) een overval gepleegd op een NSB'er die tevens lid was van de Landwacht. Deze man woonde op de Korevaarstraat. De overvallers waren binnengekomen door te zeggen dat ze van de recherche waren. Overigens werd daar niets meegenomen en ook tegen de betrokken persoon werd niets gedaan. Een agent werd disciplinair gestraft, omdat hij de Sipo niet over de overval had ingelicht.

Hoffmann hield zich overigens expliciet bezig met de vraag over de betrouwbaarheid van het korps.

Er hebben zich ook gevallen voorgedaan van het weigeren van het uitvoeren van een dienstbevel. De bekendste is wel van inspecteur D.W. van der Wal. Hij weigerde zijn medewerking te verlenen aan de ontruiming van het Joodse Weeshuis aan de Roodenburgerstraat op 17 maart '43. Het dag- en nachtrapport van die dag vermeldt niets over de ontruiming. Wel dat Van der Wal die avond in arrest wordt gesteld. De ontruiming van het weeshuis vond plaats tussen 18.00 en 19.00 uur. Van der Wal was op dat moment chef van dienst en heeft vermoedelijk van Hoffmann de opdracht gekregen leiding te geven aan de ontruiming. Toen hij dat weigerde werd hij vastgezet en kreeg Van Musscher de opdracht. Van der Wal werd om 22.45 uur die dag in arrest gesteld en de volgende morgen om 09.00 uur vrijgelaten. Op 22 maart '43 meldde Van der Wal zich ziek en op 24 augustus '43 werd hij ontslagen, met terugwerkende kracht tot 1 maart '43. Hij werd verder met rust gelaten.

Gesteld kan worden dat de ontruiming van het Joodse Weeshuis de zwarte bladzijde is in de Leidse politiegeschiedenis. Voor het Leidse korps gold die dag een bijzondere dienst. De agenten die de ontruiming moesten uitvoeren, vonden vermoedelijk dat ze geen keuze hadden, gezien het gebeuren met Van der Wal en het karakter van Hoffmann. De groep was vermoedelijk aangevuld met de vrijwillige hulppolitie, die op dat moment in Leiden gestationeerd was. Naar aanleiding van latere verhalen,' waarin naar voren komt dat het Weeshuis door tien agenten werd afgezet en dat vooral Van Mussert, Biesheuvel en De Groot zich van hun taak kweten, kan men aannemen dat de feitelijke ontruiming door de foute korpsleden en de vrijwillige hulppolitie is gedaan. Bij het overbrengen van de kinderen naar het station, zullen ook de overige agenten betrokken zijn geweest.

In juni '43 weigerden de Nederlandse artsen lid te worden van de Artsenkamer. Tevens schreven zij een protestbrief naar Seyss-Inquart met hun beweeg-

redenen. Als reactie daarop beval Seyss-Inquart de arrestatie van de weigerachtige artsen. Op 26 juni '43 gaf Hoffmann zijn personeel de opdracht om artsen te arresteren. Vier agenten, namelijk A. Plekkringa, E. Beens, R. Mulder en A. Hartman, weigerden dit. Zij werden gearresteerd en overgebracht naar het concentratiekamp Vucht. Zij overleefden de oorlog.

De arrestatie van de personen op 15 mei '44 was vermoedelijk naar aanleiding van het verraad van Van Bijnen.⁸ Het dag- en nachtrapport van die dag vermeldt op 15.55 uur het volgende bericht: "Geeft wachtmeester Van Waard te Rotterdam het navolgende telefonisch bericht bestemd voor den Korpscommandant: 'Ik verzoek U met spoed, omgaand, een ordenans naar mijn bureau, Westersingel 19 te Rotterdam te zenden voor het afhalen van een dringende opdracht.' Get. Gew: Politiecommandeur." Wat de reden is geweest dat tijdens de arrestatiegolf ook de politieagenten Sepers, Poortman en Rozemeijer zijn aangehouden, is gissen. Een naoorlogs rapport vermeldt het volgende hierover.

De rechercheurs Sepers en Poortman kregen een zaak te behandelen tegen Frits van Bijnen. Hij werd verdacht van kledingdiefstal. Van Bijnen had zich weten binnen te dringen in de verzetsgroep, die in maart 1944 een overval had gedaan op de vuurwerkfabriek van Kat. Toen Van Bijnen was ingesloten in het politiebureau, wilde hij een gesprek hebben met Hoffmann, omdat hij informatie had over deze overval. Rozemeijer, die op dat moment de zorg over de arrestanten had, waarschuwde Sepers en Poortman, dat hun arrestant wilde "doorslaan". Wat zich daarna precies heeft afgespeeld is niet bekend. Of het de rechercheurs op dat moment is gelukt Van Bijnen van zijn idee af te brengen, of dat ze geweigerd hebben dat hij contact kreeg met Hoffmann is onbekend. Ook is het onbekend of zij de verzetsgroep nog hebben gewaarschuwd. Van Bijnen werd overgebracht naar het Huis van Bewaring in Den Haag. Daar heeft hij zijn verhaal alsnog gedaan, met als gevolg dat op 15 mei '44 de arrestaties volgden. De politieagenten werden, met de overige arrestanten, diezelfde nacht nog overgebracht naar Rotterdam. Later werden de agenten overgebracht naar een concentratiekamp in Duitsland, waar ze omkwamen.

Het mag duidelijk zijn dat de arrestatie van de politieagenten voor Hoffmann het middel was, om de rest van het korps in bedwang te houden. Verder regende het disciplinaire straffen, zoals extra diensten, en geldboeten.

Het laatste oorlogsjaar

Op 21 juni '44 werd Hoffmann overgeplaatst naar Nijmegen. Ook Biesheuvel verdween in juli '44 uit Leiden. Hij ging werken in Schagen, bij Alkmaar.

De afdeling Documentatiedienst was op dat moment niet meer bemand. Omdat voor Hoffmann niet gelijk een vervanger werd gevonden, werd zijn taak overgenomen door de Leidse inspecteur Van der Ham, die tijdelijk korpscommandant werd. Er zal wel een zucht van verlichting door het korps zijn gegaan. Voor Van der Ham aanleiding te wijzen op het feit, dat de discipline dreigde te verslappen. Dreigementen waren er echter niet meer. Omdat in juli '44 de sterkte van het personeel was gedaald tot 133 man, verzocht Van der Ham meer personeel. Dit in verband met de werkdruk. Ook verzocht hij een betere regeling voor de arrestanten. In de rond de twintig ter beschikking staande cellen/ophoudkamers zaten soms meer dan dertig personen opgesloten. Het kwam regelmatig voor dat twee arrestanten op één cel zaten. Hij wilde dat er een maximum kwam van op te nemen arrestanten.

Op 29 augustus 1944 werd Diekmann aangesteld als korpscommandant. Hij was geen lid van de NSB, maar wel lid van het Rechtsfront. Hij was oud-beroepsofficier van de militaire politie, die aanvankelijk in krijgsgevangenschap was geraakt. Vermoedelijk werd hij om zijn zeer pro-Duitse gezindheid uit krijgsgevangenschap ontslagen en te werk gesteld bij de politie in Nederland. Omdat Diekmann geen pogingen ondernam om het korps in nationaal-socialistische geest op te voeden, werd het wat dat betreft een stuk rustiger. Wat niet wegnam dat het toch tot een aantal conflicten kwam.

*Links: inspecteur G.H. van der Ham, tijdelijk hoofdcommissaris van politie in 1944. Later ondergedoken.
Rechts: hoofdcommissaris J.M. Diekmann. Coll. Leidse politie.*

Leidenaren in Mauthausen

Verscheidene Leidenaren hebben in het concentratiekamp Mauthausen of in een van zijn "Nebenlager" gevangen gezeten. Van hen die zijn omgekomen, staan de namen in het Gedenkboek van de Nederlandse Oorlogsgravenstichting. Van sommigen zijn korte *biografietjes* opgenomen in Mauthausen. Een Gedenkboek. Meer gegevens levert de "gründliche" administratie van het kamp zelf. De aankomstlijsten geven het nummer dat iedere gevangene kreeg, naam, geboortedatum en plaats, vaak een beroep en de nationaliteit. Bij joden werd die regelmatig vervangen door "Jude". De namen zijn niet altijd goed gespeld, de beroepen niet altijd juist opgegeven. Alle doden uit de "Nebenlager" werden aan Mauthausen doorgegeven, van waaruit de familie op de *hoogte* werd gebracht. De locaties van de "Nebenlager" moesten geheim *blijven*, omdat er in hoofdzaak oorlogsindustrie gevestigd was. Zij hadden echter wel hun eigen administratie. In de "Entlassungsbücher" werden overplaatsingen of sterfdata en doodsoorzaken geschreven. "A uf der Flucht erschossen" was er daar een van. Dit was echter onmogelijk. Deze gevangenen waren in werkelijkheid neergeschoten. Ook andere doodsoorzaken waren precies voorgeschreven.

In de laatste dagen voor de bevrijding wilden de Duitsers alle gegevens verbranden en de gevangenen doden. Dank zij Louis *Haeflinger*, een Zwitserse gedelegeerde van het Internationale Rode Kruis, bereikten de Amerikanen *Mauthausen* op tijd om circa 60.000 mensen het leven te redden. De registers werden door hen en door de *gevangenen* meegenomen en raakten zo verspreid over de gehele wereld. In het ministerie van Binnenlandse Zaken te Wenen bevindt zich het "Mauthausenarchiv". Het bestaat *hoofdzakelijk* uit – ten dele *geïndiceerde* – microfilms.

Cohen, *Herman* Samuel

* 26 juni 1913

† 11 febr. 1945 in Ebensee

Gelderen, Samuel van

nr. 12780, "Jude"

* 5 aug. 1884

† 1 okt. 1942

"Auf der Flucht erschossen"

Houps, Jacobus Andreas

nr. 98259

Van Dachau, 16 sept. 1944

* 21 maart 1917

boekbinder

† 16 jan. 1945 in Melk (Lager

Quarz)

Jacobson, Samuel

nr. 128446

* 5 okt. 1908

† 13 febr. 1945 in Sicherheitslager

Kok, Barend

nr. 995, "Jude", "Schutzhaft"

* 16 maart 1922

† 25 aug. 1941

"Auf der Flucht erschossen" (waarschijnlijk met een groep door een snelvuurwapen)

Leeuw, Benjamin, "Jude" de

nr. 13664, "Jude"

* 27 juli 1887

† 24 okt. 1942

"Auf der Flucht erschossen"

Leeuw, van Gelderen, Sara de

* 29 nov. 1885

† 9 nov. 1942

Letterie, Mozes

nr. 10934, "Jude"

* 28 maart 1887

† 8 juli 1942

Meyer, Johann

nr. 120087, "Schutzhaft"

Van Auschwitz, 25 jan. 1945

* 11 maart 1917

ambtenaar

† 16 maart 1945, te 8.00 u. in

Solvay-Ebensee

Nojer, Benjamin

nr. 126546, "Jude"

Aangekomen 6 febr. 1945

* 27 maart 1927

Waarschijnlijk bevrijd

Oskam, Abraham Adrianus

nr. 90053

Van Dachau, d.d. 1944

* 9 jan. 1887

koopman

† 16 jan. 1945 in Sicherheitslager

Sepers, Matthijs

nr. 134 724, "Schutzhaft"

Van Sachsenhausen, 26 febr. 1945

* 14 okt. 1893 (te Hazerswoude)

"Beambter", in werkelijkheid *rechercheur* van politie te Leiden

† 25 maart 1945 te 6.10 u. in

Gusen aan hartsperzwakte en zwakke conditie

Slijkhuis, Pieter Johannes

* 22 april 1917

† 10 juli 1942 in Gusen

Speijers, Hendrik Wladimir Albert Ernst

"Schutzhaft"

* 19 april 1916

officier (maar niet als krijgsgevangene behandeld)

† 3 april 1944 door de kogel

("Aktion K")

Wegner, Antonius Johannes

nr. 96537

Aangekomen 6 sept. 1944

* 20 sept. 1915

officier (slachtoffer Englandspeel)

† 7 sept. 1944, te 8.00 u.

"Auf der Flucht erschossen"

Mary Huisman

Na Dolle Dinsdag werd het korps versterkt met politiemannen die uit het zuiden waren gevlucht voor de oprukkende geallieerde troepen. Twee van deze personen, Mosis en Van 't Hof, werden gedetacheerd bij de afdeling Documentatiedienst en al gauw draaide deze afdeling weer op volle toeren. Er werd weer ijverig jacht gemaakt op joden, onderduikers en illegalen.

Van politiemensen die onderdoken moest mededeling worden gedaan aan de Sipo. Tevens moest worden opgegeven of zij hun uniform en/of hun dienstwapen hadden meegenomen.

Twee politieagenten kregen als beloning twee vrije dagen. Een man had de dienstfiets van een van hen gestolen. De agenten achtervolgden de man tot in Haarlem toe, waar ze hem konden arresteren. Begin oktober '44 werden zes agenten wegens ernstig plichtsverzuim buiten dienst gesteld. Zij mochten het bureau niet meer betreden en hun uniform werd ingenomen. Van een aantal van hen werd deze straf later weer opgeheven. Wel werd hun periodieke jaarwedde-verhoging ingehouden. Het ernstig plichtsverzuim bestond uit het niet verbaliseren van overtredingen betreffende het verkeer, de verduistering, na 20.00 uur zich op straat bevinden, diefstal van hout, het vervoer van grotere hoeveelheid levensmiddelen dan was toegestaan. Aan de andere kant werden agenten ook beloond, als ze wel hun best deden. Zo konden agenten in december '44 een extra hoeveelheid hout krijgen. Het gold alleen voor hen, die veel bekeuringen hadden uitgeschreven terzake diefstal van hout.

Hoe langer hoe meer begonnen de Duitsers razzia's te houden op mannen voor de Arbeidsinzet. Dat de politie hierbij niet buiten schot bleef, bleek toen de Duitsers in Rotterdam politie- en brandweerpersoneel wegvoerden. In verband met dit onzekere toekomstbeeld, doken twee Leidse agenten onder. Eén met medeneming van zijn uniform, dienstwapen en fiets, de ander nam alleen zijn dienstfiets mee. Men probeerde de onrust weg te nemen door te zeggen dat, hetgeen in Rotterdam was gebeurd, niet op Leiden van toepassing was. Mocht het toch gebeuren, dan waren de volgende voorwaarden voor vrijstelling van toepassing: men moest boven de 35 jaar zijn, men moest op tijd op een verzamelpunt zijn. Op dat verzamelpunt kreeg men dan een bewijsje van vrijstelling. Was men niet op tijd op het verzamelpunt, dan moest men thuis blijven, met alle gevolgen van dien. De agenten die onderdoken zouden op staande voet worden ontslagen. Ook moesten de agenten hun dienstwapen na de dienst inleveren. Zij mochten het wapen niet meer mee naar huis nemen. Eind november '44 moest men de dienst aanpassen, in verband met de vele "zieken" die er waren.

Het gemis aan behoorlijke voeding, het gebrek aan fietsen en fietsbanden, het uitvallen van de elektriciteit en andere factoren maakten het werk van

de politie in de laatste oorlogsmaanden zeer zwaar. Het gemis aan voedsel probeerde men te compenseren door het overgebleven voedsel van de gaarkeuken onder het personeel te verdelen. Regelmatig werden er extraatjes geregeld. Zo kon het personeel voor hun inwonende kinderen onder de zes jaar bij de GGD sinaasappelsap ophalen. Op 27 november '44 kreeg het personeel een mededeling te horen, die geheim moest blijven. Er was geregeld dat ze bij Tieleman en Dros 50 kg aardappelen en 50 kg wortelen per persoon konden ophalen, tegen betaling van f 12,50. Het afhalen van de levensmiddelen bij de portier van Tieleman diende in burger te geschieden, tussen 10.00 en 20.00 uur. Om het gladjes te laten verlopen, werd een schema opgezet. Later bleek, dat er minder aardappelen en wortelen waren aangevoerd dan gedacht, zodat een aantal agenten niets kreeg. Men verzocht aan het personeel dat wel had gekregen, een gedeelte weer in te leveren, zodat iedereen toch van voedsel kon worden voorzien. Later had men weer de beschikking kunnen krijgen over een partij groene erwten. Ieder personeelslid kon 1 kg voor f 0,50 kopen. Het was wel zo, dat agenten, die door de korpscommandant buiten dienst waren gesteld, buiten deze regelingen vielen.

Omdat het bureau 's avonds en 's nachts van de elektriciteit werd afgesloten, werden aan de agenten kaarsen verstrekt. Iedere agent kreeg één kaars, waar hij een week mee moest doen. Zieken, en zij die buiten dienst waren gesteld, vielen buiten deze regeling. Het uitvallen van de elektriciteit gaf ook problemen voor de beveiliging, omdat de elektrische deursloten niet meer werkten.

Met de illegaliteit kwam het tot een tragisch incident. Op vrijdag 1 december '44 gaf de portier van de lichtfabrieken telefonisch door dat er een politieagent gewond op de Volmolengracht lag. De Eerste Hulpdienst en de recherche gingen ter plaatse en zij vonden daar de opperwachtmeester Huisman. Huisman was die nacht belast met de bewaking van een aardappelschuit. Diezelfde nacht pleegde de illegaliteit een overval op de fabriek van Krantz aan de Langegracht. Wat er precies is gebeurd is gissen. Vermoedelijk heeft Huisman iets gehoord en is op onderzoek uitgegaan. Hierbij is Huisman door iemand van het verzet neergeschoten. Huisman was niet "fout", dus dat is niet de reden geweest. Het was een tragische samenloop van omstandigheden, voor beide partijen."

Na de bombardementen op Leiden van 10 en 11 december '44 had de politie tot taak om de getroffen huizen te bewaken. Tevens moesten de slachtoffers geïdentificeerd worden.

In januari '45 werden twee politieagenten gearresteerd. Het was namelijk voorgekomen dat van een fiets een fietsband was lekgestoken. De fiets was

Het Leidse politiekorps in de begrafenisstoet van collega Huisman, 1944. Coll. mw. M.M.J. Huisman.

eigendom van agent Mosis, die werkzaam was bij de Documentatiedienst. Door de korpscommandant werd dit als sabotagedaad aangemerkt. Omdat de dader zich niet meldde, werden door Diekmann twee agenten, Hut en Groenendijk, aangewezen, van wie hij aannam dat zij de sabotagedaad hadden goedgekeurd. De agenten werden overgebracht naar het SS und Polizei Bataillon 111 in Den Haag. Vandaar werden ze overgebracht naar Schalkhaar en ingedeeld in een Feuerschutz-bataljon, dat naar Duitsland werd gezonden.

Het was ook deze korpscommandant die in februari '45 in een dagorder bekend liet maken om onmiddellijk te schieten op personen die deelnamen aan roofovervallen, plunderingen en verboden samenscholingen. Dit naar aanleiding van plunderingen van bakkerskarren, die enige tijd daarvoor in één van de grote steden hadden plaats gevonden. De politie had daartegen onvoldoende opgetreden.

In dezelfde periode werd de inspecteur Van der Ham gearresteerd. Hij werd aansprakelijk gesteld voor het verdwijnen van een pistool. Hij werd overgebracht naar het kamp te Ommen, van waaruit hij wist te ontsnappen. Van der Ham keerde terug naar Leiden, waar hij onderdook.

Begin april '45 werd Diekmann overgeplaatst naar Rotterdam. Hij werd opgevolgd door de kapitein Buskens. Buskens was lid van de NSB, maar geen uitgesproken nationaal-socialist. Vermoedelijk ook, omdat hij inzag dat Duitsland deze oorlog aan het verliezen was. Van deze kant waren er dan ook geen problemen. Het waren de externe omstandigheden, de laatste loodjes die het zwaar maakten.

Epiloog

In het korps waren hooguit acht personen lid van de NSB of het nationaal-socialistische Rechtsfront. Het overgrote deel van het korps bestond uit personen die een afkeer hadden van het nationaal-socialisme. Er waren “dienstkloppers” bij, personen die de hun opgedragen taak zo goed mogelijk uitvoerden en er verder niet bij nadachten. Gelukkig waren er ook anderen, die in verzet kwamen. Niet openlijk, want niemand zat erop te wachten om te worden ontslagen en weggevoerd te worden naar Duitsland. Toch zijn er agenten ontslagen omdat ze dienst weigerden en agenten die zijn weggevoerd naar Duitsland, waar ze omkwamen. Het was voor iedereen een moeilijke periode, want wie was er nog te vertrouwen? Het Duitse onderdrukingsapparaat was gebaseerd op verraad, terreur en angst.

Het is niet bekend geworden of Leidse agenten lid waren van een illegale groep of organisatie. Ze hebben vermoedelijk wel hand- en spandiensten verleend, maar men zweeg hierover, teneinde geen risico te lopen. Wel is bekend dat Leidse agenten lid waren van de Binnenlandse Strijdkrachten.

Hoe werd omgegaan met activiteiten van de illegaliteit, wordt vermeld in een naoorlogs rapport. Daarin wordt het volgende vermeld:

“De tijd na ‘Dolle Dinsdag’, 5 september 1944, kenmerkte zich door een toenemende activiteit van de illegale groepen. Herhaaldelijk werden roofovervallen gepleegd, waarbij het voor de politie soms uiterst moeilijk was om te beoordelen of de roofoverval inderdaad als ‘illegaal’ moest worden beschouwd. Bleek de roofoverval inderdaad ‘illegaal’ te zijn geweest, dan werd pro-forma een onderzoek ingesteld, doch in werkelijkheid bleef de gehele zaak rusten. Toch waren de moeilijkheden op dit terrein vele, aangezien verschillende van de ‘stunts’ dermate op het peil stonden van ‘Indiaantje spelen’, dat het voor de politie soms uiterst moeilijk was om een nauwgezet onderzoek zonder resultaten te simuleren.

Als voorbeeld moge hier worden aangehaald een geval waarbij een groep van de B.S. een overval pleegde op een boerderij waar levensmiddelen aanwezig waren, welke door een andere groep van de B.S. waren opgeslagen. Hierbij werden twee leden van de B.S. gearresteerd, waarvan één in het bezit

Het politiebureau vlak na de bevrijding bij de terugkeer van hoofdcommissaris Meijer. Coll. A. Th. Boting.

was van een groot Amerikaans legerpistool. Door verschillende manipulaties, waarbij het inbeslaggenomen legerpistool verdween en vervangen werd door een defect luchtdrukpistool, gelukte het de politie deze zaak geheel als Nederlandse strafzaak te behandelen en de bemoeiingen van de SD te elimineren.” Het was in ieder geval zo, dat wanneer iemand bij een dergelijke actie werd gearresteerd met een vuurwapen, deze onverwijld moest worden overgedragen aan de Sipo te Rotterdam.

Na de bevrijding op 5 mei '45 kwamen Meijer en Van der Wal weer terug in het Leidse korps. Tevens werd een zuiveringscommissie samengesteld, die bestond uit de kantonrechter mr. F. Ligtenberg, de commissaris Meijer, de Leidse agenten P. Versnel en W. Vrouwenfelder.¹⁰ Namens de illegaliteit zaten in deze commissie D.C. Kok en H. Stoffels. Voor de objectiviteit werden de onderzoeken tegen Leidse agenten gedaan door de Haagse Politieke Recherche Afdeling. De zuivering bleef niet beperkt tot de zuivere “foute” leden van het korps, maar werd uitgestrekt ten aanzien van ieder op wie in de bezettingsjaren iets aan te merken viel. Hierdoor werd een derde van het

Gedenksteen voor de gevallen politiemensen, Thans in het bureau aan de Langegracht. De plaque is geadopteerd door de interconfessionele basisschool "Mariënburch". Foto J. Boekkooi 1995. Coll. Gemeente-archief.

korps gestaakt, c.q. geschorst. Tegen velen werden echter geen maatregelen getroffen, zodat het aantal uit de politiedienst verwijderden vrijwel uitsluitend neerkwam op leden der NSB, de SS of het Rechtsfront. Hoffmann werd voor zijn aandeel nooit veroordeeld terwijl Biesheuvel wel werd veroordeeld tot gevangenisstraf.

De Leidse politie is haar gevallen niet vergeten. Op 25 februari 1947 werd een gedenkplaat onthuld in het bureau in de Zonneveldstraat." Commissaris Meijer wijdde aan ieder van hen enige woorden ter nagedachtenis.

NOTEN

1. Het archief van de gemeentepolitie, zowel bij het gemeentearchief te Leiden, als het archief bij de politie Hollands-Midden, district Leiden-Voorschoten. In het bijzonder de onderwerpendossiers van de administratie, de dag- en nachtrapporten en de bijzonderhedenboeken, 1940-1945. Bovendien een rapport van commissaris Meijer uit 1948.
2. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, IV.
3. De verjaardag van prins Bernhard werd aangegrepen om tegen de bezetting te demonstren, o.a. door een witte anjer in het knoopsgat te dragen.
4. Biesheuvel werd op 1 maart 1943 als wachtmeester aangesteld bij de politie Leiden. Hij was afkomstig van de politie Ede. Reeds in januari 1943 was hij met vakantie in Leiden en keerde toen niet op tijd terug naar Ede. Op 26februari 1943 was hij opnieuw met

verlof in Leiden en kreeg hij uit Ede bericht, dat hij per 1 maart in dienst kon treden bij de Leidse politie. Hij kon zich melden bij de korpscommandant Hoffmann en dit mededelen.

5. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, V.

6. In de geraadpleegde bronnen is over dit gebeuren weinig terug te vinden. Vermoedelijk ook, omdat het buiten Leiden heeft plaats gevonden.

7. G. Kerkvliet en M. Uitvlugt, *Een potpiccalilly voor Westerboork* (Den Haag 1973) 26.

8. *Leidsch Dagblad* d.d. 11 februari 1995.

9. Zie een aparte bijdrage in dit *Leids Jaarboekje*.

10. W. Vrouwenfelder is later onderscheiden voor zijn verzetsdaden. Zie *Leidsche Courant* d.d. 4 mei 1982.

11. *De Leidsche Courant* d.d. 26 februari 1947.

PIETERSKERKGRACHT 28

Het gezin Kromhout in oorlogstijd

door

Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen

Op de hoek van de Pieterskerkgracht en de Diefsteeg was de groentewinkel van de in Rijnsburg geboren Gerrit Kromhout gevestigd. In 1914 was hij met zijn dorpsgenote Anna de Mooij getrouwd. Uit dit huwelijk werden tussen 1915 en 1932 vier zoons en vier dochters geboren, die hier allen het levenslicht aanschouwden.'

Op dit adres hebben zich vele enerverende gebeurtenissen afgespeeld. Er werd vergaderd door de Leidse afdeling van de LO. Moeder Kromhout en zoon Cor zaten tot over hun oren in deze organisatie.* Vanaf 1942 waren er joodse onderduikers in huis. Beneden was de winkel, met daarachter de woonkamer, en op zolder sliep men. Op de tussenverdieping waren joden ondergedoken. Verraad leidde tot een inval van de SD en arrestatie van vader en zoon Rienus. Een andere zoon, Gerrit, was bij het uitbreken van de oorlog rekrut in Den Haag. Na de capitulatie meldde hij zich bij de Nederlandse marechaussee. Om zijn Duits-onvriendelijke houding kreeg hij daar ontslag. In 1944 moest hij onderduiken. Hij verbleef in Leiden op de molen De Stier. Hier werd hij ernstig ziek. Hij overleed in het Diaconessen-huis (toen ondergebracht in het Zendingshuis in Oegstgeest).

De spil van het gezin, maar ook van verzetsactiviteiten, was de moeder, bij iedereen bekend als "tante Anna". Maar eigenlijk droeg ieder gezinslid zijn of haar steentje bij, van jong tot oud. Voor de twee jongste meisjes, geboren in 1930 en 1932, was de situatie erg moeilijk: ze moesten hun mond houden. Een belastende taak voor een kind, vooral wanneer dat vaak ziek thuis was, veel mensen in en uit zag lopen, daar het juiste niet van begreep, maar erover moest zwijgen. Vaak bleef de onderwijzer van de jongste op de Pieterskerkgracht slapen. Zij moest dan bij diens vrouw zijn pijp gaan ophalen, die hij vergeten was. Nogal dom van hem vond ze dat. Pas later heeft ze begrepen dat dat een verkapte boodschap was.

De oudere kinderen hadden een duidelijker taak. Die hielden zich bezig met het vermenigvuldigen van foto's van prinses Juliana en de twee prinsesjes,

Clandestien circulerende foto van prinses Juliana met de prinsesjes Beatrix en Irene. Coll. C. Kromhout.

de zogenaamde brandplaatjes, en het verspreiden daarvan; later het distribueren van illegale blaadjes.

Belangrijk was de zorg voor (joodse) onderduikers. Die taak kwam ook voornamelijk neer op de moeder en de oudste dochters, die in de huishouding en de groentezaak hielpen. Gerritje (geboren 1922) herinnert zich: “Mijn taak was o.a. de joodse mensen ‘uit te laten’, wanneer het donker was. Doordat zij overdag niet buiten kwamen, hadden zij geen flauw vermoeden wat er wel en wat er niet meer te koop was. Dat gaf nogal eens ergernis naar beide kanten. Ik vond ze soms lastig en zij dachten dat ik er niet zo veel zin in had om boodschappen voor hen te doen. Hoe deze mensen, die toch heel veel luxe gewend waren, het uitgehouden hebben is mij nog een raadsel. Ze woonden aan de Amsterdamse ‘goudkust’ en nu moesten ze leven op een kamertje zonder enig comfort. Toen wij hoorden dat het niet veilig meer was, hebben mijn verloofde en ik hen naar een adres in Katwijk gebracht. Het trammetje waarin wij zaten liep vast op de spoorwegovergang. Hals over kop moesten we het trammetje verlaten, want de trein was in aantocht. De angst was op hun gezicht te lezen. Gelukkig verliep alles goed en kwamen we zonder verdere moeilijkheden op de plaats van bestemming aan. Helaas hadden ze het daar niet naar hun zin en wilden ze graag terug, wat niet mogelijk was omdat wij een inval kregen van de SD.”

Bij die inval trad “tante Anna” zeer kordaat op. Voor veel onderduikers waren stamkaarten in huis, evenals papieren van de oudste zoon Cor (geboren 1915) voor de komende LO-vergadering. Iedereen moest van de Duitsers rond de tafel gaan zitten. De kachel brandde, moeder Kromhout ging die nog eens opstoken en vroeg of ze de kinderen een koekje mocht geven. Dat werd toegestaan en zo kon ze behalve het koektrommeltje ook de stamkaarten uit het kastje pakken! Die stopte ze in haar zak. Even later zat ze demonstratief te rillen en te klagen over de kou. De kachel werd nog eens opgestookt en met de kolen gingen ook de stamkaarten in het vuur, even later gevolgd door ander belastend materiaal dat onder tafel naar haar toegeschoven was. En dat alles onder het oog van de Duitsers!

Dat moeder Kromhout haar mannetje stond, wordt ook wel bewezen door verschillende tochten naar het Arbeidsbureau. Daar pleitte ze voor een zogenaamde echtgenoot, om die uit Duitsland te houden. Ook heeft ze wel vier of vijf keer “haar man” uit de rij voor het station en zelfs uit de trein weten te plukken! Ook dochter Gerritje bracht vaak jongens die voor de Arbeitsein-

Het echtpaar Gerrit Kromhout en Anna Kromhout-De Mooij. Foto 1939 (?). Coll. C. Kromhout.

satz opgeroepen waren naar het station, waar ze hen op een trein zette, die niet naar Duitsland ging. Zo kwamen ze door de controle heen en stonden vervolgens geregistreerd als werkzaam in Duitsland. Hierdoor werden zij niet meer gezocht en konden 's avonds gewoon naar huis terugkeren.

Vader speelde een minder prominente rol. Wel was hij bereid risicovolle taken uit te voeren. Zo heeft hij met paard en wagen onder een laag suikerbieten wapens vervoerd en 's nachts huizen, die opgeblazen zouden worden, leeggehaald. Het paard was een officierspaard, een afgekeurde draver. Toch was hij het die werd gearresteerd, samen met zijn jongste zoon Rienus (geboren 1924). Op zijn slaapkamer in het ouderlijk huis werd een koffertje gevonden met persoonsbewijzen van joden. Dat koffertje was het eigendom van een joodse jongen, die op Pieterskerkgracht 28 ondergedoken zat, maar vanwege verwachte huiszoeking naar de burens aan de overkant gevlucht was. Het koffertje had hij laten staan... Rienus werd opgepakt met zijn vader als

Het pand Pieterskerkgracht 28. Foto ca. 1925. Coll. C. Kromhout.

verantwoordelijke hoofdbewoner van het pand. Enkele weken later werd vader weer vrijgelaten. Maar Rienus werd veroordeeld wegens jodenhulp en op de dag voor de invasie vanuit Scheveningen naar Vught overgebracht. Moeder Kromhout en zoon Cor waren daar getuige van. “Als Cor me niet in m’n rug had vastgehouden, was ik zeker in elkaar gezakt, maar daar ging Rinus z’n vrije hand de hoogte in en z’n heele gezicht veranderde.” Zij gingen de trein in en het lukte tijdens de reis met Rienus in contact te komen. Van Utrecht tot Den Bosch mochten ze met hem praten. Later is hij naar het concentratiekamp Oranienburg in Duitsland overgebracht. Toen zijn straftijd afgelopen was werd hij inderdaad vrijgelaten, maar in het kader van de Arbeitseinsatz in de buurt van Berlijn tewerk gesteld. Hij werkte daar van december ‘44 tot half april 1945 en kwam daarna op eigen gelegenheid terug naar Nederland.

Naast alle narigheid was er soms ook vrolijkheid. Een van de onderduikers beschreef in dichtvorm de viering van de verjaardag van een van hen, tante Beb, wat een afwisseling in de lange dagen van eenzame opsluiting betekende. Er waren bloemen en cadeautjes, maar het belangrijkste bleek toch wel het eten. In geuren en kleuren werd uit de doeken gedaan wat er allemaal op tafel kwam: een uitgebreid ontbijt, koffie met koek, rode kool, roggebrood en kaas, echte eieren, eigen gebakken krentebrood, gebakken tomaten met een uitje en fruit.

En toen . . . dat viel ons reuze mee
kregen wij koekjes met echte thee.
Wij wisten niet meer hoe het smaakt
de heele pot is dan ook leeggeraakt.

De hele middag bleef er visite komen en toen volgde er alweer eten: groentesoep (waarvan men de smaak al bijna was vergeten), aardappelen met bloemkool en als toetje “blufpudding uit den Haag”. Er werd flink “gespietst” op de jarige tante Beb en moeder Kromhout en na bijbellezing en gebed konden men met genoegen en voldoening terugzien op een geslaagde dag.

Ook de getrouwde kinderen Kromhout hadden onderduikers in huis. De oudste zoon Cor (getrouwd 30 december 1940) woonde met zijn vrouw en twee kleine kinderen in de Jacob Catslaan. Zij waren begonnen met twee joodse meisjes uit Amsterdam, Hanneke van 7 en Jennie van 4jaar oud. Vooral de jongste was een klein bijdehandje, die tijdens een wandeling op de Morsweg plotseling schreeuwde: “Hannie moest vroeger altijd een ster dragen!” Gelukkig liepen er op dat moment allemaal betrouwbare mensen

op straat, zodat alles met een sisser afliep. Maar het werd wel gevaarlijk met die kleintjes, zodat ze weg moesten. Er is toen een adres in Rijnsburg gevonden. Daarna namen ze alleen nog maar volwassen onderduikers, soms hadden ze er wel acht tegelijk!

Toen twee onderduiksters en de vrouw des huizes tegelijkertijd in verwachting waren, kwam er een einde aan de onderduikpartij, drie kleine kinderen was te gevaarlijk. Cor en Nel Kromhout hebben toen nog incidenteel als noodadres gefungeerd.

De tweede zoon Rickus (geboren 1917) trouwde in 1942 en zes weken later hadden hij en zijn vrouw een tweejarig dochtertje, Loes. In de buurt werd rondverteld dat Loesje een voorkind was.

De hongerwinter kwam en de aardappelen en groenten moesten gerantsoeneerd worden voor de klanten. Met een handkar werd groente opgehaald, bijvoorbeeld rode kolen. Je moest oppassen dat de kolen niet van de kar gestolen werden. Eindelijk kwamen de voedseldroppings en de bevrijding. Ook de familie Kromhout was dolblij. Maar niet alle zorgen waren voorbij. De beide jongste zussen kregen TBC en werden naar Sonnevancx gestuurd om te kuren. Vader Kromhout heeft de oorlog niet lang overleefd. Hij overleed op 25 februari 1946. Moeder werd tachtig jaar. Zij stierf op 22 januari 1973.

NOTEN

1. Dit artikel is gebaseerd op een interview dat op 23jan. 1995 is afgenomen van de zes nog levende kinderen Kromhout en enige echtgenoten. Tevens is gebruik gemaakt van een Interview dat de heer en mw. C. Kromhout op 14 en 15jan. 1985 gegeven hebben t.b.v. *Ook in Leiden...* en van een brief van

mw. G. Tiggelman-Kromhout aan de auteurs.

2. Zie hierover een artikel over het Leidse verzet van R.C.J. van Maanen in dit *Leids Jaarboekje*.

3. Brief dd. 6 juni 1944 van moeder Kromhout aan haar dochter Metta en diens man Steef Buijs.

De invasie

“Dinsdag 6 Juni 1944

De invasie — in Frankrijk — is begonnen, hedenochtend tusschen zes uur en kwart over acht na een geweldig bombardement gedurende de gehele nacht. Een geweldige armada van 4000 schepen en talloze kleinere vaartuigen — *Britsche, Amerikaansche, Nederlandsche, Noorsche en Fransche schepen* — voer hedenochtend in Normandië aan land. In den rug der Duitschers landden enorme massa's parachutisten; diverse landingen; *afweergeschut* voor 't grootste deel uitgeschakeld. Elfduizend vliegtuigen namen er aan deel! Rome is Zondagmiddag in handen gevallen der geallieerden. De Duitschers hebben aangeboden Rome tot Open stad te verklaren, doch de Engelschen *zijn* er niet op ingegaan. Het was natuurlijk een noodsprong der Duitschers ondanks al het hol gezwets over 'cultuurbescherming'.

Een geweldige dag vandaag. 'Courage, *c'est commencé*' zoals de Fransche omroeper van de BBC zei!”

Heel anders dan Han de Wilde het in zijn dagboek zette, *schreef J.P. Brandenburg* over de invasie, niet uitbundig, niet één en al optimisme, maar dankbaar en *af* wachtend.

“Op 6 Juni ging ik naar het kantoor. Alles was heel gewoon. Het leven ging z'n gewone gangetje als andere dagen. 's Morgens om een uur of tien kwam v.d. Male van Volkenkunde vertellen, dat het praatje in omloop was, dat de Engelschen in Frankrijk geland waren. Praatjes zeiden we. Daarna kwam een bakker, die een paar maal in de week aankomt om brood af te geven. Ook hij had het gehoord en nog wel van een Duitse vrouw. *Eindelijk* kwam er een officieel bericht dat het inderdaad waar was dat de invasie begonnen was. In *Frankrijk* aan de Normandische kust was de landing uitgevoerd. Dit moet iets geweldigs geweest zijn en na den oorlog zal er zeker wel het een en ander van verteld worden. *Ik* wil alleen maar melding maken, dat *op* 6 Juni 1944 de lang besproken invasie begonnen is. Hoe alles zal ontwikkelen, kunnen we nog niet zeggen. Tot op heden wordt er aan de Fransche Kanaalkust hard gevochten. ”

Weg naar Duitsland ?

“24 Mei [1943]

Gisteren heb ik mijn 26e verjaardag gevierd. Toch was er een eenigszins bedrukte stemming. Vandaag moest Piet zich aan gaan melden voor de arbeidsinzet. Van de meeste gevallen van aanmelding hebben we gehoord dat ze binnen drie of vier dagen al op transport naar Duitsland gebracht worden. Zou voor ons huisgezin ook xoo 'n zwarte dag aanbreken ?

Ik had vanmorgen op het kantoor in 't geheel geen lust om te werken. Stilletjes heb ik twee rozenhoedjes gebeden voor een goeden uitslag. Af en toe ging ik kijken of Piet z'n fiets nog bij het gewestelijk arbeidsbureau stond. Een uur 's middags weer liep ik langs dat beruchte bureau. Zijn fiets was weg. Hij moest dus al thuis zijn. Toen op een drafje naar huis. Op het einde van de Hooigracht kwam ik vader tegen. Hij zag er wit uit. Zou hij weg moeten? Vader vertelde mij dat Piet gekeurd moest worden. Ja hoor ook voor ons zal zoo'n dag aanbreken. Thuis gekomen vond ik moeder die aan het huilen was. Ze vertelde mij dat Piet moest gekeurd worden. Zou er niets meer aan te doen wezen? We hebben toch vurig gebeden. Maar moeder zeide er kan voor ons toch geen wonder gebeuren. Er zijn al zoovele huisgezinnen, die dit lot treffen. Eten konden we bijna niet.. Piet zou echter nog een laatste poging wagen om uitstel te verkrijgen voor het boekhoudexamen.

Drie uur. Ik belde Nico op voor eenige raadgevingen. Hij vertelde mij of ik het al gehoord heb. Piet heeft uitstel tot 1/1 1944. Ik wist niet wat ik hoorde. Daarna belde Piet mij op om het groote nieuws te vertellen.

Nu kan ik wel zeggen er is een wonder gebeurd. De H. Maria, de H. Joseph en H. Gemma hebben zeer zeker vurig bij O.L. Heer gebeden. Hun voorspraak heeft geholpen. Laten wij nu vurig blijven bidden, dat Piet voor goed thuis mag blijven.

29 Mei

Vandaag is Martien Ham jarig. Dora verkeert natuurlijk in feeststemming. We vragen ons wel af hoe lang zal hij nog hier in Holland blijven. Een paar dagen geleden zijn de grenadiers en jagers opgeroepen om zich aan te melden voor de krijgsgevangenschap.

9 Juni

Wederom zijn er vier regimenten opgeroepen, waaronder ook het 4e R.I. dit wil dus zeggen, dat Martin als krijgsgevangene weggevoerd zal worden. Dora was

erg onder de indruk; op Maandag 14 Juni 1943 2e Pinksterdag moet hij *zich* aanmelden. Vandaag is *hij* met *Dora* naar Gerard gegaan om afscheid te nemen. De verlovingsringen hebben zij meegenomen. Het is nl. de bedoeling dat Gerard ze zal zegenen, waarna *zij* ze zullen gaan dragen. Wanneer zouden wij Martien weer terugzien ?

15 Juni

Wederom leven wij in een sfeer van bedroefdheid. Gisteren 2e Pinksterdag moest Martin zich aanmelden in Amersfoort. Tot *op* heden is hij nog niet teruggekeerd en wij zijn bang, dat wij hem niet eerder meer zullen *zien* dan na den oorlog. Zoo 'n afscheid *blijft* lang in je geheugen zitten. 1 e Pinksterdag hebben wij als afscheidsdag gevierd. Doch toen alles weg was werd het stil in de huiskamer en deze stilte bracht voor Martin zware oogenblikken mee. *Hij* voelde dat het de laatste avond was, welke hij nog bij ons doorbracht. Wanneer zou hij weer terugkomen? Nu voelen *wij* pas wat het zeggen wil een afscheid voor onbepaalde tijd. Doch laten *wij* niet wanhopen; want eens zal de dag toch aanbreken, dat *er* weer vrede *op* aarde *zal* wezen. H. Maria bidt voor Martin, H. *Joseph* bidt voor Martin en H. Gemma bidt voor Martin.

Het is ongeveer een uur of drie. De telefoonbel rinkelt. Telefoon voor *Brandenburg*. Wie zou dat kunnen wezen *zeide* ik, en wat ik niet gedacht - Martin Ham aan de telefoon - Ik ben afgekeurd *zeide* hij. Nu ik heb hem hartelijk gefeliciteerd. Wat zal *Dora* wel blij wezen. Dit is *werkelijk een gebedsverhooring*. We hebben allemaal vurig gebeden. Nu is ons gebed verhoord.

23 Sept. 1943

In ons huisgezin heeft zich het een en ander afgespeeld. Piet is wederom opgeroepen voor de keuring, doch is afgekeurd.

Gisterenmorgen ontving ik een aangeteekende brief van het G. W.A.B. om gekeurd te worden en dan naar Duitschland te vertrekken. Er wordt echter voor ons gewerkt om een Ausweis machtig te worden via het Departement.

Met een brief van het bureau in mijn zak, waarin eenige mededeelingen stonden, betreffende de *eventuele* Ausweis, ging ik vanmorgen om tien uur naar het bekende bureau. Ik moest mij melden *op* kamer 14, dit is de beruchte kamer! Ik deed *zooals* aangegeven stond. Hier kreeg ik te *hooren*, dat ik weer naar huis kon gaan en maar weer moest *afwachten* totdat ik een nieuwe oproeping krijg. Dus *voorloopig* is alles nog oké. We zitten nog in Holland en *verders* zullen we maar *afwachten*."

Uit: Dagboek J. P. Brandenburg

Portret prof. dr. H.W. Siemens. Foto coll. Academisch Historisch Museum.

POGINGEN TOT NAZIFICERING VAN DE LEIDSE GENEESKUNDIGE FACULTEIT

door

H. Beukers

Als onderdeel van de universiteiten is het wel en wee van de geneeskundige faculteiten uiteraard nauw verbonden met de lotgevallen van de universiteiten zelf. Dat betekent dat algemene maatregelen van de bezetter in het kader van het hoger onderwijs, zoals de Ariërverklaring, de loyaliteitsverklaring en de arbeidsinzet van studenten ook de medische faculteiten troffen. In wezen waren die maatregelen niet anders dan die tegen andere instellingen.

Van het begin af was de houding van de bezetter ten opzichte van het hoger onderwijs echter buitengewoon aarzelend, of om met A.E. Cohen te spreken “onzeker en tweeslachtig, gedictieerd als ze werd door de tegengestelde strevingen van ideologie en utiliteit.” Er was zeker geen sprake van een omverwerping van de universiteiten. Herhaaldelijk werd ook van Duitse zijde benadrukt, dat Duitsland niet zonder Nederlandse academici kon: in het Nieuwe Europa zouden de Nederlandse studenten “ein Aktivposten für die germanische Welt” betekenen. Het genoemde utiliteitsaspect komt bij medische faculteiten op twee manieren naar voren. In de eerste plaats door het bestaan van een innige relatie met de academische ziekenhuizen, die in het kader van de medische voorzieningen een onmisbare rol speelden. In de tweede plaats werden in de medische faculteiten mensen opgeleid tot een beroep dat onder oorlogsomstandigheden moeilijk gemist kon worden. Het laatste speelde steeds een rol, als gesproken werd over de gebrekkige geneeskundige voorzieningen in Duitsland zelf. Nederlandse medici zouden hun Duitse collegae, die in militaire dienst waren, moeten vervangen. De relatie met een academisch ziekenhuis maakte dat men over een zeker dwangmiddel beschikte om ongewenste situaties tegen te gaan. Zo werd het bordje “Verboden voor Joden” in het AZL niet geplaatst, toen hoogleraren dreigden in staking te gaan.

Uiteraard ontkwamen ook de geneeskundige faculteiten niet aan pogingen tot nazificering. In extreme zin kreeg de Leidse faculteit hiermee te maken. Alvorens die situatie uit de doeken te doen, is het nodig aandacht te schenken aan het ambtelijk kader, waarin de universiteiten functioneerden.

De Rijkscommissaris Seyss-Inquart werd bijgestaan door vier “Generalkommissariate”, die de supervisie hadden over de secretarissen-generaal van de verschillende ministeries. Het hoger onderwijs ressorteerde onder het “Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz”. Aan het hoofd stond de SS’er dr. Friedrich Wimmer, een persoonlijke vriend en trouw volgeling van Seyss-Inquart. De directe bemoeienis met het hoger onderwijs had de “Hauptabteilung Erziehung und Kirchen”, onder leiding van dr. Heinrich Schwarz. Prof. Walter von Stokar, hoogleraar in de prehistorie te Keulen, was sedert 1942 binnen de “Hauptabteilung” aangesteld voor universitaire kwesties.*

De “Generalkommissariate” stuurden en controleerden de departementen. Voor het hoger onderwijs was dat het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. De positie van secretaris-generaal werd sedert november 1940 vervuld door J. van Dam, hoogleraar in de Duitse taal en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was bepaald geen protégé van Mussert. In tegendeel, deze had liever gezien dat deze positie werd bekleed door dr. R. van Genechten, procureur-generaal in Den Haag (1940-1943) en leider van het Opvoedersgilde. Van Genechten was een fel flamingant, die na Wereldoorlog 1 naar Nederland was gevlucht, nadat hij in België wegens landverraad ter dood veroordeeld was. Hier gold hij als een fanatiek aanhanger van de Nieuwe Orde.

Het is trouwens opvallend dat veel adviseurs juist niet uit de NSB afkomstig waren, maar van daarbuiten, zoals de invloedrijke Amsterdamse archeoloog prof. G.A.S. Snijder. Ook Van Dams plaatsvervanger jhr. mr. L.P.D. op ten Noort, die begin 1942 H.J. Reinink als plaatsvervangend secretaris-generaal opvolgde, behoorde tot de categorie pro-Duits, anti-NSB. De NSB kon haar invloed op onderwijsaangelegenheden aanvankelijk vooral laten gelden dankzij de invloed van commissaris-generaal voor bijzondere zaken Schmidt, die immers de algemene politieke lijn bepaalde. Een zekere rivaliteit tussen de SA’er Schmidt en de SS’er Wimmer zal hierbij zeker een rol hebben gespeeld. Toen Mussert in december 1942 tot Leider van het Nederlandse Volk werd uitgeroepen, probeerde hij een directe invloed op het beleid van het departement uit te oefenen via zijn gemachtigde voor onderwijszaken, de Wageningse hoogleraar J. Jeswiet.

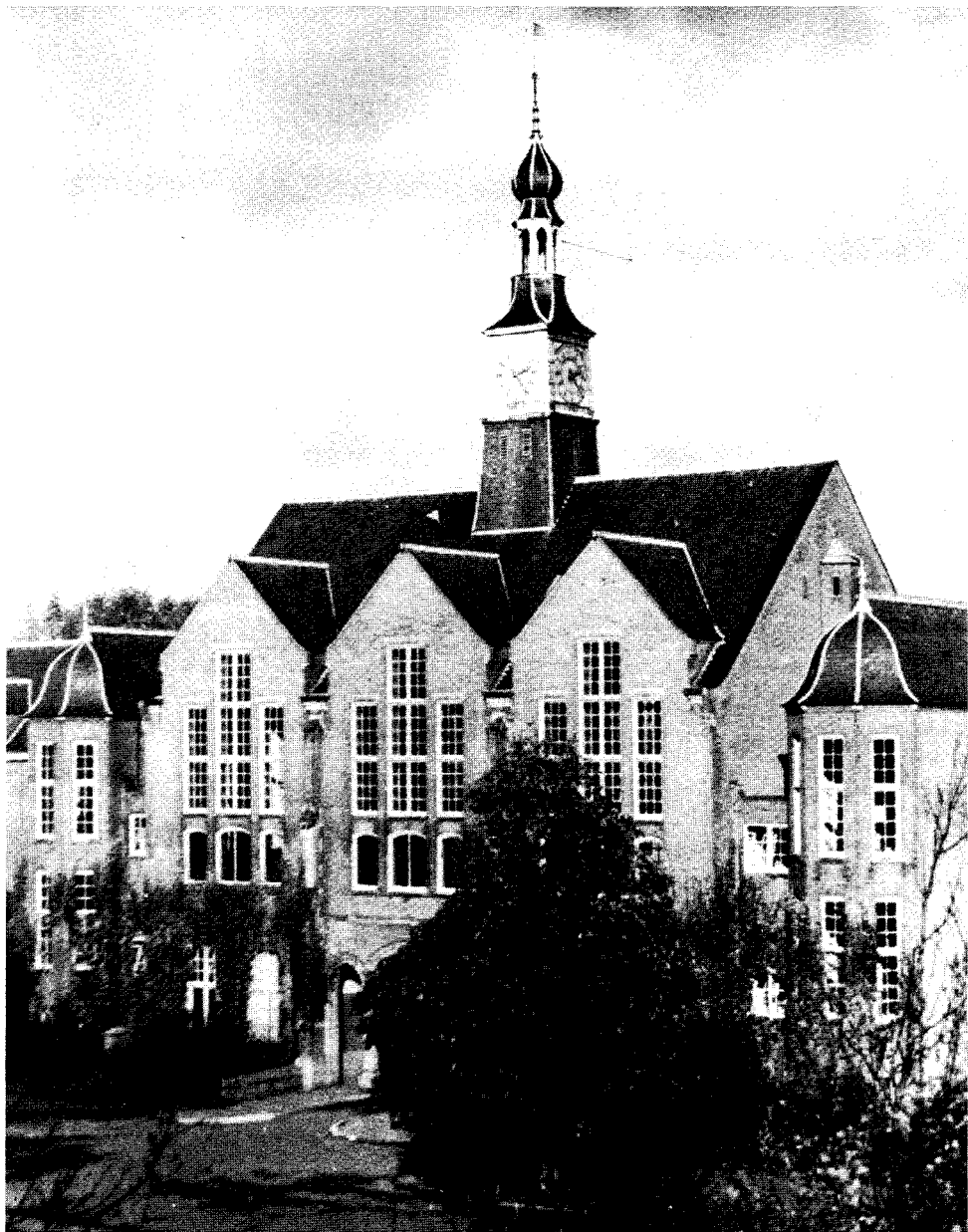
Algemene maatregelen

De Nieuwe Orde bracht met zich mee dat het personeel van de universiteiten en hogescholen, net als dat van andere overheidsdiensten, gezuiverd moest

worden van ongewenst geachte elementen, als joden, communisten en sociaal-democraten. Het duidelijkst waren de maatregelen tegen de joden. Toen in het begin van het curriculum 1940/41 geruchten over het ontslag van joden gingen circuleren, stelde de Amsterdamse hoogleraar P. Scholten een adres aan de Rijkscommissaris op, waarin geprotesteerd werd tegen discriminatoire maatregelen. Ongeveer de helft (229) van de Nederlandse hoogleraren tekende, vooral uit Groningen en Leiden.” Er waren ook openlijke protesten, zoals van de Amsterdamse medicus J.J. van Loghem. Bij de rectoraatsoverdracht hield deze een rede waarin hij uitsprak dat Nederland niet op de Nieuwe Orde zat te wachten. Van Loghem beëindigde zijn rede met een huldebetoon aan Spinoza: “slechts de mens die zich onder leiding der Rede stelt, zal de vrijheid deelachtig worden.”⁴

Uiteindelijk kwam midden oktober de Ariërverklaring. Veel hoogleraren stuurden deze terug vergezeld van een protest opgesteld door de Leidse volkenrechtsspecialist Telders. De volgende stap van de bezetter liet niet lang op zich wachten. Rond 24 november 1940 werd de joodse medewerkers medegedeeld dat ze hun werk niet langer konden uitoefenen. In de Leidse faculteit der geneeskunde betrof het vijf medewerkers: de lector A. Gans (neurologie), de privaat-docent B.B. Stokvis (psychiatrie), een bibliotheek-medewerkster en twee leerlingverpleegsters. In reactie op de mededeling braken in Delft en Leiden spontane studentenstakingen uit op respectievelijk 25 en 26 november. Als tegenmaatregel werden beide instellingen gesloten. In april 1941 werd de maatregel voor Delft opgeheven en voor Leiden verzacht. Van Dam bepleitte bij Wimmer met name de heropening van de faculteit der geneeskunde. Op 1 mei 1941 zouden veel joodse artsen de praktijk neerleggen. Door de sluiting van Leiden konden aanstaande medici, die deze praktijken zouden kunnen overnemen, hun laatste examens niet afleggen. Bovendien, aldus Van Dam, ging het bij het arts- en semi-artsexamen niet om universitaire, maar om staatsexamens, die om praktische redenen door universitaire docenten werden afgenomen.’ Zo mochten de Leidse medische doctorandi in mei 1941 weer examens doen en promoveren.

Lang duurde de verzachtende maatregel niet. Eind oktober liet Wimmer aan Van Dam weten dat van 20 november af in Leiden geen examens meer mochten worden afgenomen: de Leidse universiteit werd definitief gesloten. Zeventig medische studenten werden hierdoor gedupeerd: dertig konden in Leiden geen kandidaatsexamen meer doen, tweeëndertig geen doctoraal examen en acht geen artsexamen. Wel mochten de studenten zich van 1 november af elders laten inschrijven. Dat kwam vooral neer op Amsterdam, maar ook in Utrecht moest men colleges en practica verdubbelen. Overigens ging dat allemaal niet zonder problemen. In Amsterdam kon men met de

Het hoofdgebouw van het AZL. Detail van een foto ca. 1940. Coll. AZL.

overgebleven docenten de universiteit nauwelijks draaiende houden. Juist daar trokken de meeste Leidse studenten heen, onder andere 278 medische studenten. De Leidse histoloog Bok ging in Amsterdam tijdelijk de colleges van zijn collega *Heringa* overnemen. Ook andere Leidse hoogleraren namen van dat moment af deel aan artsexamen-commissies in Amsterdam en Utrecht.

Dat de Leidse universiteit in dezen anders behandeld werd dan de Delftse hogeschool had vermoedelijk te maken met de bijzondere positie die de bezetter aan de Leidse universiteit toekende. Nederlands oudste universiteit zou een leidende rol toebedeeld krijgen bij de vernieuwing van het Nederlands geestesleven. Volgens *De Vrije Katheder* van november 1941 was de verordening van *Wimmer* vooral genomen om, in verband met de komende "Umgestaltung" van de Leidse universiteit, het verzet van hoogleraren te breken. Een aantal hoogleraren had namelijk al fel geprotesteerd tegen een nazificering van de universiteit, zoals Van Genechten die had bepleit op een Landdag van het Nationaal Socialistische Studenten Front in november 1941. Om een eventuele massabeweging onder de Leidse studenten te voorkomen, probeerde men deze naar andere universiteiten te lokken.

Een tweede escalatie vond plaats toen daadwerkelijk werd geprobeerd het karakter van de universiteit te veranderen. Zolang commissaris-generaal *Schmidt* nog politieke invloed had, was de NSB'er Van Genechten steeds bij de plannen tot hervorming van de universiteit betrokken. Diens relatie met Leiden was bepaald niet hartelijk. Op de eerder genoemde Landdag had Van Genechten de medische faculteit beschuldigd van knoeierij met examens: "Het aantal studenten, dat zonder dat de mogelijkheid bestaan heeft, dat zij practica bezochten of dat zij hun werkverrichten, tot examens waarvoor practische voorbereiding noodig is, zijn toegelaten, beloopt de tientallen."⁶ Terecht tekende de Senaat tegen deze beschuldiging protest aan. De affaire was al begin oktober 1941 aan het rollen gebracht toen Schwarz een brief ontving waarin werd bericht dat drie met name genoemde studenten op onrechtmatige wijze het kandidaatsexamen hadden afgelegd.⁷ Bok verklaarde als voorzitter van de examencommissie dat het om een normale examenprocedure ging en dat geen der hoogleraren tijdens de sluiting practicum had gegeven, ook niet in het geheim.* De president-curator kon niets onregelmatigs in de gang van zaken vinden en deelde de verontwaardiging van de Senaat.

Bij de hervormingsvoorstellen van Van Genechten deed zich steeds het probleem voor dat politiek-ideologische aspecten in het algemeen een zwaardere rol speelden dan wetenschappelijke. Dat overigens tot grote zorg van secretaris-generaal Van Dam en zijn collega's. Als in augustus 1942 in het

College van Secretarissen-generaal gesproken wordt over de mogelijke heropening van de Leidse universiteit, spreekt Rost van Tonningen zijn hoop uit "dat de Leidsche Universiteit alleen zal worden geopend, als men professoren heeft kunnen vinden van zodanige rang, dat Leiden ermede voor den dag kan komen. De Leidsche Universiteit heeft een zoodanige vermaardheid, dat hij van meening is, dat zij beter gesloten kan blijven, als men slechts de beschikking zou kunnen krijgen over tweederangs krachten.""

Van Genechten liet echter niet af. In verschillende interviews in november 1941, speculeerde hij op een heropening van Leiden als 'Volksche Hoogeschool' (Het *Vaderland*) of als "Centrum van jonge volkse cultuur" (Het *Volk*). Op de Landdag van het Studentenfront verzekerde hij zijn gehoor "dat er een zeer goede hoop bestaat, dat uit de assche van deze humanistische Universiteit, nog dit jaar de phoenix van een nieuwe volksche academie zal herrijzen."" Voor het zover zou komen moesten echter eerst de tegenwerkende krachten in de juridische faculteit worden geëlimineerd. Met name de hoogleraar Kranenburg werd als kwade genius gezien. De reactie op de aankondiging van zijn ontslag kwam voor de Duitsers als een verrassing. Drieënvijftig hoogleraren (op een totaal van achtenzestig), drie lectoren en de secretaris van Curatoren boden hun ontslag aan. In het interacademiaal overleg hadden de Leidse deelnemers duidelijk gemaakt dat het om een zuiver Leids initiatief ging en dat van de zusterinstelling niet verwacht werd dat ze de Leidse collega's zouden volgen, ook al niet omdat een massale ontslagaanvraag bij de andere universiteiten de studenten zou duperen.

Op subtiele wijze probeerden de autoriteiten een wig in het front te drijven. De "aanstichters" en "meelopers" (achtentwintig hoogleraren en twee lectoren) werden reeds op 30 mei 1942 ontslagen. In de medische faculteit behoorden Barge en Siemens tot de eerste categorie en Gorter, Flu en Lignac tot de tweede. Gorter werd in oktober 1942 verbannen naar Winschoten. De anderen werden gegijzeld in St Michielsgestel. Van de overige hoogleraren, door de autoriteiten als "navolgers" aangeduid, werd de ontslagaanvraag aanvankelijk niet aanvaard. Zij kregen op eigen aandringen pas ontslag op 28 januari 1943, onder de conditie dat ze als beherend directeur de werkzaamheden in de klinieken en laboratoria zouden voortzetten. Dankzij de vastberadenheid van de hoogleraren konden de plannen van de nationaal-socialisten dus niet gerealiseerd worden. De Leidse universiteit bleef gesloten.

In december 1942 ontstond er in de universitaire wereld grote onrust door Van Dams aankondiging dat ook studenten in het kader van de arbeidsinzet naar Duitsland gestuurd zouden worden. Na de aanslag op generaal Seyffardt in februari 1943 werden tijdens razzia's in Amsterdam, Delft, Utrecht en

Wageningen 600 studenten opgepakt.” De daaropvolgende “jacht op de Plutokraten Söhne” resulteerde in een volledig stilleggen van het hoger onderwijs. Van Dam en Seyss-Inquart vonden een dergelijke situatie volstrekt ongewenst. De koppeling van de heropening aan het tekenen van de zogenaamde loyaliteitsverklaring was ook geen succes. Ruim 2.000 van de 14.600 studenten, dat wil zeggen 14%, tekenden slechts.” In Amsterdam legden negentien hoogleraren en acht lectoren hun functie neer. Onder druk van Rauter trokken ze hun ontslagaanvraag in. In de medische faculteit bleven twee hoogleraren bij hun standpunt; één legde zijn werk neer op grond van een gezondheidsverklaring van de gemeentearts, de ander, prof. Woerdeman gaf officieel geen colleges meer, maar alleen practica.” Nu officieel onderwijs voor veel studenten niet langer mogelijk was, werden voorzieningen getroffen voor clandestien onderwijs.¹⁴

Groep hoogleraren, waaronder enkele van de medische faculteit. V.l.n.r. Cleveringa, Barge, De Boer, Heering, Kloek, Langemeijer, Van der Hoeve, Escher en Lorm. Coll. fam. Barge.

Het leek Wimmer voldoende als slechts Amsterdam, Delft en Wageningen open bleven; de meeste studenten zouden, als Duitsland de oorlog won, toch in Duitsland gaan studeren. Hij suggereerde verder dat in Leiden door de Rijkscommissaris een Germaanse Universiteit opgericht moest worden met financiële steun van de Duitse en Nederlandse staat.”

Daarmee komen we op de pogingen tot nazificering van het hoger onderwijs. De nazificering impliceerde zowel een aanpassing van het curriculum naar het Duitse voorbeeld als een aanpassing van het personeel. Het eerste betekende voor de medische faculteit de invoering van nieuwe vakken, met name militair-geneeskundige vakken als ‘Wehrpsychologie” en “Wehrhygiene” en natuurlijk de “rassenkündliche” vakken. Sedert 1936 stonden in Duitsland de rassenhygiëne en de menselijke erfelijkheidsleer (als grondslag voor de rassenhygiëne) als verplichte studievakken op het rooster. Een probleem was daar echter het vinden van gekwalificeerde docenten. Vaak kwam het er op neer dat de nieuw-aangestelden hun gebrek aan vakkennis compenseerden door verdiensten voor de partij.¹⁶ Ook in Nederland deden zich hierbij problemen voor.

Zowel de bezetter als de NSB vonden dat de universiteiten en hogescholen ingericht moesten worden volgens de “völkische”, dat wil zeggen nationaal-socialistische opvatting. Bij de NSB ging het initiatief uit van de Nederlandse Stichting tot Bevordering van de Studie van het Nationaal Socialisme. Uit Duitsland werd hier vooral sturing aan gegeven door het “Amt Ahnen-erbe”, een soort wetenschappelijk bureau van de SS, dat deel uitmaakte van de persoonlijke staf van de Reichsführer-SS Himmler. Dit bureau had tot taak “Raum, Geist, Tat und Erbe des nordrassigen Indogermanentums zu erforschen, die Forschungsergebnisse lebendig zu gestalten und dem Volke zu ermitteln”.¹⁷ De Nederlandse parallel van deze SS-afdeling was de Volksche Werkgemeenschap onder leiding van Feldmeyer. In begin 1942 creëerde deze werkgemeenschap een Dienst voor Ras- en Erfgezondheidszorg, ook wel Dienst voor Anthropologie en Eugenetica, onder leiding van de SS-arts J.A. van der Hoeven. Deze dienst moest in Nederland begrip kweken voor eugenetica, uiteraard volgens de nationaal-socialistische opvattingen.”

J.A. van der Hoeven was sedert september 1940 lid van de Nederlandse SS, waar hij “leidend arts” was van de Medische Dienst. In november 1940 maakte hij een studiereis naar Berlijn voor een stage op het “Rasse- und Siedlungshauptamt”.¹⁹ Zijn bijzondere belangstelling voor de eugenetica bleek al spoedig. In december van hetzelfde jaar schreef hij professor Snijder, de onderwijs-adviseur van het departement, dat hij had gecorrespondeerd

met de hoogleraren Sirks, Van Bouwendijk Bastiaans en Siemens over de mogelijkheid van een opleiding in de eugenetica. Van Siemens kreeg hij een antwoord “dat hoewel vriendelijk, een geheel afwijzende indruk maakte”, reden waarom hij dan ook niet meer met Siemens correspondeerde. Beide anderen waren volgens hem “zeer toeschietelijk”. Sirks zou in Leiden een eugenetisch centrum willen stichten “met een zuiver wetenschappelijk documentair karakter. Rassenpolitiek en rassenhygiëne komen in zijn opzet niet voor.” Volgens Van der Hoeven zou de verwezenlijking van dit instituut feitelijk neerkomen op een verplaatsing van het eugenetisch centrum uit Groningen naar Leiden.²⁰

Tot dat doel richtte Van der Hoeven zich in oktober 1942 tot secretaris-generaal Van Dam om in Leiden een laboratorium te realiseren “waar door exact wetenschappelijk onderzoek de noodige gegevens worden verzameld omtrent rassamenstelling en buiten-Europeeschen rasseninvloed terwijl daar tevens de werkmethoden van het concrete afstammingsonderzoek, i.h.b. wat betreft het aanwijzen van den natuurlijke vader zal worden bepaald.” Van der Hoeven had zijn oog laten vallen op het pand dat was vrijgekomen na de verhuizing van het Instituut voor Preventieve Geneeskunde. Als hoofd stelde hij voor dr. H.Tj. Piebenga.²¹ In een latere fase werd steeds W.F.H. Stroër genoemd. Zolang echter de Leidse universiteit gesloten was en in Leiden het “Institut für Vaterschaftsgutachten” (zoals Snijder het in ambtelijke stukken aanduidde) niet werd gerealiseerd zou Stroër (sedert 1944) een buitengewone leerstoel voor anthropogenetica in Groningen bezetten.”

De bioloog Stroër, lid van de NSB en de Nederlandse SS, was een assistent van de Groningse anatoom H.M. de Burlet. De laatste kwam zeker in aanmerking om in het kader van de nazificering van het hoger onderwijs het proces van binnen uit op gang te brengen. Hij was een overtuigd nazi-aanhanger. Geheel tegen de zin van de Groningse senaat werd hij in 1942 zelfs rector magnificus na persoonlijk ingrijpen van Seyss-Inquart.²³

Voor het bezetten van posities binnen het genazificeerde hoger onderwijs dacht men natuurlijk ook aan de Rijksduitsers. Dat het in deze categorie niet vanzelfsprekend was om de nazi-leer aan te hangen demonstreerde H.W. Siemens. Deze Duitser van geboorte was sedert 1929 hoogleraar in de dermatologie aan de Leidse universiteit. Reeds vroeg tijdens zijn studie in München toonde hij belangstelling voor de rassenhygiënische opvattingen van Fritz Lenz. In 1916 schreef hij een brochure, die de basis vormde van zijn boek *Grundzüge der Vererbungslehre, Rassenhygiene und Bevölkerungspolitik*. Aanvankelijk was dit verplichte literatuur voor nazi's, maar sedert 1936 verbood Goebbels de werken van Siemens in Duitsland. Nadat hij de ware aard van het

Nationaal-Socialisme had leren kennen, verzette Siemens zich namelijk fel tegen hun pseudo-rassenhygiëne. In het voorwoord van de achtste druk van *Grundzüge* zette hij nog eens duidelijk uiteen dat hij wetenschappelijke beschouwingen wilde stellen tegenover het dilettantisme van de Duitse overheid.²⁴ Siemens trok ook voor zichzelf een consequentie uit de vergaande veranderingen in zijn geboorteland: in 1938 liet hij zich naturaliseren. Over zijn houding in het begin van de bezetting liet hij geen twijfel bestaan. In de faculteitsvergadering die in oktober 1940 gewijd was aan het protest van Telders was hij actief in het bewerken van weifelaars. Wimmer rekende hem ook tot de “aanstichters” van de massale ontslagaanvraag van de hoogleraren in 1942.

Natuurlijk probeerde men bij het ontstaan van vacatures aanhangers van de Nieuwe Orde te benoemen. In september 1940 ging in Leiden P.C.T. van der Hoeven met emeritaat als hoogleraar in de verloskunde en vrouwenziekten. De Nederlandse Stichting tot Bevordering van de Studie van het Nationaal Socialisme en de oud-hoogleraar Van Calcar, bevalen de zestigjarige Ch.A. Götte aan, niet alleen vanwege diens “uitmuntende reputatie” maar ook “als een overtuigd aanhanger van de nieuwe staatkundige en maatschappelijke beginselen”.²⁵ De faculteit achtte Götte op wetenschappelijke gronden volstrekt ongeschikt (sedert 1915 had hij niets meer gepubliceerd!). Datzelfde gold ook voor een andere NSB'er (en later ook lid van de Germaanse SS) H. van der Hoeven, zoon van de hoogleraar. Daarentegen was de kandidaat van de faculteit, A.J.N. Holmer, om politieke redenen niet acceptabel voor het departement. Geheel tegen de wens van de faculteit werd de kliniek tijdelijk geleid door de jonge Van der Hoeven.²⁶

H. van der Hoevens pro-Duitse houding bracht hem in het Academisch Ziekenhuis, naar hij Van Dam in mei '41 schreef, in een onaangename positie. Bij het artsexamen werkten de hoogleraren hem tegen. Zonder hem erin te kennen werd Holmer als deskundige aangemerkt. Ook met een klacht over kleinerende opmerkingen van Holmer tijdens examens over de “Leidsche school van verloskunde”, lukte het Van der Hoeven niet de favoriet van de faculteit te verdringen. Bij nader onderzoek bleek het de faculteit “dat Dr Holmer – zelf uit de Utrechtse school – wel eens een enkele maal van een andere opvatting had blijk gegeven bij het examen, doch nimmer kleinerend over de verschillen van opvatting had gesproken. Voor de Leidse docenten is er geen reden om aan deze uitingen aanstoot te nemen.”²⁷ Van Dam drong echter voortdurend aan om Van der Hoeven als deskundige in de artsexamen-commissie te benoemen, maar de medische faculteit bleef zich verzetten.”

Hervormingen te Leiden

In een notitie uit 1940 wordt al duidelijk dat Leiden het eerste recht kreeg om in de “nieuwe geest” hervormd te worden. Er moesten dus nieuwe leerstoelen komen, bijvoorbeeld in de rassenkunde. Door opheffing van enkele kleinere Duitse universiteiten zouden docenten vrijkomen die een frisse wind door de Leidse “Hochburg des verbohrt-westlichen Denkens” zouden laten waaien.” Daarbij werd grote waarde toegekend aan de heropening van de faculteit der geneeskunde. Veel Duitse medici waren onder de wapenen, terwijl juist nu veel artsen nodig waren voor de verzorging van slachtoffers. En Leiden bezat een goed uitgeruste medische faculteit zonder studenten!

Generalkommissar Wimmer liet secretaris-generaal Van Dam in juli 1941 weten dat pas over de heropening zou worden beslist als er concrete voorstellen waren voor de “geistige Umgestaltung” van de Leidse universiteit. Enkele maanden later gaf Van Genechten in een nota voor Wimmer zijn visie onder meer op de noodzakelijke aanpassing van de Leidse geneeskundige faculteit. Allereerst moest de lector in de neurologie, de “niet-ariër” Gans, worden ontslagen. Hij zou opgevolgd moeten worden door dr. Hoelen van de Ursulakliniek in Wassenaar. Dr. Götte zou opvolger moeten worden van P.C.T. van der Hoeven (verloskunde). De hoogleraren Barge (anatomie), Bok (histologie) en Gorter (kindergeneeskunde) moesten wegens hun anti-nationaal socialistische houding direct ontslagen worden. Verder moesten er zo weinig mogelijk mutaties komen, vanwege het voornemen in Leiden Duitse artsen op te leiden. Tenslotte stelde Van Genechten twee nieuwe leerstoelen voor, namelijk in de medische aspecten van de rassenleer, te bezetten door dr. J. Delbaere (een goede bekende van Rost van Tonningen), en in de voedingsleer door dr. H. van den Upwich.”

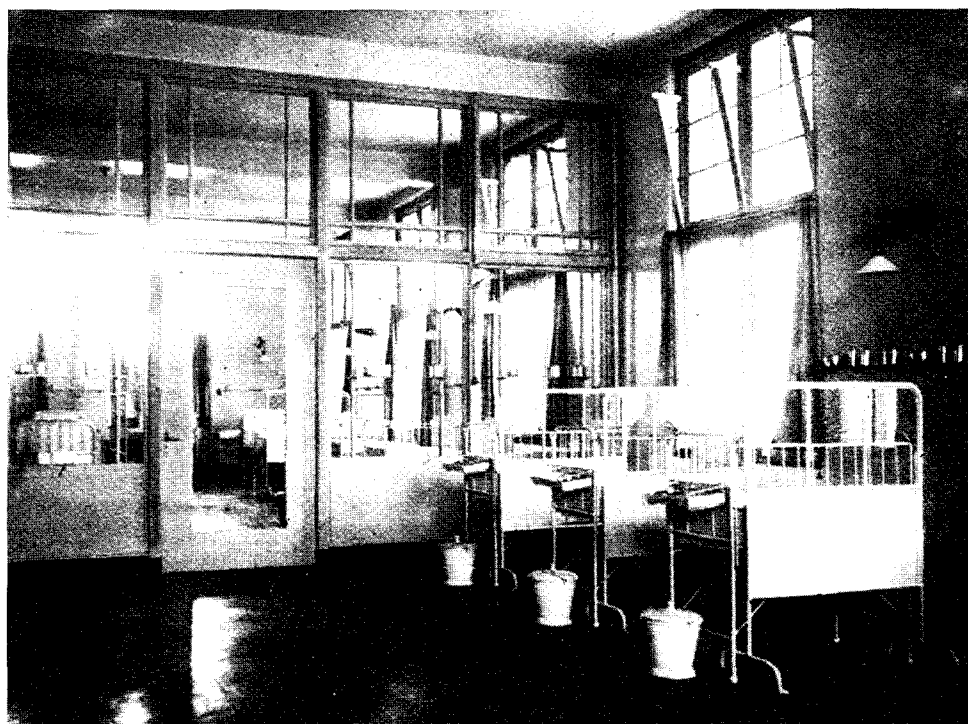
Idenburg, de secretaris van Curatoren, vernam in juli 1941 op het departement dat een reorganisatie van de Leidse universiteit werd overwogen. Van Dam dacht daarbij in eerste instantie aan vervulling van vacatures met mensen van de nieuwe richting voor zover deze geschikt waren en aan instelling van nieuwe leerstoelen. Van een vervanging van de thans zittende hoogleraren wilde hij niets weten. Dat zou te veel opschudding geven en vrijwel zeker verzet oproepen. In oktober echter wist president-curator De Ruyter van Steveninck te berichten dat de Duitse autoriteiten voorlopig afzagen van de hervorming en dus ook van het ontslag van enkele hoogleraren.

Toch probeerde het departement intussen op alle mogelijke manieren de situatie rijp te maken voor veranderingen. Enige pressie werd daarbij niet geschuwd. Op ten Noort meldde in februari 1942 aan zijn superieur dat hij begonnen was aan een opzet om Leiden wat assistenten betreft “zoveel moge-

lijk te plunderen". Dezen konden weliswaar niet worden overgeplaatst, maar het arbeidscontract kon simpelweg beëindigd worden, waarna onder gunstige voorwaarden elders een assistentschap werd aangeboden."

De situatie veranderde na het ontslag van enkele hoogleraren in 1942. Het departement probeerde nu de vacatures bij voorkeur met nazi-sympatisanten op te vullen. Al op 27 mei, kort nadat de lijst van "aanstichters" en "meelopers" was vastgesteld, deed De Ruyter van Steveninck een opgave aan Op ten Noort van personen die voor eventuele vervulling van hoogleraarsfuncties in de faculteit der geneeskunde in aanmerking kwamen.³² Enige weken later volgden de suggesties van het Medisch Front, de organisatie van NSB-artsen.³³ Eind juni deed de secretaris-generaal een voorstel aan Schwartz.³⁴ (zie bijlage).

Voor de anatomie werd de Groningse anatoom De Burlet als "bei weitem der beste" gezien. Deze bedankte echter. Bij diens brief maakte Op ten Noort

Kliniek kindergeneeskunde van prof. Gorter. Tijdschriftfoto 1928. Coll. Gemeentearchief:

een notitie voor Van Dam: “gedwongen overplaatsing uit Groningen naar Leiden is mogelijk.” Hierbij tekende Van Dam weer aan: “De dwang zou in dit geval van de Heer van Genechten uit dienen te gaan.” Dergelijke opvattingen laten zien hoe men met sympathisanten omging.

Voor de hygiëne meende De Ruyter van Steveninck dat een beroep gedaan kon worden op de oud-hoogleraar Van Calcar. Maar nadat op het departement de opmerkingen van Schwarz over Van Calcars boeken bekend waren geworden, kwam deze niet meer in aanmerking. Als opvolger voor Gorter koos men J. Munk, “der heutige Stellvertreter in Leiden; Politisch bildet er eine Schwierigkeit, aber er hat einen Sohn an der Ostfront.” Voor de pathologische anatomie leek M. Straub de beste te zijn, maar “seine Abstammung soll dieserseits untersucht werden”. Straub en Munk lieten echter weten niet bereid te zijn die posities aan de universiteit te aanvaarden.““

Voor de inwendige geneeskunde stond de NSB'er jhr. G.A. Kreuzwendich von dem Borne nummer één. Deze was, nadat prof. Polak Daniëls op 14 mei 1940 een einde aan zijn leven maakte, tegen de wens van de faculteit in Groningen benoemd. Men wilde hem nu echter niet voor Groningen verliezen. Gelukkig had de kandidaat voor de eugenetica en erfelijkheidsleer, dr. Delbaere, te kennen gegeven liever hoogleraar in de inwendige geneeskunde te worden. In zijn plaats zou nu de door de SS gepousseerde dr. Piebenga voor de eugenetica worden voorgedragen.

Voor de vacatures in de verloskunde en de neurologie kwam men terug op de oude voorstellen. Dr. Götte stond op de voordracht voor de verloskunde. Van Dam bleef hem een zwakke kandidaat vinden, maar wist ook geen betere nu andere kandidaten om politieke redenen onaanvaardbaar waren. Hoelen reageerde aanvankelijk positief op het aangeboden professoraat in de neurologie. Hij zag duidelijk een gelegenheid de Ursula-kliniek te binden aan de universiteit, iets dat tot dan tegengewerkt was door de faculteit. Hij had zich bereid verklaard de voorbereiding van de veranderingen op zich te nemen. Hij zou daartoe decaan worden en volgens het leidersbeginsel de macht krijgen om de faculteit te reorganiseren. Na gesprekken met decaan Gorter en J.J. Brute1 de la Rivière van Medisch Contact, zag Hoelen echter van de benoeming af.³⁶ Voor het lectoraat in de voedingsleer was Van den Upwich kandidaat. Deze NSB-arts uit Den Haag had belangstelling voor orthopedische chirurgie en ging zich in Utrecht richten op de reumabestrijding.³⁷

In de tweede helft van juli had de plaatsvervangend decaan J. van der Hoeve in een onderhoud met Wimmer medegedeeld dat bij realisering van de plannen het overgrote deel van de staf ontslag zou nemen. Uiteindelijk liet

Op ten Noort aan Van der Hoeve weten dat alle pogingen om de vacatures te bezetten mislukt waren.³⁸ De universiteit werd dus niet heropend op de wijze die de NSB had gewenst. Van de door de NSB voorgestelden werden er hooguit enkelen in december 1942 benoemd tot beherend directeur van klinieken: J.J. Bloemen voor de dermatologische en L.J. Delbaere voor de interne kliniek. De laatste heeft zich echter nooit in Leiden laten zien.” Het voorstel om de kinderarts J. Munk voor de kindergeneeskunde als beherend directeur te benoemen werd door het departement afgewezen, alhoewel hij waarschijnlijk toch als zodanig gefungeerd heeft voor het cursusjaar 1942/43.⁴⁰

Het enige bolwerk van nationaal socialisme

In december 1942 werd ook H. van der Hoeven benoemd tot beherend directeur. Hij maakte de verloskundekliniek tot de enige plaats in het AZL waar de Nieuwe Orde voet aan de grond kreeg. Dat gaf natuurlijk regelmatig aanleiding tot spanningen. Zo had Van der Hoeven in 1942 afgesproken dat zij in het ziekenhuis zouden vlaggen als Mussert aan de macht zou komen. Op 14 december werd de vlag uit een raam van het laboratorium gestoken. Op bevel van directeur H.H. Maas werd deze echter weggehaald, doch later teruggegeven. Middags hing een Duits marine-officier de vlag voor het raam. Van der Hoeven werd over het gebeuren door curatoren onderhouden

Een enkel exces in de kliniek nam klaarblijkelijk zodanige vorm aan dat secretaris-generaal Van Dam zelfs een disciplinaire straf wilde opleggen. Het

betrof de assistent G. Roelofsen die zich in “een ogenblik van onbezonnenheid als gevolg van vermeend hem aangedaan onrecht” te buiten gegaan was. Idenburg suggereerde Van Dam een minder ernstige bestraffing ten-

einde de verdere carrière van de assistent niet onmogelijk te maken: de omstandigheden waaronder jongelieden als Roelofsen thans moeten zijn zeer moeilijk, waardoor zij zich terecht of ten onrechte spoediger

“[...]
stu-

deeren

dan anders bedreigd of te kort gedaan voelen, hetgeen bij jonge mensen licht volkomen onbeheerschte reacties kan uitlokken.”⁴³ Overigens verdween Roelofsen (net als een andere medewerkster van de verloskundekliniek) na Dolle Dinsdag naar Duitsland. Daar werkte hij als SS-Schütze in een lazaret in Stettin.⁴⁴

Semi-artsen die de loyaliteitsverklaring getekend hadden, vonden in H. van der Hoeven een pleitbezorger voor verbetering van hun moeilijke positie. Op 15 maart 1943 was het besluit met de loyaliteitsverklaring afgekomen. Voor 13 april moest deze ondertekend zijn, ook door de co-assistenten, zoals Van Dam later nog eens expliciet liet weten. In een brief aan prof. Jeswiet, Musserts gemachtigde voor onderwijszaken, schreef Van der Hoeven dat de ondertekenaars grote moeilijkheden ondervonden bij het lopen van CO-schappen in tegenstelling tot de “anti-heeren”. De situatie werd volgens hem in de hand gewerkt doordat de hoogleraren, met name Van Gilse, de maatregelen saboteerden.⁴⁵ Van der Hoeven deed nu een beroep op Jeswiet om die ongewenste situatie te beëindigen. Deze lichtte Van Dam in, die zijn plaatsvervanger Op ten Noort de zaak verder liet bespreken met de hoogleraren Van der Hoeve en Van Gilse. De leiding van het departement had het al druk genoeg met pogingen de loyaliteitsverklaring nog enige schijn van succes te geven.

Niet iedereen op de verloskundekliniek was gelukkig met de situatie aldaar. De arts J.G. Stolk nam ontslag in mei 1943 omdat “hij er in zijn dagelijksche leven last van ondervindt hoofdassistent te zijn op een afdeling die positief tegenover de nieuwe tijd staat”, aldus H. van der Hoeven in een brief aan de president-curator. Overigens leidde dit ontslag weer tot een conflict met Maas, de directeur van het AZL, en Stolk. De laatste gaf namelijk de cursus kraamverpleging en nu wilde Van der Hoeven zich “om politieke redenen” met de leiding van die cursus belasten. Het compromis werd dat Stolk de lopende cursus mocht afmaken en dan vrijwillig zijn ontslag zou nemen.⁴⁶

Dat politieke redenen wel degelijk een invloed hadden op Van der Hoevens medisch handelen laat een andere affaire duidelijk zien. Voorjoodse vrouwen bestond er bij gemengd huwelijk een mogelijkheid om deportatie te ontlopen door zich te laten steriliseren. Voor zover bekend was Van der Hoeven de enige die zich vrijwillig meldde om de operatie te verrichten.⁴⁷ In juli 1943 behandelde hij zes joodse vrouwen. Pogingen om het sterilisatieprogramma te saboteren werden door hem verijdeld. De leider van het programma, dr. E. Meyer, zond vijf vrouwen naar Van der Hoeven ter controle van door andere artsen afgegeven attesten; drie keurde hij af. Van der Hoeven probeerde tevergeefs verdere operaties te verrichten, nadat Meyer hem dat verboden had.⁴⁸

Binnen het AZL nam de verloskunde wat haar politieke kleur betreft duidelijk een geïsoleerde positie in. Die situatie was niet ontstaan door een welbewuste infiltratie of een van hogerhand opgelegde reorganisatie. H. van der Hoeven was als hoofd-assistent door zijn vader steeds meer bij de leiding van de kliniek betrokken. Met het uitblijven van een nieuwe hoogleraar nam hij als vanzelfsprekend het roer over, daarin min of meer geprotegeerd door de president-curator. Het is in de toenmalige verhoudingen binnen de faculteit niet aan te nemen dat hij als beherend directeur enige invloed kon uitoefenen op het reilen en zeilen van faculteit en ziekenhuis.

"Het Groene huisje", het domein van de technische dienst, waar de illegaliteit vrij spel had. Foto coll. AZL.

In het voorgaande zijn eigenlijk steeds plannen ter sprake gekomen die vooral berustten op aanpassing en in zekere zin handhaving van bestaande structuren. Binnen de kring van nazi-aanhangers en sympathisanten zocht men naar geschikte personen om vacante of nieuwe posities in te nemen. In feite kwam het steeds neer op het plan dat Van Genechten al in een vroeg stadium had gelanceerd.

Daarnaast leefde met name bij commissaris-generaal Wimmer een veel radicaler plan, namelijk om Leiden te transformeren tot een Germaanse Rijksuniversiteit, een Duitse universiteit buiten de grenzen van het eigenlijke Duitse rijk.” Reeds in 1942 formuleerde zijn adviseur Von Stokar een voorstel in die richting en werd Wolfram Sievers, de “Reichsgeschäftsführer des Ahnenerbe”, ingelicht. Von Stokar wilde graag met Sievers samenwerken. Bovendien zou via Sievers ook Himmler voor het plan gewonnen kunnen worden. Von Stokar zag voor Leiden een grote toekomst weggelegd. Hij vroeg zich af “ob die Universität Leiden nicht der geeignete Boden für das ‘Ahnenerbe’ und seine Pläne wäre”.⁵⁰ Himmler liet echter aan Sievers weten dat de Ahnenerbe zich hier maar buiten moest houden. En ook bij zijn bezoek aan Den Haag in februari 1943 tekende Sievers in zijn dagboek aan: “Germanische Universität Leyden unsererseits zurückgestellt”.⁵¹ Aan het einde van het jaar veranderde Himmler van mening en mocht Sievers zich weer met het voorstel bezighouden.

De bedoeling was de frontuniversiteit in de lente van 1944 te laten beginnen. Von Stokar legde zich toe op de reglementen, de lijst van leerstoelen en kandidaten. Voor de geneeskunde stonden als nieuwe vakken natuurlijk de erfelijkheidsleer en rassenhygiëne op het programma, maar ook sportgeneeskunde en praktische oorlogschirurgie. De lijst van docenten werd besproken met prof. Wüst, curator van de Ahnenerbe. De realisering stuitte echter op de tegenwerking van de Duitse universiteiten. Geen der gebombardeerde universiteiten wilde vertrekken. Ook bleek de militaire situatie het niet toe te laten studenten en docenten aan legeronderdelen te onttrekken.⁵² Nu het Duitse ministerie zijn belofte niet kon nakomen en ook de militairen een afwachtende houding aannamen, werd het plan voor de frontuniversiteit Leiden in augustus 1944 opgeschort tot een gunstiger tijdstip. Een moment dat nooit gekomen is.

Bij de pogingen tot nazificering van de Leidse medische faculteit kwam steeds een zekere ambivalentie naar voren. Er werd geen echte keuze gemaakt tussen een fundamentele ideologische verandering, zoals bijvoorbeeld de NSB'er Van Genechten die propageerde, en een handhaving van de continuïteit, zoals de leiding van het departement die voorstond. Deels kan die halfslachtige houding worden toegeschreven aan utiliteitsoverwegingen. Immers nu veel Duitse medici onder de wapenen geroepen waren, bestond er zeker behoefte aan aanvulling uit Nederland. Misschien moet het ontbreken van een fundamenteel hervormingsplan ook toegeschreven worden aan de controverse onder de "hervormers" met aan de ene kant de NSB, gesteund door de SA in de persoon van commissaris-generaal Schmidt, en aan de andere kant het door de SS beheerste commissariaat voor bestuur en justitie. Dat binnen het laatste wel degelijk een duidelijke visie bestond, werd in 1943 duidelijk met Wimmers radicalere voorstel voor een Frontuniversiteit Leiden. Dat dit plan niet werd gerealiseerd was vooral te wijten aan het ontbreken van voldoende steun in Duitsland en natuurlijk aan de gewijzigde oorlogsomstandigheden. De realisering speelde zich eigenlijk af buiten het gezichtsveld van faculteit en ziekenhuis en heeft daar als zodanig niet tot enige merkbare beroering geleid. Ook pogingen om de nazi-opvattingen in de vorm van een eugenetisch instituut aan de faculteit te verbinden speelden zich voornamelijk buiten de faculteit af. Dat dit plan niet is verwezenlijkt is vooral te wijten aan de sluiting van de universiteit.

Waar elders vaak in een vroeg stadium van de bezetting directies en stafleden werden vervangen door NSB'ers of sympathisanten, bleef hier een dergelijke ingreep achterwege. Het vervullen van vacatures met door de NSB ondersteunde kandidaten stuitte op felle weerstand in de faculteit, een weerstand die door de leiding van het departement werd gerespecteerd. De enkele NSB'er die, zoals bij de interne kliniek, als beherend directeur werd benoemd, moest zijn plaats (zo hij die ooit heeft ingenomen) weer spoedig afstaan aan de oud-hoogleraar. De verloskundekliniek nam in het geheel een uitzonderingspositie in. Dat hier een duidelijke NSB-signatuur ontstond hing eerder samen met een toevallige samenloop van omstandigheden dan met een geplande actie van de nazi-aanhangers.

In de voorstellen van het departement ontbrak een eenduidige, strikt ideologische lijn, waardoor nooit sprake was van een volledige reorganisatie. Steeds probeerde de leiding van het departement de medewerking van de zittende

hoogleraren te bewerkstelligen. Maar die stuitte zoals bijvoorbeeld duidelijk werd in 1942 op een onverzettelijke houding van de meeste stafleden. Daar aan moet het mislukken van de nazificering dus mede worden toegeschreven. Daarbij mag echter niet vergeten worden dat bij een aantal Nederlandse nazi-prominenten de opvatting leefde dat men zich aan een vermaarde universiteit als de Leidse geen tweede-rangsfiguren kon permitteren en dat het juist moeilijk bleek kandidaten te vinden die de gewenste politieke kleur paarden aan een voldoende wetenschappelijke kwaliteit. Zodoende was de nazificering ook van die kant gedoemd te mislukken.

NOTEN

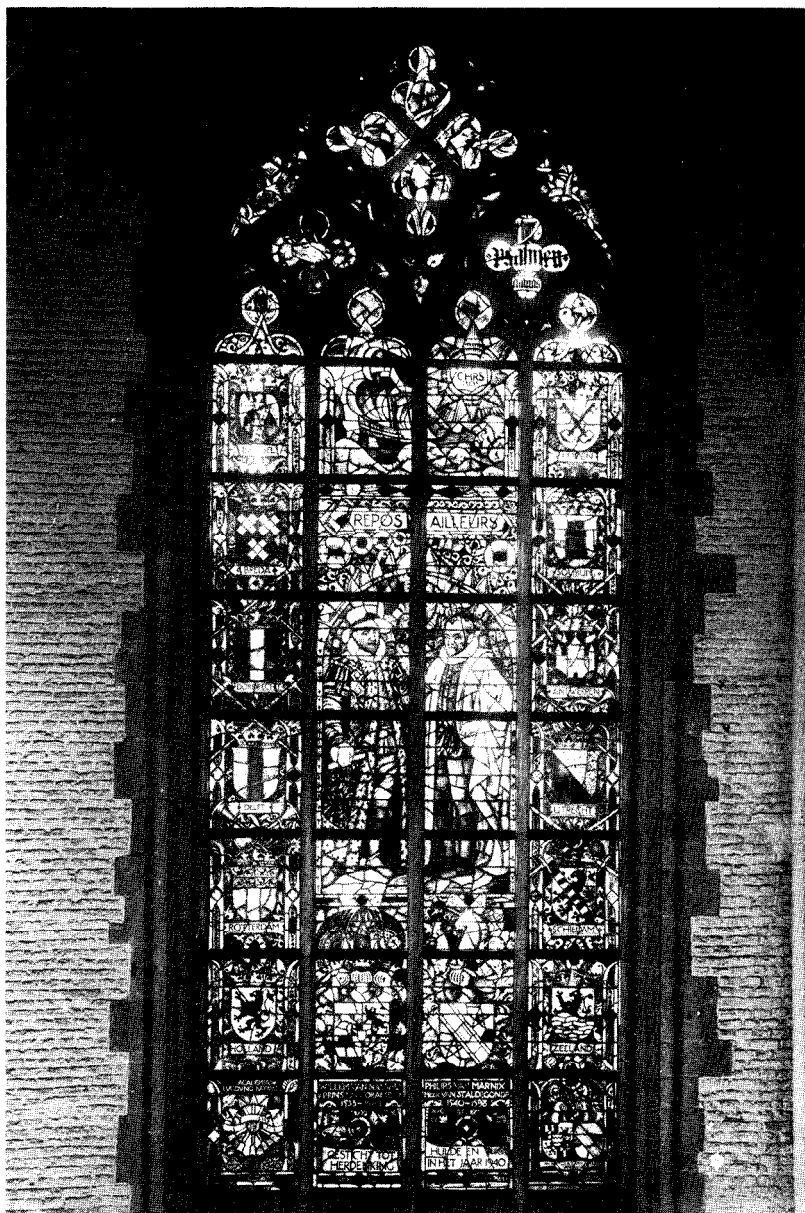
1. A.E. Cohen, "Frontuniversität Leiden. Een plan van Dr Wimmer tot ver-Duitsing van de Leidse Universiteit", *Nederland in Oorlogstijd* 1948; 3 (nummer 2) 17-18 en 26-28.
2. A.J. van der Leeuw, "De universiteiten en hogescholen", *Onderdrukking en verzet. Nederland in Oorlogstijd*, 3 (Amsterdam) 301-399.
3. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 2: Neutraal* ('s-Gravenhage 1969) 711.
4. L. de Jong, 3: *Mei 1940* ('s-Gravenhage 1970) 730.
5. Arch. Acad. Hist. Museum RU Leiden (AHM): Brief Van Dam aan Wimmer d.d. 4 april 1941.
6. *Studenten Front*, 12 november 1941.
7. AHM: Brief Schwarz aan Van Dam d.d. 07.10.41.
8. Arch. Fac. Geneeskunde RU Leiden: Brieven 1941, Bok aan faculteitsbestuur d.d. 11.10.41.
9. AHM: Verslag Vergadering College van Secretarissen-Generaal d.d. 20.08.42.
10. Zie noot 6.
11. L. de Jong, 2, 704.
12. Ibidem.
13. A.W. de Groot, *De Universiteit van Amsterdam in oorlogstijd* (Amsterdam 1946) 62-64.
14. M.W. Woerdeman, "Clandestien onderwijs in de geneeskunde te Amsterdam 1943-1945", *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 1945, 89 (17 november) 348-351.
15. L. de Jong, 2, 726.
16. M.H. Kater, "Medizinische Fakultäten und Medizinstudenten: eine Skizze", in F.H. Kudlien, *Ärzte im Nationalsozialismus* (Keulen 1985) 90.
17. N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* ('s-Gravenhage 1976) 62-65.
18. N.K.C.A. in 't Veld, 273.
19. N.K.C.A. in 't Veld, 529n en 551n.
20. Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie Amsterdam (RIOD) : NKR 14 III E 6 Eugenetiek (nr. 16).
21. Ibidem.
22. H. Schellekens en R.P.W. Visser, *De genetische manipulatie* (Amsterdam 1987) 92-96.
23. N.K.C.A. in 't Veld, 1268.
24. Eva Tyc, *Hermann Werner Siemens* (Inaugural-Dissertation München 1983)
25. Arch. Fac. Geneeskunde RU Leiden: Brieven 1941 nr. 51 (dossier dr. C.A. Götte).
26. Arch. Fac. Geneeskunde RU Leiden: Brief aan Curatoren d.d. 06.06.1941.
27. Arch. Fac. Geneeskunde RU Leiden: Brief

- aan secretaris van Curatoren d.d. 02.10.41.
28. AHM: Dossier H. v.d. Hoeven (Arch. OKW).
29. A.J. van der Leeuw, 3, 304.
30. P.J. Idenburg, *De Leidse Universiteit, 1928-1946. Vernieuwing en verzet* ('s-Gravenhage 1978) bijlage 8.
31. AHM: Brief Op ten Noort aan Van Dam, d.d. 07.02.42.
32. RIOD: CNO-OWK 110 (De Ruyter van Steveninck aan Op ten Noort d.d. 27.05).
33. RIOD: CNO-OWK 108c (De Ruyter van Steveninck aan Van Dam d.d. 11.06).
34. AHM: Op ten Noort aan Schwarz (samenvatting van een bespreking onder leiding van de secretaris-generaal) d.d. 27.06.42.
35. P.J. Idenburg, bijlage 14.
36. P.J. Idenburg, 215.
37. P.J. Verkaik, *Gewrichten en tijdsgewrichten. Ontwikkelingen in de Nederlandse reumabestrijding 1905-1990* (dissertatie Amsterdam 1991) 89-97.
38. AHM: P.C. Flu, *Herinneringen uit oorlogstijd* 77.
39. Het is niet geheel duidelijk hoe in de interne kliniek het beherend directeurschap nu werkelijk geregeld was. Prof. Kuenen had op 1 mei 1942 om ontslag verzocht. Net als de andere hoogleraren was hij bereid tot het eind van de cursus, dus tot 1 augustus, te blijven. Pas in januari van het volgende jaar werd dat verzoek ingewilligd, onder de voorwaarde dat Kuenen per 1 februari 1943 als beherend directeur zou optreden. Intussen was Delbaere op 18 september 1942 voorgedragen als beherend directeur van de interne kliniek.
- Op 4 december van dat jaar werd dit besluit goedgekeurd. Een besluit van 21 september 1943 geeft aan dat Delbaere benoemd is voor de periode van 1 november 1942 t/m 31 oktober 1943.
40. AHM: Benoeming dr. Johannes Munk d.d. 24.11.43.
41. AHM 14.12.1942; ook Arch. Curatoren nr. 265 (1942) Kl.
42. F. Kouwenhoven, "Een ziekenhuis in oorlogstijd", *Cicero* 17 (1987) 187-200, m.n. 193 en 199. AHM: Rapport inspecteur van politie Kruizinga d.d. 26.04.43 (Arch. Curatoren).
43. AHM: Brief van Royen aan Van Dam d.d. 30.12.43 (Arch. Curatoren).
44. AHM: Brief van H. van der Hoeven aan president-curator d.d. 26.10.44.
45. AHM: Brief H. van der Hoeven aan prof. Jeswiet d.d. 04.05.43.
46. AHM: Brieven van H. van der Hoeven aan de president-curator d.d. 13.05.43, 04.09.43 en 07.09.43 (Arch. Curatoren).
47. H. Schellekens en R.P.W. Visser, 90-91.
48. RIOD: Doc. 1715 dr. Van der Hoeven (juli 1943).
49. Zie noot 1.
50. N.K.C.A. in 't Veld, 852-853: Brief van Sievers aan Brandt (d.d. 20.10.45) waarin de tekst van Von Stokars brief wordt aangehaald.
51. N.K.C.A. in 't Veld, 901 en 943.
52. AHM: Brief van Schwarz aan Scheel d.d. 17.03.44; van Sievers aan Stokar d.d. 24.03.44; van Mentzel aan Seyss-Inquart d.d. 25.03.44 en verslag van Schwarz over besprekingen in Berlijn d.d. 17.05.44.

BIJLAGE

Voorstellen tot bezetting van leerstoelen bij herinrichting van de faculteit der geneeskunde in 1942

<i>vakgebied</i>	<i>te vervangen hoogleraar</i>	<i>De Ruyter van Steveninck</i>	<i>Medisch Front</i>	<i>Secretaris- Generaal</i>
anatomie	Barge	De Burlet	De Burlet	De Burlet
dermatologie	Siemens	Bloemen	—	Bloemen
hygiëne	Flu	Van Calcar	—	—
kinder- geneeskunde	Gorter	Van der Meulen	—	Munk
pathologie	Lignac	Schouten	Straub	Straub
neurologie	vacature	Hoelen	—	Hoelen
verloskunde	vacature	Götte	—	Götte
oogheelkunde	Van der Hoeve	Winkler Prins	—	Hagedoorn
KNO	Van Gilse	Van Iterson	Hondelink	Iterson/ Hondelink
heelkunde	Suermondt	—	Van Gelderen/ Kleyn	Van Gelderen
psychiatrie	Carp	—	Heidema	Heidema
receptuur	—	—	Van Hulten	—
inwendige geneeskunde	Kuenen	—	—	Von den Borne
eugenetica	—	—	—	Delbaere
voedingsleer	—	—	—	Van den Upwich

Het Marnixraam, dat op 21 september 1940 in de Pieterskerk onthuld werd. Foto Rameau. Coll. Gemeentearchief

“HEER, WAT WILT GIJ DAT WIJ DOEN ZULLEN?”

Hervormden en gereformeerden te Leiden in de eerste fase van de
Duitse bezetting (mei 1940 - voorjaar 1941)

door

Chris Sol

Vijf dagen lang woedde de oorlog op Nederlands grondgebied, ook in de omgeving van Leiden. Er werd fel gevochten om het bezit van militair vliegveld Valkenburg. Daarbij vielen veel slachtoffers en werd grote materiële schade aangericht. Voor velen kwam het als een schok dat koningin Wilhelmina met haar familie op 13 mei en een dag later de Nederlandse regering naar Londen uitweken. Toen de oorlogsdagen voorbij waren en Nederland bezet was, gingen duizenden Leidenaars een kijkje nemen in Valkenburg. Leiden zelf had weinig te lijden gehad van de oorlogshandelingen.

In de eerste fase van de bezetting — die tot maart 1941 duurde — gingen de Duitsers kalm en zo vriendelijk mogelijk te werk. Ze hadden geen baat bij openlijke conflicten. In de eerste maanden van de bezetting lieten ze in het openbaar weinig van zich merken. Pas in het najaar van 1940 begonnen ze stap voor stap maatregelen te nemen. Door deze methode probeerden ze hun werkelijke bedoelingen, gelijkschakeling van de Nederlandse samenleving, te verhullen. Hoewel niet geporteerd van de Duitsers en de nationaal-socialisten reageerden veel leiders en in hun kielzog de massa van de Nederlandse bevolking afwachtend en coöperatief. Men probeerde zo veel mogelijk de routine van het dagelijks leven vol te houden. Van verzet was nauwelijks sprake.

Dit is het algemene beeld. Geldt dit ook voor de bevolking van Leiden in het eerste jaar van de bezetting? Aangezien de helft van de Leidse bevolking in 1940 hervormd of gereformeerd was — de Nederlandse Hervormde Gemeente telde officieel 30.000 en de Gereformeerde Kerk iets minder dan 4.500 zielen — is het interessant om die vraag toe te passen op deze twee grote, protestantse kerkgenootschappen.” Hoe stelden de hervormden en de gereformeerden in Leiden zich op tijdens de eerste fase van de bezetting? Hebben Blom en Van Roon gelijk als ze de houding van de kerken karakteriseren in termen van neutralisme en accommodatie?” Hiermee bedoelen ze dat

de kerken ernaar streefden zo goed mogelijk de versterking van de Nederlandse samenleving op te vangen, de eigen kerk of groep veilig tussen de klippen door te loodsen en een goede, werkbare verstandhouding met de bezetter op te bouwen.

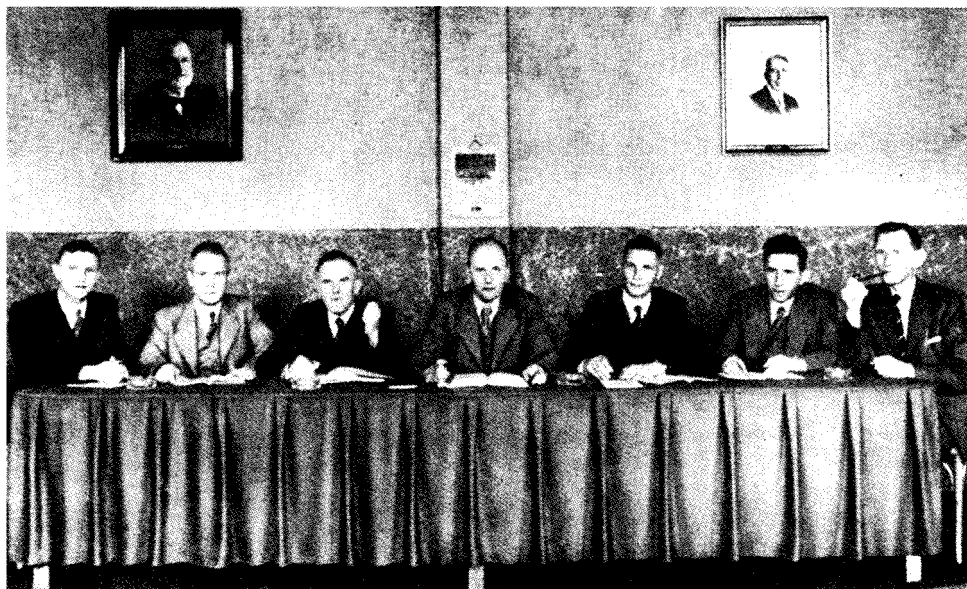
Eerste reacties op de bezetting

D. Kuilman schreef op 18 mei in het wekelijks verschijnende, hervormde *Leidsch Predikbeurtenblad*: “De oorlog is nu voor ons volk en land voorbij. Ik kan niet neerschrijven, wat er op ‘t oogenblik, dat we deze boodschap hoorden, in de harten der menschen is omgegaan. Dat heengaan van onze Koningin en haar regering; dat angstige van de vliegmachines boven Leiden; dat opkomen van het gerucht dat de wapens neergelegd waren; die boodschappen uit Rotterdam en over de gesneuvelde en gewonden; dat tegenspreken van die boodschap.” De predikant vervolgde: **‘We** moeten weer beginnen zoo rustig mogelijk op eigen post te doen wat onze hand vindt om te doen. We zullen luisteren; maar zullen we, nu we als ‘t ware opnieuw ons leven gaan instellen op alles wat komen kan, ook onze oogen werkelijk opheffen naar Boven, ook ons oor ootmoedig te luisteren leggen naar wat God ons te zeggen heeft, ernstiger en ootmoediger vragen: Heer wat wilt Gij, dat wij doen zullen?”

In dezelfde geest werd geschreven in de *Leidsche Kerkbode*, het weekblad van de Gereformeerde Kerk. Het nummer van 17 mei opende met een bijbelse meditatie waarin koning Hizkia, die bedreigd werd door de grote legermacht van de heidense vorst Sanherib en daarom troost zocht bij zijn God, tot voorbeeld werd gesteld. Op 24 mei stond onder het kopje “Een nieuw bewind” een kort stukje: “Gods Woord moet ons ook blijven leiden in onze verhouding tegenover het nieuwe bewind. We dienen ons aan een overheid, die de macht over ons bekomen heeft, in gehoorzaamheid te onderwerpen. Dat heeft Jezus den Joden ook geleerd.”

Uit deze woorden sprak bereidheid om zich aan te passen aan de bezettingssituatie. Vanaf het begin van de oorlog werd dit standpunt van accommodatie en neutralisme breed gedragen door de bestuurlijke, politieke en kerkelijke elite in Nederland. In de Gereformeerde Kerken was prof. dr. H.H. Kuyper (1864-1945) hoogleraar in de theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en zoon van de grote Abraham Kuyper, er een groot voorstander van. Ook de vooraanstaande dr. H. Colijn (1869-1944) liet zich in zijn brochure *Op de pens van twee werelden*, die half juli verscheen, in dergelijke bewoordingen uit. Hoewel hij nuances inbouwde bleef een aantal zinsneden de mensen bij: “Het alles domineerende feit is dan, dat, tenzij er werkelijke wonderen

gebeuren, het vasteland van Europa in de toekomst geleid zal worden door Duitschland. [...] Dit heeft niets uit te staan met voorkeur; dit is rekenen met werkelijkheden. Moeten we in die richting nu zelf meewerken of moeten we gelaten afwachten, wat er over ons beschikt wordt? Wij kiezen uit volle overtuiging voor het eerste. Omdat er zooveel op het spel staat.” Op 10 augustus gaf Colijn in een redevoering voor duizenden ARP’ers in de Amsterdamse Apollohal er blijk van nog dezelfde mening te zijn toegedaan: “Als men geen bestuursmacht bezit, kan men niet iets werkelijk doen. Die bestuursmacht is op het oogenblik in handen van de bezettende overheid en het is duidelijk, dat zij die macht niet overdragen zal aan anderen, zoolang de bezettingstijd duurt.” Op deze partijbijeenkomst spraken ook de gereformeerde prof. mr. V.H. Rutgers (1877-1945) en de hervormde prof. dr. J.R. Slotemaker de Bruïne (1869-1941) hun vertrouwen uit in een goede verstandhouding met de bezetter. Rutgers: “De Duitsche legers zijn bij Zevenaar niet blijven staan, maar daaruit volgt niet, en de Rijkscommissaris [A. Seyss-Inquart] ontkende het bij herhaling, dat ons nu de wereldbeschouwing van over de grens wordt opgedrongen.” Slotemaker bevestigde dit met te zeggen: “Hij kent, zoo

Moderamen van de Gereformeerde kerk. In het midden ds. H.J. Westerink, uiterst rechts (met pijp) ds. H.A. Wiersinga. Foto 1947. Archief Gereformeerde Kerk van Leiden.

klonk het uit zijn mond, onzen vrijheidsoorlog tegen den geloofsdwang. [...] Dit stempel op ons volk wil de Rijkscommissaris ons bewaard zien.“

Een ander geluid kwam van prof. dr. K. Schilder (1890-1952). Deze hoogle-
raar van de gereformeerde Theologische Hogeschool te Kampen was een
van de eersten in de Nederlandse pers die zich fel keerde tegen Nederlanders
die zich aanpasten aan de bezetting. Ter aanmoediging van zijn lezers schreef
hij op 21 juni 1940 in zijn weekblad *De Reformatie*: “Den schuilkelder uit, en
de uniform aan. Gevaarlijk? Och ja, — maar als ‘t nu eens van God geboden
is? En als ‘t soms zóó is, dat ‘t een kwestie van recht is? Zelfs van het immers
officieel erkende nederlandsche recht? [. ..] Onze uniform aan: laat zien, wie
ge zijt: een goed christen, en tegen elke revolutie, en dus een goed Nederlan-
der.” H.A. Wiersinga, de eindredacteur van de *Leidsche Kerkbode*, uitte in
enkele artikelen zijn bewondering voor de krachtige, principiële boodschap
van Schilder. Om zijn lezers te confronteren met de geharnaste taal van deze
kerkleider uit Kampen nam hij verscheidene malen in de *Leidsche Kerkbode*
grote delen over uit diens artikelen.

Indamming van de persvrijheid

Gepokt en gemazeld als de Duitsers waren in het gebruik van de moderne
media, wisten ze welke invloed de media hadden. Daarom mochten de men-
sen vanaf 4 juli voortaan alleen luisteren naar de Nederlandse en de Duitse
radio. Van meet af aan stond de gelijkschakeling van de Nederlandse pers
hoog op de actielijst van de bezetters. Door een tactiek van geleidelijkheid
wisten ze de pers vrij snel in de greep te krijgen. Het Journalistenbesluit van
2 mei 1941 was het eerste politieke instrument om de pers te beheersen. De
plaatselijke kerkbladen ontsprongen hierbij nog de dans, maar toen najaar
1941 de papierschaarste als argument gebruikt werd om een “persreorganisa-
tie” oftewel een drastische inkrimping van de pers door te voeren, moesten
ook zij eraan geloven. In november 1941 werden de Leidse kerkbladen in
omvang gehalveerd en gedegradeerd tot mededelingenblaadjes.

In het eerste oorlogsjaar waren er tal van kranten en bladen die het
ongenoegen van de Duitsers opwekten. Dit resulteerde in waarschuwingen,
reprimandes, boetes en zelfs (tijdelijke) verschijningsverboden. Het antirevo-
lutionaire dagblad *De Standaard*, waarvan Colijn hoofdredacteur was, kreeg
op 4 juli een verschijningsverbod voor acht weken. *De Reformatie* van Schilder
werd anderhalve maand later nog steviger aangepakt. Op 22 augustus werd
De Reformatie verboden voor onbepaalde tijd en werd Schilder in hechtenis
genomen; hij zou pas in december vrijkomen. Met deze maatregelen bracht
de *Sicherheitsdienst* de gereformeerden een gevoelige klap toe. De redacteurs

LEIDSCH KERKBODE

ORGAAN

VOOR DE GEREFORMEERDE KERKEN

VAN DE CLASSIS LEIDEN

Onder Redactie van: **Dr. E. H. BROEKSTRA**; **Dr. H. J. WESTERINK**; **Dr. H. A. WIERSINGA**, en **Dr. H. B. VISSER**; met medewerking van andere predikanten in de Classis

Abonnementsprijs per kwartaal f 0.85

Abonnementsprijs per week - 0.07

Verkoopprijs per kwartaal - 0.95

UITGAVE VAN DE LEIDSCH HANDELSDRUKKERIJ

J. W. - - -

Advertentieprijs per regel 18 cent.

Kop van de Leidse Kerkbode van 13 september 1940. Archief Gereformeerde Kerk van Leiden.

van de *Leidsche Kerkbode* lieten zich echter niet van hun stuk brengen. In het nummer van 13 september haalde de Rijsburgse predikant E.H. Broekstra (1874-1955) met instemming de woorden aan van de Amsterdamse theoloog prof. dr. K. Dijk: "Dankbaar zijn we, dat 'De Standaard' weer in onze woning verschijnt en we weer kunnen genieten van wat dr. Colijn ons volk te zeggen heeft. Was dit ook maar het geval met 'De Reformatie', ZOO hoor ik u zeggen. En ik stem daar van harte mee in. Dan was meteen ook achter den rug, wat u en zeer velen met u ZOO zeer heeft gedaan. [...] Moge de Heere ons het voorrecht schenken, dat wij prof. Schilder spoedig weer mogen ontmoeten."⁸ Broekstra miste de leiding van Schilder die als een van de weinigen aan duidelijkheid niets te wensen had overgelaten. Deze geciteerde passage werd voor de Duitsers de aanleiding om de *Leidsche Kerkbode* te verbieden. Op 8 november 1940 verscheen het laatste nummer. Er volgden in dit geval geen arrestaties.

Het gemis van de kerkbode werd spoedig voelbaar. In de gereformeerde kerkeraad ontspon zich op 4 februari 1941 een discussie over de wijze waarop de gemeente van mededelingen moest worden voorzien. Het voorstel om financiële en diakonale mededelingen toch te drukken en 's zondags op de zitplaatsen in de kerken neer te leggen werd niet aangenomen. De meerderheid achtte dit te gevaarlijk. De kerkeraad koos ervoor om de gemeente uitgebreid mededelingen te doen via maandelijkse kanselafkondigingen. In het najaar van 1941 kreeg de Gereformeerde Kerk weer toestemming om een mededelingenblaadje te drukken. Op 21 november verscheen het eerste nummer van de *Wekelijksche Mededeelingen ten dienste der Geref. Kerken in de classis Leiden*. Voor leidinggevende en opiniërende artikelen was in dit mededelingenblad geen plaats meer.

De hervormden in Leiden kregen geen last met hun kerkelijke bladen. De inhoud en de toon van de artikelen gaven geen aanleiding daartoe. Er werden geen "opruimende" dingen gezegd of met instemming begroet. Tot het eind van 1940 bleven het *Leidsch Predikbeurtenblad*, het *Hervormd Maandblad*, *uitgaande van de wijken II, 111 en VIII der Ned. Herv. Gemeente van Leiden* en nog enkele kleine wijkblaadjes naast elkaar bestaan, vanaf 4 januari 1941 werden ze samengevoegd tot het *Leidsch Hervormd Kerkblad*. Zuiniger omgaan met de schaarse middelen en het in zee gaan met een nieuwe uitgever waren de directe aanleidingen voor de introductie van dit nieuwe kerkblad.

Met de uitzendingen van kerkdiensten via de radio ontmoette de Hervormde Gemeente in november 1940 wel moeilijkheden. Predikanten moesten de preek die ze tijdens de radiokerkdiensten wilden houden van tevoren opsturen naar een officiële, controlerende instantie. De Bijzondere Kerkeraad oordeelde op 13 december 1940, met een stemmenverhouding van 18 tegen 5, dat deze vorm van censuur "in strijd was met de vrijheid die het Woord Gods moest hebben" en dat hij daarom niet meer wenste mee te werken aan de uitzending van radiokerkdiensten.

Verstoring van het kerkelijk leven

De Duitsers zetten de Nederlandse samenleving stap voor stap naar hun hand. Ook de kerken bemerkten dat. Al op 12 juli 1940 nam de hervormde Bijzondere Kerkeraad in verband met de verduistering van de gebouwen het besluit dat in het najaar de kerkdiensten 's middags vervroegd zouden worden naar half drie. In dezelfde vergadering sprak een diaken het vermoeden uit dat de kerken wel eens moeilijkheden zouden kunnen krijgen met het organiseren van samenkomsten anders dan kerkdiensten. Op 13 september kwam dit punt terug op de agenda van de Algemene Kerkeraad. Deze besloot uit voorzorg om het moderamen en een aantal toegevoegde leden van advies te machtigen om handelend op te treden als het niet mogelijk was om als kerkeraad bijeen te komen. De vrees voor beperking van de vrijheid van samenkomst was niet ongegrond. Eind 1940 moesten de kerkeraden inderdaad toestemming vragen aan de procureur-generaal van het Gerechtshof te 's-Gravenhage om te mogen vergaderen. Zowel de hervormden als de gereformeerden deden dit zonder morren. Het was een pure formaliteit. De aanvraag werd zonder problemen voor de duur van een aantal maanden gehonoreerd, mits er in de kerkeraadsvergaderingen geen onderwerpen van politieke aard werden behandeld.

Sommige kerkelijke leiders waren op dit laatste punt roomser dan de paus. Kuyper gaf in oktober 1940 aan de gereformeerde jongelingsbond het advies

om in de vergaderingen van de jongelingsverenigingen geen politieke en staatkundige onderwerpen meer te behandelen. Dit advies kwam niet van de eerste de beste. De bond van jongelingsverenigingen luisterde naar Kuyper, maar de Leidse kerkeraad voelde niet veel voor dit advies. Op 8 oktober verklaarde Wiersinga op de kerkeraad dat de jongelingsvereniging onverstoorbaar door moest gaan met het bespreken van staatkundige onderwerpen.

Een andere maatregel van de bezetters was dat aangifte gedaan moest worden van bezittingen die niet onder verantwoordelijkheid van een kerkeraad vielen. Dit bracht de hervormde kerkeraad ertoe om in oktober 1940 middels een brief aan de synode te vragen of het bezit van hofjes en het vermogen van de Groeneveldstichting, dat bestond uit landerijen bedoeld voor het verschaffen van een woning voor predikantsweduwen, voor aangifte in aanmerking kwam. Op 14 maart 1941 besloot de Algemene Kerkeraad geen aangifteformulier in te vullen. Zowel de hofjes als de stichting vielen regelrecht onder de verantwoordelijkheid van de kerkeraad. De kerkeraad ging zelfs zo ver dat die bewust een aantal hervormde verenigingen en groepen onder haar directe verantwoordelijkheid plaatste.

Begin 1941 werd het klokkenluiden aan banden gelegd. De burgemeester van Leiden stelde strikte regels vast. Klokkenluiden was verboden tijdens een alarmperiode, tussen 18.00 uur en 08.00 uur en bij doop- en huwelijksplechtigheden. In sommige gevallen mocht het wel, mits niet langer dan drie minuten. Voorafgaand aan een godsdienstoefening op zon- en feestdagen en op werkdagen (maar in dat geval slechts één maal) ; bij begrafenissen mocht slechts één maal geluid worden en wel *ervóór*, niet erna; en de laatste regel was dat wanneer kerkdiensten tegelijkertijd begonnen, de klokken op hetzelfde tijdstip geluid moesten worden." In de winter van 1942 op 1943 konden deze regels voor klokgeluid de kast in, want overal in Nederland vorderden de Duitsers klokken om daarvan munitie te maken.

Winterhulp of de vrijheid van de diakonie

Evenals in Duitsland probeerde het nationaal-socialistische bewind in Nederland om de armenzorg aan de particuliere en kerkelijke sfeer te onttrekken en tot overheidstaak te maken. Dit is niet gelukt. De Duitsers verkeken zich volledig op de historische verhoudingen op het gebied van de armenzorg in Nederland en onderschatten het verzet vanuit de diakonieën. Hoe is dat in Leiden verlopen?

De diakonieën werden al in de eerste winter van de oorlog op de proef gesteld. Op 22 oktober 1940 richtte de bezettende macht Winterhulp Neder-

*Affiche van Winterhulp Leiden.
Coll. Gemeentearchief.*

land op, een pendant van de *Winterhilfe* in Duitsland. De oprichters beklemtoonden dat Winterhulp niet bedoeld was om de bestaande particuliere en kerkelijke organisaties van armenzorg te verdringen. Seyss-Inquart vaardigde richtlijnen voor Winterhulp uit. Daarin stond dat Winterhulp moest worden uitgebouwd "tot een goed geregelde verzorging van het volk. [...] De vreugde om te offeren en de inzet van alle krachten van de gevers en medewerkers dienen te worden verenigd tot een groot werk, waarin de gedachte der Volksgemeenschap haar zuiversten uitdrukkingsvorm zal vinden.""

In de Gereformeerde Kerken heerste de opvatting dat de kerk de plicht had haar eigen armen te verzorgen. Met dit principe gewapend liet het landelijk Comité van de Centrale Diakonale Conferentie zich door Winterhulp geen zand in de ogen strooien. De zelfstandigheid, de geheimhouding

en de individuele hulpverlening van de diakonie stonden op het spel. Het Comité hield de plaatselijke gereformeerde diakonieën daarom voor: "Op verzoeken om inlichtingen, verder gaande dan die, ingevolge de Armenwet tot dusverre reeds ten behoeve van andere instellingen werden verstrekt, ware dus niet in te gaan; aan werkgemeenschappen niet deel te nemen en evenmin aanbiedingen van gaven van Winterhulp te aanvaarden." De Leidse diakonie heeft naar dit advies van het Comité gehandeld en in maart 1941 Winterhulp resoluut afgewezen. Ze koos bewust voor zelfstandigheid. Naast de ondersteuning van de armen verwierf de gereformeerde diakonie zo de ruimte om gedurende de bezetting ook het verzet en gezinnen van gevangenen, via de *Arbeitseinsatz* in Duitsland werkende of gefusilleerde kostwinners bij te staan.

Ook de hervormden in Leiden kwamen tot een afwijzing van Winterhulp, maar niet zonder slag of stoot. Op 16 december 1940 wijdde de Bestuursvergadering van de hervormde diakonie er een eerste bijeenkomst aan. Daar bleek dat de meningen verdeeld lagen. Een aantal diakenen voerde tegen Winterhulp aan dat deze wijze van steunverlening werd opgelegd door de bezettende overheid en dat zij het werk van de bestaande instellingen van weldadigheid in ongunstige zin zou kunnen beïnvloeden. Maar anderen meenden dat het nog niet bewezen was dat de hervormde armen er de dupe van zouden worden en de hervormde diakonie haar zelfstandigheid zou verliezen. Het aanlokkelijke verzoek van de burgemeester — in Leiden het hoofd van Winterhulp — om mee te praten over een doelmatige besteding van 9.000 gulden Winterhulpgelden, speelde in hun afweging een belangrijke rol. Hun wens was dat dit geld in Leiden verdeeld zou worden. Het aanbod om invloed uit te oefenen op de verdeling klonk als muziek in hun oren. En . . . was Winterhulp niet goed te vergelijken met het vroegere crisis-comité van de overheid? De voorzitter van de Leidse hervormde diakonie, dr. G. Brouwer, maande tot grote voorzichtigheid: "Het mag niet ZOO zijn, dat de diakonie op deze wijze geld uit troebele bron verkregen, helpt mede uitdeelen aan onze behoeftigen. Dit zou een onjuist standpunt zijn." Toen de hervormde diakonie op 15 januari 1941 weer bijeenkwam om te praten over Winterhulp, kon Brouwer verslag doen van zijn onderhoud met burgemeester A. van de Sande Bakhuyzen — die op 31 maart 1941 werd ontslagen en vervangen door R.N. de Ruyter van Steveninck. De burgemeester had Brouwer met klem verzocht mee te doen met Winterhulp. De gelden zouden worden verdeeld via een werkgemeenschap waarin alle deelnemende organisaties met hun eigen naam konden opereren. Maar Brouwer hield zijn poot stijf, waarna de burgemeester nog meer aandrong. De burgemeester verzekerde hem dat de diakonie volledig vrij zou blijven in het verzamelen en uitdelen van gelden, mits voldaan

werd aan de voorwaarde dat iedere zes maanden een lijst van te houden collecten ingediend werd bij de procureur-generaal. Werd hieraan niet voldaan dan zouden de collecten worden stopgezet en de gelden geblokkeerd. Hoewel een van de aanwezigen deelname aan de werkgemeenschap niet bezwaarlijk vond, volgde de Leidse hervormde diakonie in februari 1941 het advies op van de Algemene Synodale Commissie en wees Winterhulp af.

Een ingrijpende maatregel van de Duitsers betrof de (kerkelijke) collecten. Op 17 december 1940 had de procureur-generaal van het Haagse gerechtshof aan de burgemeester van Leiden opdracht gegeven om de collectelijst over het eerste half jaar van 1941 in te leveren. Ook collecten in kerkgebouwen moesten gezien worden als openbare inzamelingen. De diakonieën werden op deze manier ernstig in hun zelfstandig bestaan bedreigd.

Op advies van de deputaten voor de correspondentie met de hoge overheid weigerde de gereformeerde kerkeraad van Leiden aan dit verzoek te voldoen. Ook de hervormden gaven niet toe aan het verzoek; namens de Algemene Synode schreef K.H.E. Gravemeyer (1883-1970) om geen actie te ondernemen voordat de synode een weloverwogen advies had uitgebracht.

Begin januari 1941 tekenden zes kerkgenootschappen gezamenlijk officieel bezwaar aan tegen de plicht voor kerken om collecteplannen in te dienen. Als reactie schortten de autoriteiten ten aanzien van de kerken het collectebesluit op. Sindsdien werd er niets meer van vernomen.

Wat moeten wij nu doen?

Het is betrekkelijk eenvoudig om de standpunten te achterhalen van vooraanstaande hervormden en gereformeerden ten aanzien van de Duitse bezetters. Maar waren die standpunten representatief voor de goegemeente? De beantwoording van deze vraag is verre van eenvoudig. Zowel in hervormde als in gereformeerde kring was de invloed van kerkelijke en theologische hoogleraren en predikanten groot, vanwege hun status, hun persarbeid of omdat ze lid waren van belangrijke kerkelijke organen. Dat is belangrijk om te bedenken, maar feitelijk is daarmee nog niets gezegd. Concreet geformuleerd: bereikten de boodschappen van de Leidse hervormde predikanten slechts de 5.000 actieve kerkleden of ook de 25.000 inactieve? En zo ja, wat deden de kerkleden ermee?

Op zaterdag 21 september 1940 werd in de Pieterskerk een gebrandschilderd raam onthuld ter nagedachtenis van Marnix van St. Aldegonde, volgens dr. J. Riemens in zijn verslag voor het *Leidsch Predikbeurtenblad* van een week later "den man, die zoveel gedaan heeft ter verkrijging van onze geloofsvrijheid in de 16e eeuw". Prof. dr. J.N. Bakhuyzen van den Brink had het

benodigde geld hiervoor via een actie ingezameld. Er was veel publiek aanwezig om de onthulling bij te wonen en om te luisteren naar de toespraak van prof. dr. A.A. van Schelven over "Marnix als nationale figuur". Deze gereformeerde historicus van de Vrije Universiteit te Amsterdam "wees o.a. op het feit, dat iemand een nationale betekenis kan hebben bij uitnemendheid, zonder dat hij in hetzelfde land geboren of getogen is, 't welk hem als nationalen held vereert". Deze uitspraak komt in een merkwaardig daglicht te staan als men bedenkt dat op 9 september 1940 iedereen in de dagbladen had kunnen lezen dat Van Schelven lid was geworden van het fascistische, doch anti-Duitse Nationaal Front van Arnold Meijer. "Het meest aangrijpende oogenblik brak aan", schreef Riemens, "toen allen in het koor geschaard stonden en na de onthulling door mevrouw Van de Sande Bakhuyzen het Wilhelmus werd aangeheven." Bij uitstek een gelegenheid om de gevoelens van vaderlandsliefde de vrije loop te laten. Het raam werd de zondag erop, na de kerkdiensten, weer opgeborgen "tot de Vrede terugkeert".

Over zijn ervaringen met de opvattingen van kerkleden schreef Kuilman op 5 oktober een impressie. "Twee mannen stonden met elkaar te praten. Ze kenden elkaar van vroeger, maar hadden nà 10 Mei van dit jaar elkaar niet ontmoet. Na de gewone vragen van weerskanten hoe het thuis ging enz. kwam het gesprek als vanzelf op de kwestie van den dag: oorlogsmaatregelen, distributie, inkwartiering enz. Merkwaardig: een zekere aarzeling aan beide kanten; een ongemerkt peilen van elkaar aan welke kant zij stonden, pro dit of pro dät. Ze waren uit elkaar gegroeid. Beiden hadden overtuigd gekozen: de een kon het goed vinden met de Duitsers, de ander duidelijk niet. De laatste stak z'n hand uit en zei: 'We kunnen het over dit alles maar beter hebben in een tijd, waarin spreken niet zoo gevaarlijk en zwijgen niet zoo zwaar valt.'" Ongetwijfeld schetste Kuilman een gefingeerde situatie en wilde hij zijn lezers de ogen openen. Veel hervormden hadden geen duidelijke mening of ze durfden niet ervoor uit te komen. Over het serieus nemen van de eigen verantwoordelijkheid schreef J. de Wit in het *Leidsch Predikbeurtenblad* van 26 oktober: "Bekeering [is nodig] omdat God van onze schadelijke wegen weet. Al hebben we voor de politiecontrôle onze passen in orde en al gaan wij in 't oog van de bezettende overheid met allerlei maatregelen mee ondanks innerlijk protest — daar is een God, die ons bezet van achteren en van voren."

Onder aanvoering van H.C. Touw besteedden de Leidse hervormde predikanten veel aandacht aan de voorlichting van het kerkvolk. In november en december 1940 werden drie bijzondere kerkdiensten in de Marekerk belegd over de boodschap van de kerk in bezettingstijd. Daarvoor werden gezaghebbende mensen uitgenodigd. Op 21 november spraken de studentenpredi-

Ingang van de Marekerk aan de Mare. Foto ca. 1938. Coll. Gemeentearchief.

kant dr. J. Koopmans en Touw over “Gods boodschap over de vragen der kerk”, op 27 november de Leidse theoloog prof. dr. F.W.A. Korff en M.J. Punselie over “Gods boodschap over de vragen van ons persoonlijk leven” en op 3 december de Leidse hoogleraar godsdienstgeschiedenis dr. H. Kraemer en Kuilman over “Gods boodschap over de vragen der wereld”. De Marekerk zat tot drie maal toe vol. De toespraken verschenen in brochurevorm onder de titel *Gods boodschap in een donkere wereld*. In februari 1941 werd opnieuw een serie van drie Marekerk-diensten georganiseerd over “De kerk in dezen tijd”. Op 6 februari behandelden de Rijnsburgse predikant dr. G.C. van Niftrik en Riemens het onderwerp “De roeping der kerk”, op 12 februari de synodesecretaris Gravemeyer en GJ. Streeder “De kerk en ons volksleven” en op 19 februari de Delftse predikant F.J. Pop en De Wit “Kerk, gezin en jeugd”.

Deze speciale diensten hadden uitstraling. De Leidse Vereniging van Hervormden en de Hervormde Jongeren Organisatie te Leiden belegden naar

aanleiding van de eerste reeks in december avonden om dieper over dit soort zaken door te spreken. Vooral de Hervormde Jongeren Organisatie was heel kritisch. In de uitnodigingsbrief aan Touw om te komen spreken werd hem het vuur na aan de schenen gelegd: “Kunnen wij in bepaalde gevallen wel ‘t oordeel van de Kerk afwachten? Moeten we vaak niet zelf beslissen en dan ook persoonlijk verantwoording dragen voor bepaalde daden? Zullen we anders niet steeds ‘te laat’ zijn? [...] Kwam de boodschap der Kerk niet te laat? [...] Wat moeten wij nu doen?”

Verboden voor joden

Het weren van joden uit de luchtbeschermingsdiensten in juli 1940 was de eerste anti-joodse maatregel van de Duitsers. Er zouden er meer volgen. De kerken werden door de anti-joodse maatregelen niet in hun vrijheid aangetaast. Toch vormden deze maatregelen de aanleiding voor het eerste protest van de kerken tegen de bezetters. In het Convent van Kerken, waarin zes kerkgenootschappen vertegenwoordigd waren, stelde de Rotterdamse predikant J.J. Buskes (1899-1980) begin oktober de kwestie van het antisemitisme nadrukkelijk aan de orde. De door de Zwitserse theoloog prof. dr. Karl Barth (1886-1968) geïnspireerde Buskes wilde **een** gezamenlijk protest van de kerken aan Seyss-Inquart richten en daarvan melding maken in een kanselboodschap. Het Convent was niet blij met diens voortvarendheid. Slotemaker de Bruïne, de voorzitter van het Convent, schreef aan de gereformeerde mr. dr. J. Donner (1891-1981): “De zaak wordt nu dubbel netelig, nu door Buskes en door de Hervormde Barthianen het antisemitisme wordt aan de orde gesteld. Er komen dus telkens meer problemen voor de Kerk en de vraag is, waar het principiis obsta beginnen moet.”

Toch kreeg Buskes het na veel touwtrekken voor elkaar. Op 24 oktober diende het Convent van Kerken een rekest in bij Seyss-Inquart waarin de anti-joodse maatregelen principieel werden afgekeurd. Op zondag 27 oktober werd dit protest van de hervormde en twee weken later, op 10 november, van de gereformeerde kansels in Leiden voorgelezen. De kanselboodschap werd niet in alle gereformeerde kerkdiensten in Nederland voorgelezen, omdat Kuyper dit had afgeraden. Hij wilde eerst een formeel antwoord van de rijkscommissaris op het protest ontvangen alvorens er publiciteit **aan te** geven. De tekst werd wel aan de plaatselijke kerkeraden toegezonden, maar met vertraging.

Rijkscommissaris Seyss-Inquart wees het rekest van de kerken af. Op 13 december stelde de hervormde ouderling Van Nes dit aan de orde op de Algemene Kerkeraad. Hij achtte het wenselijk om steun te betuigen aan de

benarde joodse volksgroep. Hij stelde voor dit aan de synode te schrijven. Vier van de kerkeraadsleden, waaronder J.C. Van Apeldoorn en de NSB'er dr. J. van Ham (die wijkouderling was van de bij deze vergadering afwezige NSB-predikant W.Th. Boissevain), waren hier tegen. Ze vroegen zich af of dit wel de taak van de kerk was en betoogden dat vroeger ook niet door de kerk tegen het wanbeleid van de regering geprotesteerd werd. Het voorstel van Van Nes werd met vier stemmen tegen aangenomen. Op 16 december ging een brief uit naar de Algemene Synodale Commissie waarin het dringende verzoek gedaan werd "om al het mogelijke te blijven doen, opdat Nederlanders van Joodschen bloede zich van de geestelijke steun der kerk verzekerd weten, nu zij als niet-gelijkwaardig met andere Nederlanders beschouwd worden door de maatregelen der ons land bezet houdende macht."

Het protest tegen de anti-joodse maatregelen vertaalde zich in de beginperiode vooral in woorden. De kanselboodschap was daarvan een voorbeeld. Ook in brochures en kerkelijke bladen liet een aantal predikanten zich horen. In het Leidse *Hervormd Maandblad* van oktober 1940 schreef Touw, net zoals Buskes door Barth geïnspireerd, onomwonden dat "de jodenhaat in Nederland een volksvreemd element" was, "in strijd met de Nederlandse tradities" en "in strijd met waarachtige menselijkheid". Antisemitisme en christen-zijn konden in zijn ogen niet samengaan.

De hervormde synode heeft het verzoek van de Leidse kerkeraad om protest te blijven aantekenen tegen de onrechtvaardige bejegening van de joden ter harte genomen. Er gingen nog wel enige maanden overheen, maanden waarin het Convent van Kerken zich krachtiger opstelde. Door ziekte gevelde Slotemaker de Bruïne zijn werk in het Convent in december moeten beëindigen; Donner volgde hem als voorzitter op. Samen met Gravemeyer, die secretaris van het Convent was, vormde hij een tandem. Op 25 februari 1941, de dag dat de februari-staking uitbrak, besloot het Convent een brief te schrijven aan het College van Secretarissen-Generaal, waarin de groeiende rechtsonzekerheid en de onrechtvaardige behandeling van de joden aan de kaak gesteld werd en in tegenspraak met de bijbel werd geacht. Deze actie werd gevolgd door het plan om op zondag 23 maart een herderlijk schrijven van de gereformeerde synode te laten voorlezen; in de andere kerken die aangesloten waren bij het Convent zouden een kanselboodschap en een oproep tot gebed plaatsvinden. De Duitsers kregen hier lucht van en arresteerden op 20 maart de twee leiders van het Convent, Donner en Gravemeyer. Het werd de Duitsers menens. In de zomer werden ook Buskes en de vervanger van Donner in het Convent, dr. A.A.L. Rutgers, gevangen-gezet.

De Duitsers gingen ondertussen door met hun maatregelen. In april 1941

*Het Ministerie van predikanten der Ned. Herv. gemeente, gefotografeerd vlak na de oorlog.
V.l.n.r. ds. W.H. Kelder, ds. D.J. Vossers, ds. J. de Wit, ds. J.C. van Apeldoorn, ds. M.J.
Punselie, ds. D. Kuilman, ds. J. Riemens, ds. M. Ottevanger, ds. J.S. Swijnenburg, ds. P.W.
Spruyt, ds. A. Th. van Leeuwen en ds. H.J. van Achterberg.*

werden restaurants “voor joden verboden” verklaard en op 11 juni werd de tweede grote razzia gehouden. Dit laatste feit bracht de Leidse diaken Crèvecoeur ertoe om in de hervormde Algemene Kerkeraad van 13 juni te vragen “of de kerkeraad geen taak heeft ten opzichte van Leidsche ingezetenen van Joodschen bloede, die hun huis moeten verlaten”. Het antwoord was ontwijkend. De praeses, Kuilman, was van oordeel dat hierover van de kerkeraad geen uitspraak verwacht moest worden. Wanneer concrete, gemotiveerde gegevens beschikbaar waren dan diende de synode hiervan in kennis gesteld te worden.

Dit sluit **aan** bij het algemene beeld. Er werd zowel door de Nederlandse Hervormde Kerk als de Gereformeerde Kerken veel in algemene termen over “nood” gesproken, maar de verhevigde druk op de joodse gemeenschap bleef onderbelicht.

Al in juni 1940 kreeg Gravemeyer, die net aangetreden was als secretaris van de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, uit den lande vragen over de voorbede voor de koningin. Was het verstandig om bijvoorbeeld vanaf de kansel voor het koningshuis te bidden? Gravemeyer antwoordde hierop dat die voorbede meer dan ooit geboden was en naar zijn oordeel bovendien in overeenstemming met het internationale recht.

In januari 1941 kregen alle hervormde gemeenten “Een gebed voor allen nood der Christenheid, om gebruikt te worden op den rustdag na de eerste predicatie” toegezonden. Daarin stond: “Wij bidden U ook voor de wereldlijke regeering, voor alle koningen, vorsten en heeren. Maar inzonderheid bidden wij U voor de koningin, die Gij over ons gesteld hebt en voor de bezettende macht, die Gij over ons hebt toegelaten. Geef dat hunlieder bestuur daartoe gericht zij, dat de Koning aller koningen over overheden en onderdanen regeeren moge en het rijk des duivels, dat een rijk is van alle schandelijkheden en ongerechtigheden, mede door hen als Uwe dienaars hoe langer hoe meer verstoord en teniet gemaakt worden en dat wij onder hen een gerust en stil leven leiden mogen in alle eerbaarheid.” Deze dubbele voorbede voor zowel de koningin als de bezettende macht riep veel vragen op en bracht de mensen enigszins in verwarring. Touw reageerde daarop in het *Leids Hervormd Kerkblad* van 21 juni 1941. Hij stelde dat de bijbel op dit punt duidelijk genoeg was: Abraham bad voor het behoud van Sodom en Paulus maande om te bidden voor koningen en alle hooggeplaatsten. Touw: “Dat die overheid heidensch is en de Gemeente vaak bestrijdt, heft voor de apostel de noodzaak niet op, voor haar te bidden. [...] Het is de roep tot de overheid zich óók te stellen onder het gebod des Heeren, opdat de tyrannie worde verdreven.”

De niet bang uitgevallen predikant voegde zelfs de daad bij het woord op de interkerkelijke herdenkingsbijeenkomst van Leidens Beleg en Ontzet in de Pieterskerk op 3 oktober 1941. Met de NSB-burgemeester onder zijn gehoor hield hij een toespraak waarin hij opriep “God te danken voor wat Hij vroeger en nu nog ons geeft in ons geliefd Vorstenhuis, en God te bidden dat Hij óók in de toekomst onze Koningin wil stellen tot waarachtige zegen voor ons volk.” In zijn gebed sprak hij de aanwezige bestuurders van Leiden persoonlijk aan: “Wij bidden U, dat Gij de vreemde machthebbers, die Gij in IJ donkeren Raad nog steeds over ons toelaat, geven wilt, dat zij zich buigen voor Uw geboden. Wij vragen U, dat Gij onze plaatselijke overheid wilt leiden en bijstaan en doe verstaan, dat alleen in Uw Evangelie ook voor onze stad het waarachtig heil besloten ligt.”

De gereformeerde predikanten in Leiden stonden op hetzelfde standpunt als Touw. Wiersinga bad in de kerkdiensten voor het koningshuis, evenals (in het najaar van 1940) voor de van vrijheid beroofde prof. Schilder. J. Weggemans was het daarmee eens. In zijn gebeden stak hij zijn koningsgezindheid niet onder stoelen of banken. Dit bracht enkele gemeenteleden ertoe brieven te schrijven aan de kerkeraad met de waarschuwing dat hij op deze manier het gereformeerde leven in gevaar bracht. De derde Leidse predikant, H.J. Westerink, was een geval apart. Hij was beducht voor vermenging van kerk en politiek en religieuze en nationale gevoelens in de kerk en wilde die daarom zo veel mogelijk gescheiden houden.

De kwestie-Westerink

Westerink – overigens sinds 30 december 1938 medewerker van *De Reformatie* van de strijd bare Schilder – schreef in de *Leidsche Kerkbode* van 4 en 11 oktober 1940 artikelen die veel stof deden opwaaien. Het eerste artikel ging over “beginselen” en het tweede over “kerk en nationalisme”.

Over beginselen schreef hij op een voor gereformeerden enigszins ongebruikelijke, kritische wijze. Hij legde nadruk op het verschil tussen een beginsel en de uitwerking van een beginsel. Christenen dienen zich volgens de normen van de bijbel te gedragen, bijvoorbeeld in hun dagelijkse arbeid. Dat is een beginsel. Een uitwerking hiervan kan zijn dat alle christelijke arbeiders zich moeten verenigen in een christelijke arbeidersorganisatie. Volgens Westerink zagen gereformeerden de uitwerking van het beginsel vaak ten onrechte aan voor het beginsel zelf. De Leidse predikant stelde dat gereformeerden ook volgens de bijbelse beginselen konden handelen in niet-christelijke organisaties.

In zijn tweede artikel behandelde hij het onderwerp “kerk en nationalisme”. Hij voerde pleidooi voor een principiële scheiding tussen kerk en nationalisme. In zijn ogen was bijvoorbeeld het zingen van het Wilhelmus in de kerk niet juist. Gereformeerden moesten zowel goede kerkleden als goede vaderlanders zijn, maar dat niet op hetzelfde tijdstip uiten in de kerk. Zeker in bezettingstijd behoorden kerk en staat gescheiden te zijn.

Beide artikelen van Westerink waren theoretisch van aard, produkten van de studeerkamer. Aangezien de predikant niet duidelijk aangaf wat hij ermee beoogde voor de praktijk van de kerk in bezettingstijd, riep hij veel vragen op in de kerkelijke gemeente. Men vond dat de predikant de christelijke organisaties geringschatte en de kerk van haar kracht beroofde. Het gerucht stak de kop op dat Westerink sympathiek zou staan tegenover de NSB. Hij had immers in 1936, toen de generale synode uitsprak dat gereformeerden

Exterieur van de Zuiderkerk. *Prentbriefkaart* ca. 1938. Coll. *Gemeentearchief*.

geen lid konden zijn van de NSB en de CDU,” zich gekeerd tegen dat besluit.

Op 23 oktober 1940 wijdde de kerkeraad een speciale vergadering aan deze kwestie. Omdat de discussie niet afgerond kon worden werd die twee weken later voortgezet. Opmerkelijk is dat Westerink tijdens de bespreking een aantal malen werd gemaand in eenvoudige taal te spreken, ten einde onduidelijkheid en misverstanden te voorkomen. Blijkbaar vond de kerkeraad de redeneringen van Westerink moeilijk te volgen. In het gesprek kwamen meer dingen naar boven dan in de artikelen te lezen waren geweest. De notulen vermelden: “Betreurd wordt dat ds. Westerink onze Regeering, die nu in Engeland vertoeft, niet als zoodanig erkent. Dit is kenbaar geworden in de gemeente.” De kerkeraad meende hieruit de conclusie te mogen trekken dat Westerink de bezetters accepteerde als de wettige overheid. Dat leidde ertoe dat Westerink – in een overigens broederlijke discussie zoals hij zelf zei – het vuur na aan de schenen werd gelegd. Zo kreeg hij de vraag voor de voeten geworpen of hij de beginselen van de NSB aanhing of verwerpelijkvond. Na een lange en soms heftige discussie werd besloten een commissie in te stellen die verder met de predikant zou spreken. Voorlopig mocht Westerink niet schrijven over deze onderwerpen.

In maart 1941 laaide de discussie rond deze predikant opnieuw op. In de ochtenddienst van zondag 23 maart las Westerink van de kansel van de Zuiderkerk het herderlijk schrijven voor van de generale synode over de “nood der tijden”. Na afloop van de dienst kwamen gemeenteleden in de consistorie hun beklag doen over de manier waarop het stuk was voorgelezen. Het was niet te verstaan geweest. Een gemeentelid schreef nog diezelfde avond: “Zulk een stuk, in dezen tijd, dient zeker rustig en beklemtoond te worden voorgelezen, opdat de gemeente het ook rustig kan volgen en meedragen. In plaats hiervan tastte men de ontstemming in het kerkgebouw. Voor mijn begrip broeders staat dit op één lijn met sabotage van het Synodebesluit. [...] Ds. W. moge zich zelf eens rustig afvragen, wat de consequenties zullen zijn van zulk optreden, ook voor hemzelf.” Dat het vier pagina’s lange herderlijk schrijven met excuses van Westerink in de middagdienst wel goed werd voorgelezen, had de briefschrijver niet op andere gedachten gebracht. De predikant was en bleef verdacht. Tijdens de kerkeradsvergadering van 15 april 1941 werd Westerink officieel van alle blaam gezuiverd. De commissie die met hem gesproken had, presenteerde een dik rapport met duidelijke conclusies. De belangrijkste waren dat Westerink geen sympathieën had ten aanzien van de NSB. Indertijd had hij het synodebesluit over de NSB afgekeurd omdat hij meende dat dit een politieke uitspraak van de synode was en niet omdat hij een sympathisant van deze partij was. Voorts erkende hij Wilhelmina als koningin van Nederland en als draagster van de Kroon en verklaarde hij “enkele dienaangaande gebezigde uitdrukkingen, als ondoordacht en overhaast geuit”, terug te nemen. Hij zou voortaan de koningin in zijn ambtelijke gebeden gedenken. Hiermee was de zaak afgedaan.

Dr. W. Th. Boisseuain

De generale synode van de Gereformeerde Kerken had in 1936 het lidmaatschap van de NSB en de CDU onverenigbaar verklaard met het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk. Dit besluit kon in de gemeenten kracht worden bijgezet, omdat de tuchtuitoefening functioneerde. Het resulteerde in een aantal gevallen in langdurige afhouding van het avondmaal. Tijdens de bezetting werd het moeilijker en naar het stellige oordeel van Kuyper ook onverstandig om maatregelen te treffen tegen gereformeerde NSB’ers. Toch zijn ook in bezettingstijd NSB’ers onder tucht gesteld.¹⁷ Reeds in 1934 had de classis-Leiden zich al sterk uitgesproken tegen de NSB.¹⁷ Dat men bij de behandeling van de kwestie-Westerink er geen gras over liet groeien geeft aan dat het synodebesluit van 1936, dat het classisstandpunt ondersteunde, tijdens de bezetting in Leiden serieus genomen werd.

De Hervormde Gemeente verkeerde in een geheel andere positie dan de Gereformeerde Kerk. Er waren verschillende geloofsrichtingen in de kerk, die uiteenliepen van orthodox tot vrijzinnig, waardoor de kerk niet met één mond kon spreken en van tuchttoefening geen sprake kon zijn. Afwijzing van het nationaal-socialistische gedachtengoed gebeurde in de jaren dertig slechts op persoonlijke titel. Door de oriëntatie op de Duitse Kerkstrijd en de contacten met Karl Barth wees een handjevol hervormde leiders op het bruine gevaar en liet in debatten en publikaties waarschuwingen horen. Ook Touw, die toen nog niet in Leiden stond, maakte als Barth-aanhanger deel uit van deze groep.

Er waren ook hervormde predikanten die uit volle overtuiging voor de NSB kozen. De Leidse predikant dr. Boissevain was één van hen. In 1918 nam hij het beroep naar Leiden aan. Hij was een veelbelovend theoloog. In 1929 promoveerde hij te Amsterdam op een proefschrift *Evangelische Katholici-teit*. Drie jaar later stond hij op de nominatie voor kerkelijk hoogleraar aan de Leidse Universiteit, maar hij werd gepasseerd ten gunste van dr. F.W.A. Korff. Boissevain was in de eerste helft van de jaren dertig ook actief in “Kerkopbouw”, een vereniging van theologen en kerkleden die zich boog over de vraag hoe de Hervormde Kerk gereorganiseerd kon worden. Men vond een reorganisatie noodzakelijk om de tegenstellingen in de hervormde kerk te overbruggen en de kerk weer een factor van betekenis te laten zijn in de Nederlandse samenleving.

In 1935 werd Boissevain lid van de NSB. Hij zette deze stap niet uit frustratie of teleurstelling, zoals wel is gesuggereerd, maar uit de overtuiging dat de christelijke partijen het spoor bijster waren en de NSB een goed alternatief bood. Boissevain deed niet schimmig over zijn NSB-lidmaatschap; hij meldde het uit eigen beweging in april 1935 in het hervormde weekblad *De Gereformeerde Kerk*. In datzelfde jaar verwierf hij met zijn boeken *Een christelijke staat* en *De kerk en de nationaal socialistische staat* op slag bekendheid. Beide boeken verschenen in de serie “Heel de kerk, heel het volk”, een leus die de Leidse predikant overgenomen had van de hervormde theoloog Ph.J. Hoedemaker (1817-1910).

Boissevain is zijn leven lang gefascineerd geweest door Hoedemaker en diens ideeën over de belijdende volkskerk en de christelijke staat. Zijn — heel vergaande — interpretatie van Hoedemaker en zijn afkeer van de verzuilde versplintering van de Nederlandse politiek vormen de sleutels tot zijn keuze voor het nationaal-socialisme. In *De kerk en de nationaal socialistische staat* betoogde hij: “Nu de dagen van den neutrale staat geteld zijn, breekt eene nieuwe tijdsperiode aan in de geschiedenis van de verhouding tusschen kerk en staat. [...] Deze neutrale staat wordt thans vervangen ôf door den God

belijgenden òf door den God loochenenden staat. [. . .] De deutsche kerkstrijd onderwijst ons aanschouwelijk, hoezeer de leiders der Kerken door de kentering, van welke wij gewaagden, zijn verrast. Zij brengt hen in de grootste verlegenheid. [...] Met name wreekt zich dan de kerkelijke en confessioneele verdeeldheid op onrustbarende wijze. De nieuwe orde van zaken is niet de oorzaak van den 'nood der kerk', maar maakt dien nood openbaar. Het is een bedenkelijk teeken des vaderlandschen tijds, dat de leiders der Kerken hun hart schijnen verpand te hebben aan den neutralen staat en aan de bijbehorende partijpolitiek."¹⁸

Boissevain kwam in steeds radicaler vaarwater terecht. Vanaf 1937 was hij volbloed nationaal-socialist, met inbegrip van het antisemitisme dat de NSB aankleefde. Zijn geschriften, waaronder *Christelijk cultuurbolsjewisme* (waarschijnlijk 1937) en *De kerk op de tweesprong* (in 1942 samen geschreven met zijn wijkouderling dr. J. van Ham, die leraar was aan de christelijke HBS in Leiden en in 1941 hoofd werd van de afdeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten) laten dat zien. In het laatstgenoemde boek verkondigden ze de stelling "dat in elk volk de kerk een eigen historie, een eigen gestalte verkrijgt en haar belijdenis een eigen wortel en accent, die duidelijk de merkteekenen dragen van 'bloed en bodem'. En dat niet als een noodzakelijk kwaad, dat zooveel mogelijk gekeerd moet worden, maar als een door God gewilde vrucht van den bond tusschen twee Godsgedachten: volk en kerk."¹⁹ In een lang afsluitend hoofdstuk behandelden ze het onderwerp van de kerk en de joden: "Het jodenvraagstuk is een rassenvraagstuk, maar in de eerste plaats een geestesvraagstuk. [...] Elke jood behoort tot dat volk. Maar niet elke jood is overgeleverd aan den joodschen geest. Er zijn er in wie de positieve pool van Israëls mythe nog nawerkt, en er zijn heel, heel enkelen, die zich aan dien geest ontworstelen. Maar dan nog spreekt het bloed. [...] Het antisemitisme behoort allereerst een strijd te zijn tegen den 'joodschen geest', ook in eigen boezem. Deze strijd is politiek niet te strijden zonder het joodsche volk te treffen. Dat heeft dit volk het beste begrepen, toen het den oorlog verklaarde aan het nationaal-socialisme."²⁰ Boissevain beschuldigde de kerken ervan zich voor het karretje van de joden te laten spannen, de joden als het uitverkoren volk te omarmen en opeens een voorliefde voor het Oude Testament te tonen.

Hoe heeft het NSB-lidmaatschap het optreden van Boissevain in zijn kerkelijke gemeente beïnvloed? Droeg hij zijn ideeën ook in Leiden uit? Werd hij geaccepteerd door zijn collega's of ondernamen ze actie tegen hem?

Boissevain was een actieve man in de Hervormde Gemeente van Leiden, als praeses van de kerkeraad en als redacteur van het *Leidsch Predikbeurtenblad* en – later – het *Leidsch Hervormd Kerkblad*. Tijdens de bezetting was hij geen

praeses meer en verzuimde hij vaak de kerkeraadsvergaderingen. Op die manier ontliep hij bewust of onbewust rechtstreekse confrontaties met zijn collega's. Opvallend zijn de wijkverslagen in het kerkblad. In tegenstelling tot de verslagen van zijn collega's vielen die van Boissevain klein uit. Bovendien liet hij ze doorgaans verzorgen door de godsdienstonderwijzer M. Heymans. Hierdoor ontstaat de indruk dat er niet zo veel activiteiten plaatsvonden in zijn wijk en dat hij weinig betrokken was bij wat er in zijn wijk gebeurde. Dat spoort met het verhaal dat Boissevain door zijn NSB-lidmaatschap, vooral in de bezettingsperiode, steeds minder goed lag in de kerkelijke gemeente."

Een groot bereik had Boissevain met zijn publikaties in boekvorm en in verschillende kerkelijke bladen en tijdschriften. Af en toe publiceerde hij in het *Leidsch Predikbeurtenblad*. In maart 1939 bijvoorbeeld over Martin Niemöller en de Duitse Kerkstrijd, in de zomer van 1939 een aantal malen over zijn idool Hoedemaker en in 1940 enkele bijbeloverdenkingen. Boissevain kon zonder problemen de bundeling van deze Hoedemaker-artikelen in *Evangelie en Volk*, het blad van de nationaal-socialistische Orde van Getuigen van Christus, aankondigen. Tekenend was dat men hem passeerde om een lezing te houden tijdens een van de zes Marekerk-avonddiensten die in de winter van 1940 en 1941 gehouden werden over de taak en boodschap van de kerk in bezettingstijd; bijna alle andere collega's deden dit wel.

Opmerkelijk is dat Touw een betrekkelijk mild oordeel velde over Boissevain." Touw was in alle opzichten de tegenpool van Boissevain. Niettemin achtte hij zijn collega hoog en vond hem, ondanks diens verwerpelijke standpunten, een "ontegenzeggelijk scherpzinnig" theoloog. De andere Leidse predikanten hebben verteld dat Boissevain tijdens de bezetting altijd een goede collega is gebleven; ze hoefden niet te vrezen dat hij misbruik zou maken van hun vertrouwen." Helaas zijn er geen documenten of brieven in persoonlijke archieven die deze indruk bevestigen. In algemene bewoordingen – dat kon ook niet anders – schreef Kuilman op 5 oktober 1940 in het *Leidsch Predikbeurtenblad*: "Wel bidde de gemeente, dat [de predikanten] noch ter wille van hun positie noch ter wille van hun gezin of dat van hun eigen voordeel of gemak, de zaak van Jezus Christus hun Heer en Koning gaan verdraaien, verloochenen of verraden." En de Barthiaan Streeder op 18 januari 1941: "Wie kan zich ontdoen van zijn theologische inzichten, welke hij onbewust in de ontvouwing van zijn tekst mede verwerkt? En juist dit 'mede' vertroebelt de klaarheid van het Woord." Hadden beide predikanten hiermee Boissevain op het oog?

Officieel bleef Boissevain in Leiden predikant tot zijn overlijden op 19 mei 1945, maar in de praktijk heeft hij zijn tijd niet uitgediend. Nadat hij op 5 september 1944, Dolle Dinsdag, met zijn vrouw en dochtertje in allerijl

naar Duitsland gevlucht was, heeft hij Leiden nooit meer gezien. Door zijn vroege dood heeft hij de kerkelijke tuchtrechtspraak na de oorlog ontlopen. Aangezien Boissevain geen daadwerkelijke medeplichtigheid aan het “gruwelijk beleid van de bezettende macht” en geen onoirbare afwijkingen van de leer te verwijten waren, is het maar de vraag of hij bestraft zou zijn. In ieder geval is het achterstallig traktement volledig aan de weduwe uitbetaald.

Slot

Over de geschiedenis van “kerk en geloof” in Leiden in de twintigste eeuw is weinig geschreven. In dit artikel over de opstelling van de hervormden en de gereformeerden in Leiden tijdens de eerste fase van de Duitse bezetting wordt dus een betrekkelijk ongerept gebied ontgonnen.

Van Roon heeft de opstelling van de kerkelijke elites in de eerste periode van de bezetting getypeerd als neutralistisch; Blom gebruikt de term accommodatie. Veel kerkelijke leiders probeerden de kerken in de luwte te zetten in de nieuwe, onoverzichtelijke situatie na 10 mei 1940. Ze streefden naar een goede verstandhouding met de bezetter. Deze houding aanzien voor collaboratie zou onjuist zijn. Bovendien zouden we er weinig mee opschieten. Verzet of collaboratie, goed of fout, het zijn – in ieder geval tijdens de eerste periode van de bezetting – onbruikbare begrippenparen om het gedrag van groepen en mensen te verklaren.²⁴ Meer nut heeft het om de morele meetlat thuis te laten en te zien hoe mensen en groepen, rekening houdend met de specifieke omstandigheden waarin ze verkeerden en met de geestelijke bagage die ze bezaten, zich opstelden.

De kerken werden in 1940 met een situatie geconfronteerd waarmee ze niet eerder te maken hadden gehad. De eerste reactie van de meesten was de kat uit de boom kijken. Dit gold landelijk maar ook in Leiden. De vriendelijke woorden van rijkscommissaris Seyss-Inquart vielen in vruchtbare aarde. Een man als prof. Schilder vormde een uitzondering. Bij de gereformeerden in Leiden ontving hij sympathie, zozeer zelfs dat een betrekkelijk onschuldig stukje in de *Leidsche Kerkbode* waarin de vurige hoop werd uitgesproken dat Schilder na zijn arrestatie spoedig weer vrij zou zijn, aanleiding werd voor een verschijningsverbod. Ze schrokken ervan en kropen in hun schulp. Ook de hervormden in Leiden hielden zich op de vlakte. Ze pasten zich aan de bezetting en de nieuwe maatregelen aan. Wel nam de hervormde kerkeraad besluiten waaruit bleek dat rekening gehouden werd met maatregelen die de vrijheid zouden beperken. Het aanwezige gevoel van onbehagen dat bij veel mensen leefde zocht en vond een uitweg in het betuigen van de verbondenheid aan het Nederlandse koningshuis in de gebeden tijdens de kerkdien-

Exterieur van de Herengratchkerk. Foto 1953. Coll. Gemeentearchief.

sten en in een plechtige bijeenkomst zoals die toen het Marnix-raam in de Pieterskerk onthuld werd. Hoewel sommigen waarschuwdan dat dit soort uitingen gevaarlijk en onvoorzichtig was, bleek dat Touw zich nog zelfs in oktober 1941 zeer koningsgezinu kon uitspreken tijdens de openbare herdenkingsbijeenkomst ter gelegenheid van Leidens ontzet.

Pas tegen het eind van 1940 kwam bij een aantal kerkmensen de vraag op de lippen te liggen: wat moeten wij doen en wat is de taak van de kerk in bezettingstijd? Het merendeel van de Leidse predikanten stimuleerde dit en probeerde hun gemeenteleden voor te lichten, in de kerkbladen en in de kerkdiensten. In de winter werden onder aanvoering van de door Barth geïnspireerde Touw lezingen georganiseerd waarbij mannen van naam en faam kwamen spreken. Hoewel in oktober en november en later in maart kanselboodschappen zijn voorgelezen in de hervormde en gereformeerde kerkdiensten te Leiden heeft de ongelijke behandeling van de joden en het

tekenen van de Ariërverklaring geen wekker-functie gehad. De Leidse kerken zetten zich pas schrap toen met Winterhulp de aanval ingezet werd op de diakonie en de inkomstenbron van de kerken, de kerkcollectes. Winterhulp, die vooral in het geval van de hervormden voor verdeeldheid zorgde, tastte de kerken zo in hun zelfstandigheid aan dat zowel de gereformeerden als de hervormden die resoluut van de hand wezen. De standpunten van landelijke kerkelijke organen gaven de definitieve doorslag.

Het is moeilijk om erachter te komen hoe het gemiddelde kerklid zich voelde en hoe die dacht of deed. Dat in de Gereformeerde Kerk onrust ontstond rond Westerink geeft mogelijk een indicatie dat men het niet had op mensen die met de NSB in verband gebracht konden worden. Maar misschien is dit te ver gezocht. De ideeën die deze predikant immers naar voren bracht, waren niet erg gehoord in gereformeerde kring. En dat in de Hervormde Gemeente de wijk van Boissevain niet geweldig veel activiteit uitstraalde en deze predikant de aansluiting verloor bij zijn kerkleden is veelzeggend. Maar wellicht waren er hervormden die zich wel konden vinden in de standpunten van Boissevain en diens wijkouderling Van Ham. Verder, uit het feit dat de Marekerk-avonddiensten waar gesproken werd over de taak van de kerk in bezettingstijd en de herdenkingsbijeenkomst in de Pieterskerk druk bezocht werden, kan worden afgeleid dat veel mensen rondliepen met het ongemakkelijk gevoel zich niet frank en vrij te kunnen uiten maar in de kerk een betrekkelijk veilig oord aantreffen.

Met dat de bezetters grimmiger werden in hun optreden naar de kerken toe, kwamen de kerken voor grotere dilemma's te staan. Tegen het eind van 1940, met Winterhulp, probeerden de bezetters de kerken voor het eerst fundamenteel te raken. De kerken wonnen deze slag. Maar de beperkende maatregelen die volgden zoals de indamming van de persvrijheid en de inkapseling van christelijke organisaties, dwongen de kerkmensen tot een keuze. Voor de neutralistische houding kwam steeds minder ruimte. De kerken werden tot een keus gedwongen. De kerk op de tweesprong, maar dan op een andere manier dan Boissevain bedoelde. We schrijven dan al het jaar 1942.

Geraadpleegde archieven

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage:
Archief H.C. Touw.

Gemeentearchief, Leiden:
Archief-Gereformeerde Kerk Leiden: Notu-
len en Correspondentie van de Kerkeraad.
Archief-Nederlandse Hervormde Gemeente
Leiden: Notulen Algemene Kerkeraad, Notu-
len Bijzondere Kerkeraad, Correspondentie
Kerkeraad, Notulen Bestuursvergadering der
Nederlandse Hervormde Diaconie.

Gedrukte bronnen

Boissevain, W.Th., *De kerk en de nationaal socia-
listische staat* (Amsterdam 1935).
Boissevain, W.Th. en J. van Ham, *De kerk op
den tweesprong* ('s-Gravenhage 1942).
Colijn, H., *Op de grens van twee werelden* (Am-
sterdam 1940).
*Geestelijke vrijheid. Redevoeringen gehouden in de
Apollonhal te Amsterdam op 10 augustus 1940*
(Amsterdam 1940).
Leidsch Predikbeurtenblad (t/m 28 dec. 1940).
Leidsch Hervormd Kerkblad (4jan. 1941 t/m
1 nov. 1941).
Leidsche Kerkbode (t/m 8 nov. 1940).
Wekelijksche Mededeelingen (21 nov. 1941 t/m
18 sept. 1942).

Gebruikte literatuur

Blom, J.C.H., "Nederland onder Duitse bezet-
ting 10 mei 1940 - 5 mei 1945", in: *Algemene
Geschiedenis der Nederlanden*, deel 15 (Haarlem
1982) 55-94.
Dam, Harmjan, *De NSB en de kerken. De opstel-
ling van de Nationaal Socialistische Beweging in
Nederland ten opzichte van het christendom en met
name de Gereformeerde Kerken 1931-1940* (Kam-
pen 1986).
Delleman, Th., *Opdat wij niet vergeten. De bij-*

*drage van de Gereformeerde Kerken, van haar voor-
gangen en leden, in het verzet tegen het nationaal-
socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen 1949).
Endedijk, H.C., *De Gereformeerde Kerken in Ne-
derland*, deel 2 (Kampen 1992).

Groot, S.J. de, "Kerk en geloof", in: *Leiden
zoals het was*, deel 10 (Zwolle 1994) 221-244.
Harinck, G. e.a., *Diakonie in verleden en heden*
(Barneveld 1992).

Harinck, G., *De Reformatie, weekblad tot ontwikke-
ling van het gereformeerde teven 1920-1940*
(Baarn 1993).

Janssens, Roelof en Chris Sol, *De Vrijmaking
te Leiden. Een episode uit de geschiedenis van de
Gereformeerde Kerk in de Sleutelstad (1940-1946)*
(Leiden 1994).

Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk
vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikke-
lingen en de verhouding tot haar zusterkerken in
de negentiende en twintigste eeuw* (3e druk; Kam-
pen 1986).

Rasker, A.J., "Dr. Wilhelm Theodoor Boisse-
vain, van Hoedemaker-leerling tot nationaal-
socialist", in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*
23 (1968-1969) 204220.

Ridderbos, J., *De strijd op twee fronten. Schilder
en de gereformeerde elite in de jaren 1933-1945
tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerke-
lijk en politiek terrein*, 2 delen (Kampen 1994).

Roon, Ger van, *Protestants Nederland en Duits-
land 1933-1941* (Utrecht 1973).

Snoek, J.M., *De Nederlandse kerken en de joden
1940-1945* (Kampen 1990).

Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, 2 de-
len ('s-Gravenhage 1946).

Vos, René, *Niet voor publicatie. De legale Neder-
landse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amster-
dam 1988).

Weterings, Eric-Jan, "De Tweede Wereldoor-
log", in: *Leiden zoals het was*, deel 7 (Zwolle
1994) 149-172.

Wit, J. de, "Het kerkelijke en geestelijke
leven", in: *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962)
125-155.

Noten

1. De gangbare indeling van de Duitse bezetting in vier verschillende fases is te vinden bij: Blom, 92.

2. De Nederlandse Hervormde Gemeente van Leiden gebruikte voor haar kerkdiensten zes gebouwen: de Pieterskerk, de Hooglandse Kerk, de Oosterkerk, de Marekerk, de Kooikapel en het Morschweglokaal. Daarnaast bezat ze een handvol gebouwen ten behoeve van diverse verenigings- en wijkactiviteiten. In de negen wijken die de gemeente telde, arbeidden acht predikanten: J.C. van Apeldoorn, H.C. Touw (1903-1972), J. de Wit, M. Ottevan-ger, D. Kuilman (1882-1952), dr. J. Riemens, dr. W.Th. Boissevain (1880-1945) en M.J. Punselie; de laatste ging in 1940 met emeritaat, maar met de komst van dr. G.J. Streeder kwam het aantal predikanten weer op acht. Van de 30.000 hervormden die officieel ingeschreven stonden bezochten 5.000 trouw de zondagse kerkdiensten.

De Gereformeerde Kerk te Leiden had drie kerkgebouwen waar op zondag erediensten belegd werden: de Herengrachtkerk, de Oude Vestkerk en de Zuiderkerk; ook het Evangelisatiegebouw aan de Morsweg werd gebruikt. Ze werd gediend door drie predikanten, H.A. Wiersinga (1896-1969), dr. H.J. Westerink (1904-1964) en J. Weggemans (1903-1975), één hulpprediker en de studen-

tenpredikant R.C. Harder (1907-1977).

3. Van Roon, 313 en Blom, 65-66.

4. Colijn, 50.

5. *Geestelijke vrijheid*, 10.

6. Ibidem, 4.

7. Ibidem, 27.

8. E.H. Broekstra, "Aan een vriend in Zion", in: *Leidsche Kerkbode* XIX (13 september 1940).

9. GALeiden, Arch. Geref. Kerk, Notulen kerkeraad (4 februari 1941).

10. GALeiden, Arch. N.H. Gemeente, Correspondentie kerkeraad, 5 februari 1941.

11. Delleman, 506.

12. ARA, Arch. Touw, nr. 1, Corrie van den Baan aan Touw, 5 december 1940.

13. Ridderbos, 11, 12.

14. GA Leiden, Arch. N.H. Gemeente, Correspondentie kerkeraad, 3 oktober 1941.

15. Christelijk Democratische Unie, een linkse reformatorische splinterpartij.

16. Ridderbos, 11, 20-22, 40-41.

17. Van Roon, 48.

18. Boissevain, 5-6.

19. Boissevain en Van Ham, 18-19.

20. Ibidem, 95-96.

21. Rasker, "Boissevain", 205.

22. Touw, 1, 29, 204 en 304.

23. Rasker, "Boissevain", 205. Touw uitte bedenkingen (1, 185-186).

24. Blom, 65.

Prof. J.A.J. Barge tijdens zijn gijzeling in St. Michielsgestel. Tekening november 1942 door G. Knuttel, medegegijzelde, destijds directeur Gemeente Museum Den Haag. De tekst vermeldt: Blok VI, kamer 1 nr. 8.

DE “RASSENCOLLEGES” VAN BARGE

Een leemte in de geschiedenis van de Leidse universiteit

door

Jolanda Hendriksen en W. Hijmans

Op 26 november 1940 gaf professor dr. J.A.J. Barge, de toenmalige hoogleraar anatomie en embryologie te Leiden, in het Anatomisch Laboratorium aan de Wassenaarseweg een college over erfelijkheid, ras en volk. Het vond plaats op precies hetzelfde moment als waarop Cleveringa zijn befaamde rede hield in het Academiegebouw. Dit college van Barge vormde de afsluiting van een cyclus over fysische antropologie, waarin hij op basis van wetenschappelijke gegevens de nationaal-socialistische rassenleer ontzenuwde. Na afloop besloten de aanwezigen zich aan te sluiten bij de studentenstaking. Tot op heden was onbekend wat zich precies heeft afgespeeld in de collegezaal van het Anatomisch Laboratorium. Het is onlangs gelukt deze leemte op te vullen dankzij interviews met oud-studenten, authentieke college-aantekeningen en een archief met notities van de hand van Barge.

Niet lang na de capitulatie van Nederland op 14 mei 1940 leidde een serie anti-joodse maatregelen ertoe dat joden steeds meer buiten de Nederlandse samenleving kwamen te staan. De Ariërverklaring – de verklaring of men al of niet van joodse afkomst was – maakte het hen onmogelijk nog langer een maatschappelijke functie uit te oefenen. Neerlands oudste universiteit werd hierbij niet ontzien. Op 28 oktober 1940 werden Ariërverklaringen ter invulling naar de Leidse docenten en het universiteitspersoneel gestuurd. Nog geen maand later, op 21 november, werden alle joden in dienst van de universiteit van hun ambt ontheven.

Naar aanleiding van deze ontslagen hield professor mr. R.P. Cleveringa op 26 november 1940 een protestrede, speciaal gericht op het onrecht dat zijn joodse leermeester, prof. Meijers, werd aangedaan. Na afloop werd het Wilhelmus ingezet en besloten de studenten door een demonstratieve staking hun afkeuring over de anti-joodse maatregelen te laten blijken. Cleveringa had, zonder opzet overigens, de lont van het studentenverzet ontstoken.

De rede van Cleveringa werd na afloop vermenigvuldigd. André Koch,

destijds student, zag dat Cleveringa na zijn toespraak beschreven velletjes papier dubbelvouwde en in zijn zak stak. Koch was ervan overtuigd dat Cleveringa gearresteerd zou worden. Hij overlegde met zijn hoogleraar strafrecht Van Bemmelen hoe hij deze tekst in handen kon krijgen. "Van Bemmelen ging naar de faculteitskamer waar Cleveringa zich bevond en vroeg hem de rede nog eens te mogen lezen, omdat er een passage in stond die hem zeer getroffen had. Cleveringa gaf hem de rede, waarna Van Bemmelen snel naar beneden rende en de rede aan mij overhandigde."

Koch zorgde samen met vrienden voor vermenigvuldiging van de rede. De kopieën werden aan verschillende instanties gestuurd, zoals de leden van de Hoge Raad, alle faculteitsbesturen en aan de commissarissen der Koningin. De rede van Cleveringa heeft zich zo over heel Nederland kunnen verspreiden.' Grote groepen Nederlanders, maar ook de bezettende macht konden zich hierdoor woordelijk op de hoogte stellen van de inhoud ervan.

's Middags opende prof. dr. L.J. van Holk zijn college Wijsgerige Ethiek met de oproep degenen die getroffen waren door de Duitse maatregelen niet in de steek te laten. Vervolgens sprak hij over de 17de-eeuwse joodse wijsgeer Baruch de Spinoza. Deze toespraak werd in november 1976 gepubliceerd in *Vrij Nederland*. In *Mare* verscheen in 1982' het verslag van één van zijn toenmalige studenten.

Wat er op 26 november 1940 elders binnen de universiteit gebeurde is grotendeels onbekend gebleven. "Waarschijnlijk waren er nog wel andere hoogleraren aan de Leidse universiteit, die in hun colleges met afkeuring van de Duitse maatregel hebben melding gemaakt. Hun getuigenis werd evenwel niet bewaard."

Uit interviews met oud-studenten geneeskunde is gebleken dat Cleveringa en Van Holk niet de enigen zijn geweest die op 26 november 1940 tijdens hun college speciale aandacht hebben gegeven aan de anti-joodse maatregelen. Professor Barge gaf op precies hetzelfde uur als waarop Cleveringa zijn rede hield, een college over rassenleer. Hoewel er sporadisch wordt verwezen naar dit college,⁴ was tot op heden onbekend wat er zich heeft afgespeeld in het Anatomisch Laboratorium.

Het hier volgende overzicht is een reconstructie van de gebeurtenissen op "de Anatomie" aan de Wassenaarseweg op 26 november 1940.

"Eigenlijk moeten wij naar onze eigen colleges"

Tevoren was bekend gemaakt dat Cleveringa op 26 november het college van tien uur van zijn zojuist ontslagen collega en leermeester professor mr. E.M. Meijers, hoogleraar burgerlijk recht en internationaal privaatrecht, zou

overnemen. Om de getuigenis een algemeen universitair karakter te geven, was contact opgenomen met studenten. Zij zouden in groten getale aanwezig zijn. Aldus geschiedde. Niet alleen rechten-studenten, ook studenten van andere faculteiten stroomden toe. Het Groot Auditorium was beschikbaar gesteld, terwijl via een luidsprekerinstallatie belangstellenden in een aangrenzende collegezaal de toespraak konden volgen. "Prof. Cleveringa sprak een waardige en moedige rede voor een overvol Groot-auditorium en een evenzeer gevulde collegezaal uit. De uitermate indrukwekkende plechtigheid werd met zingen van coupletten van het Wilhelmus besloten. Een ieder was diep onder de indruk."

Cleveringa sprak in zijn functie als decaan van de juridische faculteit. Het is daarom niet verwonderlijk dat studenten van andere faculteiten aan de mogelijkheid dachten dat ook tijdens hun colleges speciale aandacht zou worden gegeven aan de recente maatregelen. Het was dus niet voor iedereen vanzelfsprekend om op het Rapenburg te zijn. Hijmans, toen student:

"Ik woonde op het Rapenburg en vanaf de vorige avond en zeker die ochtend was het duidelijk dat er iets broeide. Het was bekend dat Meijers was ontslagen en dat vond iedereen een schande. We gingen dus, automatisch zou ik bijna zeggen, naar het Academieggebouw. Ik deelde een kamer met een rechtenstudent, en ik ging met hem en andere rechtenstudenten mee. Ik herinner me dat ik buiten stond op het Rapenburg. Het stroomde vol. Op een gegeven ogenblik, het moet omstreeks tien uur geweest zijn, zei ik tegen een studiegenoot van mij: 'Eigenlijk zouden wij naar onze eigen colleges moeten gaan.' Wij waren immers medische studenten en hoorden niet bij de juridische faculteit."

Te zamen met enkele medestudenten besloot hij naar de medische faculteit, naar het Anatomisch Laboratorium, te gaan. Hij wist niet zeker welke colleges er die dag voor hen op het programma stonden. "Je wist eenvoudig dat er elke dag van negen tot twaalf colleges waren, dus er was altijd wel iets voor ons bij. Daar gingen wij dus heen."

Toen zij daar aankwamen, was het eerste college-uur net afgelopen. Van negen tot tien had dr. J. Dankmeijer, destijds prosector, aan tweede- en derdejaars studenten geneeskunde een college gegeven over zenuwvezels. De sfeer tijdens dit uur stond in schril contrast met de spanning in het Academieggebouw. De aantekeningen van studenten die hierbij aanwezig waren, bevestigen dit. Noach: "Je ziet dat het een gewoon zakelijk college was, netjes opgeschreven, en dat we blijkbaar nog niet opgewonden waren. We wisten nog niet wat er allemaal ging gebeuren."

Volgens het rooster gaf Barge elke dinsdag van tien tot elf uur college. Dit stond vermeld op de *Series Lectionum*, een grote poster met een overzicht van de colleges van alle faculteiten. Deze in het Latijn gestelde poster was meer een traditionele versiering van de studentenkamer dan een leidraad voor het collegebezoek. Als omlijsting diende een lint in de faculteitskleur. De *Series* van het studiejaar 1940-1941 vermeldt dat Barge wekelijks vijf uur college gaf.⁷ Twee hiervan begonnen om tien uur.⁷ Op dinsdag was dit embryologie, op vrijdag topografische anatomie. Authentieke collegeaantekeningen uit die periode bevestigen dat Barge inderdaad op deze uren college gaf.

De studenten die op dinsdag 26 november 1940 het Rapenburg verlieten om te kijken wat er in hun eigen faculteit gebeurde, waren net op tijd voor het college van Barge. Zijn colleges hadden een “goede naam”. Volgens Noach gaf Barge “altijd prachtig college, deed dat altijd zonder papiertje erbij, heel boeiend. Hij kon ook heel mooi tekenen, dus daar ging iedereen naar toe. Afgezien van het feit dat het een heel belangrijk vak was, was het ook een zeker esthetisch genoegen.” Barge stond erom bekend dat hij – tot verbazing van zijn studenten – in één beweging een volmaakte cirkel op het bord kon tekenen. Toch ging Noach die dag niet naar Barge’s college. De aantekeningen die hij tijdens het college van Dankmeijer maakte zijn de laatste in zijn schrift? “Je ziet dat mijn dictaat na het college van Dankmeijer ophoudt. Het omslagpunt was duidelijk voelbaar. We wisten dat er in de Academie wat aan de gang was, we hadden voortdurend contact. Er was een aantal koeriers tussen Academiegebouw en de Anatomie, waar wij, derdejaars medische studenten, waren. Zij brachten het laatste nieuws. Het interessante is dus die scheiding met het eerste uur; ‘business as usual’ en daarna was het gedaan, de rest van de dag was ik druk bezig met andere zaken.”

Hoorcolleges waren, net als tegenwoordig, niet verplicht. Alleen bij de practica ’s middags moesten de studenten aanwezig zijn. Hijmans: “Niet iedereen was een even trouw collegeloper. We sloegen een aantal colleges gewoon over. Bijvoorbeeld die waarvan we niet de directe zin inzagen, of door gegrepen werden. Practica waren iets anders. We hadden als medische studenten iedere middag een practicum en daar was je gewoon bij. Maar colleges hoefden niet.” De geruchten vanaf het Rapenburg waren voor enkelen voldoende aanleiding om de colleges verder voor gezien te houden.

Barge geeft “rassencollege”

Barge gaf – geheel volgens het rooster – dinsdag 26 november 1940 van tien

tot elf uur college. Dit college ging niet, zoals was vermeld, over embryologie, maar over rassen. Voor sommige studenten kwam dit als een verrassing. Bakker:

“We dachten dat we een gewoon college zouden krijgen, maar toen bleek het te gaan over het Duitse ras. We verwachtten dat we embryologie zouden krijgen, en toen begon hij hier plotseling over. Je werd er dus min of meer door overvallen. Ik heb dan ook niets opgeschreven.”

Hijmans herinnert zich: “Ik weet nog waar ik zat, vanaf de spreker gezien halverwege links. Volgens het rooster moest Barge embryologie geven, maar hij sprak over rassen en dat is meer anatomie.”

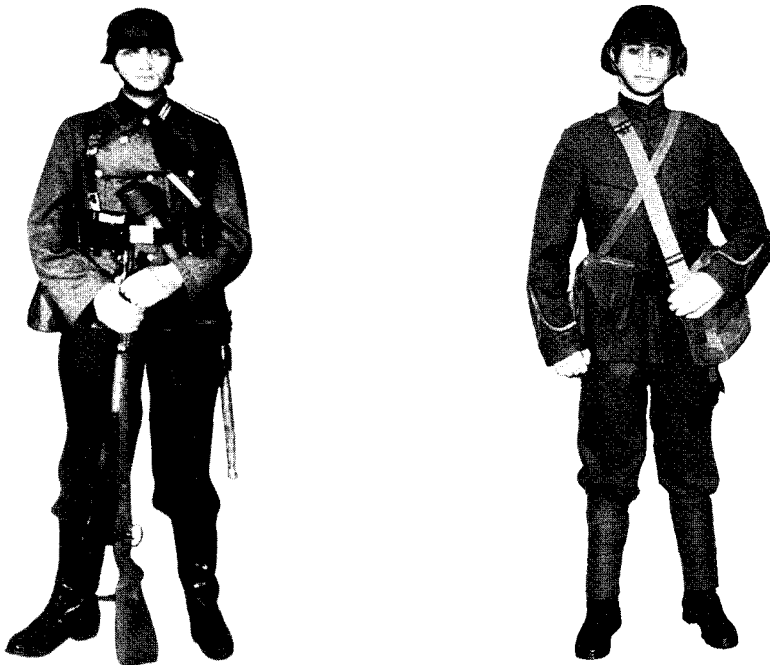
Barge sprak over het Duitse volk en het Duitse ras. Van het Duitse volk, de ingezetenen van de Duitse natie als een politieke eenheid, kon je spreken. “Het Duitse ras” bestond niet.

De rassentheorie van de nazi's was gebaseerd op het zogenaamde homogene Nordische ras: de lange, blonde mensen met blauwe ogen. Alle Duitsers behoorden tot dit superieure Germaanse ras. Barge toonde aan dat dit homogene “Duitse ras” niet bestond. Men kon dus niet spreken van zuivere Ariërs of rasechte Germanen. Als voorbeeld noemde hij de Franken en de Saksen. Bakker:

“De Duitsers waren een mengeling van Oostbaltische, Scandinavische en Zuid-duitsche types. Een expliciet Germaans type, uitzonderlijk groot, blond en lang, bestond niet. Je had verschillende types onder de Duitsers, ook donkere. De echte Noordepese types, lang met blonde haren en blauwe ogen, kwamen wel in Duitsland voor, maar procentueel niet meer dan in Nederland. Barge maakte hiermee duidelijk dat de ‘reine Ariër’ niet bestond, de edelgermaan evenmin. Het begrip Ariër had volgens hem geen betekenis.”

De Duitsers waren dus als ras heterogeen, geen antropologische eenheid. Als groep waren zij ook niet bijzonder groot of lang. Hun raciale superioriteitsgevoel impliceerde dit wel. Zij deden er dan ook alles aan om imposant te lijken. Volgens Barge probeerden ze dit onder andere door middel van hun uniformen. Bakker:

“De Duitsers probeerden met hun uniform de suggestie te wekken lang te zijn. De uniformjassen die zij droegen waren korter dan de Nederlandse uniformen. Terwijl de Duitse laarzen slechts tot halverwege hun kuit kwamen, waar ze dan bovendien hun broeken in droegen. Hierdoor leken ze dus langer dan ze in werkelijkheid waren.”

Links het uniform van een Duitse soldaat (coll. L. G. Brand te Velsbroek) en rechts van een Nederlandse soldaat met zijn puttees (beenwindsel i. h. b. voor militairen) (Legermuseum, Delft).

Hijmans: “ ‘En daarom’, – hij gaf staande college, en toen ging hij iets opzij en legde een hand op zijn kuit, ik zie het nog voor me – ‘dragen de Duitse militairen korte laarzen, dan lijken ze langer’.”

De boodschap was voor de studenten duidelijk. Bakker:

“Het college diende om te laten zien dat de Duitsers geen Übermensen waren, dat zij niet groter, langer enz. waren. Het doel was dus voornamelijk om het Ariër-begrip, de Übermensch, en het Germaanse van de Duitser terug te brengen naar de realiteit. Dat deed hij onder andere door erop te wijzen dat ze niet abnormaal lang waren. De mensen in Nederland waren minstens even groot en lang. Barge probeerde hiermee de propaganda van de Duitsers te ontzenuwen. Vermoedelijk wilde hij ons ook een hart onder de riem steken.”

Met de inhoud van dit college ontnam Barge de basis, het bestaansrecht van

de Arische rassenleer. In zijn studenten had hij een goed gehoor gevonden. Hijmans:

“Je zit in spanning, je weet dat er om je heen dingen gebeuren; je had het nieuws uit Delft gehoord!” en het Rapenburg zie je vollopen ’s morgens. Er zat een spanning in de lucht, absoluut, anders was ik ook niet teruggekeerd naar mijn eigen faculteit. Er moest daar ook iets gebeuren. Je was dus wel gespitst op iets bijzonders, je hoopte erop. Prof. Barge had de taak om college te geven en dat deed hij. Je dacht geen moment ‘die man gaat buiten zijn boekje’. Zijn boekje was anatomie, erfelijkheid, en daar hield hij zich aan. Hij sprak tijdens het college embryologie maar je ging niet protesteren als een hoogleraar tijdens het college embryologie een college anatomie gaf. Hij hield een zuiver wetenschappelijk betoog, heel beslist. Als hij nou gesproken had over de ontwikkeling van de maag en de darm bij de mens of de mus, ja, dan was ik wel teleurgesteld geweest. Maar dit was precies zoals het had moeten zijn, zo voelde je dat ook. Het was een heel bijzondere prestatie.”

Nadat het college was afgelopen bleven de meesten nog wat napraten. Eén persoon verliet direct de collegezaal. Hijmans: “We hadden een medestudent die NSB’er was en die liep met een boos gezicht weg. Barge had de Duitsers immers belachelijk gemaakt.”

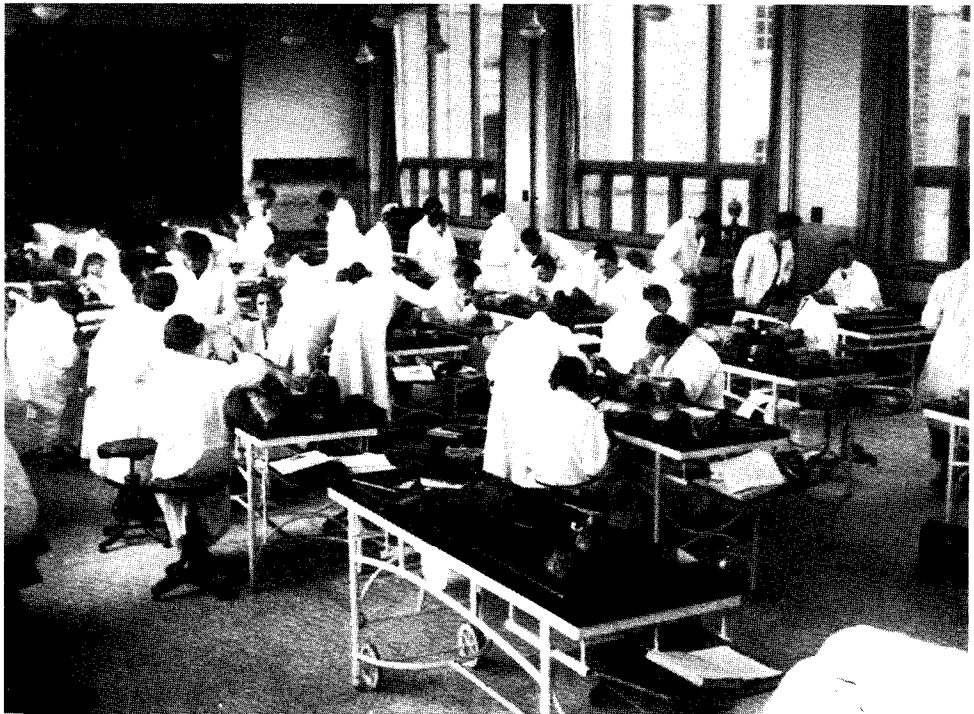
Staken

Na afloop van het college bereikte de medische studenten het nieuws dat de juridische studenten gingen staken. Op de trappen werd druk gediscussieerd over de vraag of zij zich hierbij zouden aansluiten. Noach:

“Wat moeten we doen? Is dat een bevlieging van die juridische studenten, of is de maat vol en moeten we meedoen? Er werd dus fel gediscussieerd of je de vaderlandse zaak er goed mee deed door te gaan staken of datje juist moest zorgen datje je opleiding voortzette. De meerderheid was toch eigenlijk al wel gauw akkoord. Ikzelf had er een beetje een tweeslachtige houding over. Ik ben zelf joods. Mijn vader was leraar aan de HBS en had ook zijn ontslagbrief gekregen. Ik voelde me dus als groep medeslachtoffer. Ik vond ook dat er gestaakt moest worden, daar niet van, maar had toch het idee dat dat niet was om mij persoonlijk maar meer om de groep waartoe ik behoorde. Ik had dus een ander soort betrokkenheid. Het was een geëmotioneerde discussie, maar toch zonder grote tegenstellingen. De meerderheid was toch wel gauw voor staken. Zonder dat we nou precies voor ogen hadden wat dat staken nou precies inhield. Het hield dus in dat we verder geen colleges zouden lopen.”

Voor medische studenten had staken meer consequenties. Het betekende dat ze geen hoorcolleges, maar ook geen practica meer zouden volgen. In het Kamerlingh Onnes Laboratorium, waar het practicum fysiologie plaatsvond, stond veel zeer kostbare apparatuur. In de in het Anatomisch Laboratorium gelegen snijzaal had bovendien iedere student zijn eigen snijdoos en witte jas. Bij een staking bleven deze gebouwen ongebruikt. Het risico was dan groot dat alles wat er stond door de bezettende macht in beslag werd genomen.

Een ander punt van overweging was de patiëntenzorg. Cleveringa schreef op 27 november in zijn dagboek dat Van Gilse, de hoogleraar keel-, neus- en oorheelkunde, zich zorgen maakte over het ziekenhuis: “De medische faculteit had dit tot dusver uit de handen der Duitschers weten te houden met het betoog, dat het een onderwijsinstelling was; hij vreesde dat als de medische studenten ook ‘staakten’, dit argument geen ontvankelijkheid meer

Snijzaal van het Anatomisch Laboratorium. Foto ca. 1935.

zou ontmoeten en het ziekenhuis ook door de Duitschers zou worden genomen. Hij verzocht mij nu namens de medische faculteit den invloed bij de studenten, dien ik, naar hij aannam, bezat, daartoe te gebruiken, dat althans de medische studenten terstond hun collegebezoek zouden hervatten...““

De discussie “wel of niet staken” werd gevoerd door tweede- en derdejaars. Zij hadden nog geen contact met de kliniek. Het onderwijs voor hen vond plaats in wat nu wordt aangeduid als “de pre-klinische laboratoria”. Alleen oudere studenten waren werkzaam in het ziekenhuis. Aangezien laatstgenoemden niet deelnamen aan de discussie, werd men het gauw eens. De medische studenten sloten zich aan bij de staking. Afgezien van die ene NSB'er was er maar één student tegen.”

Toen het besluit vaststond, werd er op verschillende plaatsen gepost om studenten op de hoogte te brengen van de staking en om hen af te houden van het snijzaal-practicum. Hijmans: “ 's Middags ben ik teruggekomen om m'n spullen weg te halen van de snijzaal. Er waren daar een stuk of vijf mensen, onder wie die NSB-jaargenoot en enkele student-assistenten.” Cleveringa schreef in zijn dagboek uitgebreid over het verloop van de staking. De hierboven genoemde NSB-student komt er ook in voor. “[...] Later bleek mij, dat ook elders de ‘staking’ zoo goed als volkomen was. Een enkele NSB'er kwam op en werd afgepoeierd; Ton Barge had er één op snijzaal en deed hem over aan een NSB-assistent.” Overigens was het volkomen rustig en kalm; op het Rapenburg was van relletjes niets te bespeuren.““

Teken van verzet

Het college dat professor Barge op 26 november van tien tot elf uur gaf, was de afsluiting van een cyclus over fysische antropologie waarmee hij op 24 september 1940 was gestart. Dit was uitzonderlijk vroeg, omdat het collegejaar gewoonlijk pas na 3 oktober begon. Deze serie, bedoeld voor tweede- en derdejaars studenten geneeskunde, omvatte zo goed als zeker twaalf colleges.¹⁴ Noach herinnert zich dat de collegereeks door Barge werd aangekondigd: “ ‘Ik ga een college geven over fysische antropologie, over de eigenschappen van de verschillende rassen.’ Het was geen verplicht college, maar het onderwerp stond natuurlijk erg in de belangstelling op dat moment . . . rassenleer. Het werd dan ook druk bezocht.”

De dagen waarop Barge deze colleges gaf staan aan het begin van het dictaat dat Noach van de cyclus maakte, vermeld: elke dinsdag, woensdag en vrijdag om kwart over tien. De boodschap van deze reeks was voor hem duidelijk:

“Het was ongetwijfeld dat Barge deze colleges gaf om ons studenten een solide basis te geven van een soort geestelijk verweer tegen de verderfelijke rassenleer van de Duitsers. De collegecyclus als zodanig was een teken van verzet. Dat signaal werd goed opgevangen, de colleges werden druk bezocht. Er was geen discussie, maar dat was in die tijd ook niet gebruikelijk. De drempel tussen student en docent was hoog, hoewel Barge een zeer beminlijk mens was. Ik ben zelf in de maanden na november één of meer malen bij hem geweest om hem advies te vragen over wat ik als joods student zou moeten doen. Of ik gewoon examen kon doen, of dat daar problemen uit voort konden komen. Hij stond me toen alleraardigst te woord.”

De rassen der menschheid

Professor Barge was mede-auteur van het boek *De rassen der menschheid*, dat in 1938 was verschenen.” Aangezien er veel overeenkomsten zijn tussen de colleges en deze publikatie, kan aangenomen worden dat Barge dit boek als uitgangspunt nam voor zijn collegecyclus.¹⁶ Bij de bespreking van de inhoud hiervan zal ter verduidelijking op sommige plaatsen geciteerd worden uit dit boek.

In het eerste college van de cyclus, op 24 september 1940, gaf Barge een summier overzicht van de ontwikkelingen binnen de antropologie. Vervolgens besprak hij de fundamentele begrippen binnen deze wetenschap. De fysische antropologie houdt zich alleen en uitsluitend met de lichamelijke eigenschappen van de mensen en de daarop gebaseerde rasindeling bezig. Het rasbegrip is een natuurwetenschappelijk begrip, en wel een vergelijkend-anatomisch. Een ras is een eenheid op grond van het gemeenschappelijke bezit van een aantal erfelijke, lichamelijke kenmerken. “Een volk vormt een eenheid op geheel andere gronden. Deze kunnen zijn: gemeenschappelijke taal, gemeenschappelijke beschavingsvorm, gemeenschappelijke geschiedenis, gemeenschappelijke staatsinstellingen, economische belangen, bijzondere geografische verhoudingen enz. Deze scherpe onderscheiding van de begrippen volk en ras wordt dan ook ten duidelijkste bevestigd door het feit, dat een ras vaak over vele volkeren verdeeld is, terwijl omgekeerd een volk niet zelden uit verschillende rassen is opgebouwd.”¹⁷ Om dit verschil tussen ras en volk te verduidelijken, gebruikte Barge het Duitse volk en het Duitse ras als voorbeeld.*

In het tweede college, op 25 september, gaf Barge zes praktisch bruikbare raskenmerken, zoals lichaamsmaten, bloedgroepen en vingerafdrukken.

“Het spreekt vanzelf, dat een Anthropologie, die niet anders doet dan op grond van de hierbovengenoemde raskenmerken de menschheid indeelen in een aantal rassen, een zuiver beschrijvend karakter heeft.”¹⁹ Na het weer-

geven van de rasindelingen volgens Linnaeus (op grond van de huidskleur) en Blumenbach (naar geografisch voorkomen) gaf Barge in de opeenvolgende colleges de moderne indeling van de rassen volgens Von Eickstedt.

‘Volgens Von Eickstedt onderscheidt men drie hoofdrassen: het *Europide*, het *Negride* en het *Mongolide*, of anders uitgedrukt: het *blanke*, het *zwarte*, en het *gele* hoofdras.” [Voor ons is hier vooral de eerste hoofdgroep,” het blanke hoofdras, van belang -J.H. & W.H.]

“1. Het *blanke hoofdras* laat zich in 9 zogenaamde onderrassen of secundaire rassen indeelen, die weer in 3 groepen zijn samen te vatten.

a. *De blonde rassen in het Noorden* (homo nordicus of homo teutonicus) met als onderverdeling den homo nordicus in engeren zin en het oost-baltische ras.

b. *De centrale gordel van rondhoofden*, omvattend het alpine, het dinarische, het armenide en het toeranide ras.

c. *De zuidelijke langhoofden*, waarin te onderscheiden zijn het mediterrane, het oriëntalide en het indide ras.”

Na gedetailleerde beschrijvingen van deze secundaire rassen en de plaatsen waar ze voorkomen, behandelde Barge het joodse ras.” “Waar de heden-daagse belangstelling voor het ras bij velen culmineert in het Jodenvraagstuk ligt na dit exposé van het europide hoofdras de vraag voor de hand, of, en zo ja, waar te midden van de talloze differentieeringen van dit hoofdras de Joden een plaats vinden. De beantwoording van deze vraag moet beginnen met vast te stellen, dat de Joden als geheel genomen geen ras kunnen heeten in den zin, waarin wij de boven besproken onderdeelen van het europide hoofdras een ras hebben genoemd. Het is daarom ook niet mogelijk te zeggen, dat de Joden tot een van deze rassen behoorden.”

Wat de joden tot een eenheid bindt, is de religieuze overtuiging het uitverkoren volk te zijn. Volgens Barge is het juist om te spreken van een joodse stam, “al zijn ook, mede onder den invloed van een bepaalde eigen cultuur, sommige uiterlijke kenmerken, zij het lang niet altijd in dezelfde combinaties, gefixeerd.”

Dit college over het joodse ras werd door veel studenten bijgewoond. Volgens de oud-studentes Veltman en Kulberg had “de aankondiging dat op het volgende college aandacht besteed zou worden aan het ras van de joden tot gevolg dat ook studenten van andere faculteiten op dat college afkwamen. De opkomst was dus extra groot. Het joodse ras bestond niet, het was een vermenging van diverse, in hoofdzaak Aziatische rassen.”

Noach, zelfjoods, luisterde geboeid. Uit de aantekeningen die hij die dag maakte, wordt duidelijk wat Barge bedoelde. Het “joodse ras” is verre van homogeen. De joden zijn een menging van verschillende typen. Hiernaast

bestaan onder de joden, zij het vrij zeldzaam, ook sporen van vermenging met negride elementen, waarschijnlijk ontstaan door contact met negerslaven en negerbastarden in Egypte.

Het joodse volk verschilt dus geenszins van de andere volken van Europa. Immers geen van deze volken kan zich raszuiver noemen, "in dien zin, dat het geheel tot een van de beschreven Europide rassen gerekend kan worden.

Professor Barge tijdens een college in het Anatomisch Laboratorium. Foto februari 1940.

In Midden-Europa bestaat zelfs een gedrang van noordsche, alpine, dinarische en oost-baltische raselementen, die zóó intensief met elkander gemengd zijn, dat het voor het groote meerendeel dier menschen niet mogelijk is ze ieder individueel bij een bepaald ras onder te brengen.“” Noach:

“De achtergrond hiervan was natuurlijk, pas op, doe geen gekke dingen. ‘Het joodse ras’ is antropologisch gezien geen homogene groep, het is veeleer een groep die door allerlei gebruiken en riten verbonden is met elkaar. De joden zijn dus geen ras, maar een volk. De eenheid bestond niet door erfelijke lichamelijke kenmerken, maar door traditie. Dit was een signaal, denk erom, rassentheorieën zijn niet op hen van toepassing. Dat was de rode draad die door de verhalen van Barge heen liep. ‘Hetjoodse ras’ was een onwetenschappelijke term. Barge ontzenuwde dus op wetenschappelijke wijze de rassentheorie, het nationaal-socialistische sprookje van de Duitsers.”

Veltman: “De studenten reageerden opgelucht. Rustig en duidelijk werd uitgelegd dat het flauwekul was.”

Het laatste college uit het dictatenschrift is van 8 november. Tijdens dit college behandelde Barge de schedelvorm van de hedendaagse Nederlandse bevolking. Op het voorafgaande college, op 1 november, sprak hij over pigmentatie. Beide colleges pasten in een bespreking over de antropologie van Nederland. Ook hier was sprake van een “onderliggende” boodschap. Noach:

“Daar ging het er dus om dat Nederland niet homogeen was, antropologisch gezien. In het Noorden is de schedelvorm anders dan in het Zuiden. Dit was natuurlijk een duidelijke signaalfunctie; jullie Duitsers met jullie rassenleer en de homogene Germaan, maar zelfs zo’n klein land als Nederland is al heterogeen. Laat staan het veel grotere Duitsland.”

Barge wist zijn studenten te boeien, zodanig, dat oud-studenten zich nu, vijftig jaar later, zijn colleges nog steeds herinneren. Deze herinneringen hebben veelal te maken met onderwerpen die hen persoonlijk raakten. Veltman is van oorsprong Zeeuwse:

“Maar met mijn donkere uiterlijk en bruine ogen was ik altijd een opvallende verschijning in mijn familie. Er werd vaak gezegd dat ik mijn uiterlijk had geërfd van de Spaanse overheersers in het verleden. Barge maakte een einde aan dit fabeltje door te verklaren dat de ‘donkere mensen’ uit Zeeland de laatste resten zijn van het alpine ras. Nederland werd oorspronkelijk bewoond door dit ras, dat gekenmerkt werd door een brachycefale (ronde) schedel, donkere ogen, donker haar en een donkere huidskleur. Het alpine ras werd

naar het Zuiden verdreven door de homo nordicus, een ras uit het Oosten, met een dolichocephale (langwerpige) schedel, blonde haren en blauwe ogen (zoals de Groningers). Van het alpine ras zijn de laatste resten te vinden in het Zuidwesten van Nederland, in Zeeland dus.”

Kulberg vult aan: “Barge hielp hiermee het sprookje van het uit de 80-jarige oorlog daterende Spaanse bloed in de Zeeuwse aderen de wereld uit.” Wat deze “roodharige” studente zich ook herinnert is een college over huidpigment, haar- en oogkleur: “De haarkleur ‘rood’ was geen raskenmerk, maar was op te vatten als een mutatie, echter met dien verstande dat de combinatie rood haar en donkere ogen niet voorkwam.”

Actualiteit

Aan de hand van de data boven recent hervonden aantekeningen kan vastgesteld worden dat Barge het college over het “joodse ras” op 25 oktober gaf. Hij sloot hiermee nauw aan bij de actualiteit. Op 28 oktober immers waren de Ariërverklaringen verstuurd. Wat Barge op dit college zei was tekenend voor de brede opvatting die hij over zijn vak had. Meininger: “Barge gaf het voorbeeld datje als arts wel iets meer moest weten. Datje algemene belangstelling moest hebben, datje buiten je eigen vakje moest treden om aan je eigen ontwikkeling te werken. Hij leerde ons niet alleen de samenstelling van het menselijk lichaam, maar ook in welk groter verband die kennis betekenis kreeg.” Het “grote verband” betekende in de eerste maanden van de bezetting in Nederland de “jodenmaatregelen”.

Barge liet in zijn colleges de gebeurtenissen in de wereld dus niet onopgemerkt. Hij bood de studenten hiermee een houvast in de onzekere dagen van de oorlog. Volgens Meininger heerste er “een toestand van verwarring, de gebeurtenissen overweldigden je. De Nederlanders realiseerden zich helemaal niet wat zich op het wereldtoneel afspeelde. Je besepte niet wat er in de wereld aan de hand was. Je werd door de gebeurtenissen meegesleurd, je kon niet goed stelling nemen, of je ergens enthousiast bij aansluiten. Je was gewoon murw geslagen.”

Bij hervatting van de colleges na de capitulatie in mei 1940 sprak Barge zijn studenten toe. Kulberg: “Barge begon zijn college met een indrukwekkende toespraak over de hoogst betreurenswaardige en zorgelijke situatie waarin wij ons nu bevonden, over de onzekerheid en de duur daarvan. Onwetendheid over wat ons gezamenlijk en ieder van ons te wachten zou staan. Zijn boodschap was: werken. Werken ook in de moeilijkste omstandigheden. Je werk gaf je houvast en steun. Zijn dringende raad maakte veel

indruk en in de daarop volgende oorlogsjaren was de herinnering daaraan voor menig een een stimulans.”

Barge's maatschappelijke betrokkenheid was groot. Zijn cyclus in de eerste maanden tijdens de bezetting, is hiervan een goed voorbeeld.

Bezie men Barge's levensloop, dan was zijn reactie op de politieke situatie niet verrassend. Hij werd geboren in Semarang (1884), doorliep het gymnasium in Katwijk en studeerde in Amsterdam. In de hoofdstad promoveerde hij in 1912 op een antropologische studie: *Friesche en Marker schedels*.²⁴ Na zijn benoeming tot hoogleraar in de anatomie te Leiden, in 1919, begaf hij zich meer op theoretisch-biologisch terrein. In zijn intreerede "Vorm en functie" werd al duidelijk dat Barge's belangstelling verder ging dan biologisch-fysiologische verschijnselen. "[...] Het was de mens in zijn geheel, de mens in zijn verschijningsvorm en als psychisch wezen, in zijn uitingen, zijn driften, zijn moeilijkheden en zijn schoonheid, die hem boeiden en die hij trachtte te doorgronden. Zijn liefde ging nog meer uit naar de bestuderende mens dan naar de bestudeerde mens. Het is wel zeker, dat hierin ook zijn grote belangstelling voor het onderwijs wortelde, een belangstelling, die zowel in zijn politieke activiteit als in zijn vele commissie-werk tot uiting kwam."

Barge was allermint een "kamergeleerde". Behalve maatschappelijk betrokken, was hij ook maatschappelijk actief. Hij vertegenwoordigde van 1937 tot 1949 de Katholieke Volkspartij in de Eerste Kamer. Tijdens dit lidmaatschap bekleedde Barge diverse betrekkingen. Hij had zitting in onder andere de Onderwijsraad en de Rijksbeurzencommissie. In Leiden was hij bestuurslid van de Lakenhal en de Vereniging Oud-Leiden en curator van het Stedelijk Gymnasium. Tijdens de bezetting had Barge, te zamen met andere vooraanstaande Nederlanders, enige tijd zitting in het illegale z.g. Grootburgercomité."

Toen in het Duitse Rijk de nationaal-socialistische partij steeds meer aanhangers kreeg, besloot Barge zijn antropologische kennis te presenteren in het licht van deze ontwikkelingen. In de jaren dertig hield hij een aantal lezingen over het rassenvraagstuk.²⁷ In de notities die hij hiervoor maakte is het volgende te lezen:

"Het hedendaagsch rassenvraagstuk

is niet meer een probleem, waaraan in de stilte van het laboratorium wordt gewerkt door rustige van het felle leven daarbuiten niet beroerde geleerden. Vandaag is het rassenvraagstuk een vraagstuk der openbare mening."

"Wat is vandaag 'het rassenvraagstuk in Europa?' Voor mijzelf formuleer ik dit aldus:

Kan hetgeen wij weten aangaande de mensenrassen uitgangspunt zijn en grondslag voor redelijk-zedelijk handelen van mensch tot mensch?

Kan hetgeen wij weten aangaande de mensenrassen grondslag zijn voor maatregelen op staatkundig en sociaal gebied?

Na het gezegde hierop maar één antwoord: onvoorwaardelijk neen.““

Het moge duidelijk zijn dat Barge de gevaren van het nationaal-socialisme onderkende. Hij achtte het zijn plicht hiertegen stelling te nemen. Dit bleek ook uit een maatregel die hij nam als Rector *Magnificus* aan de Leidse universiteit in 1938. In dit jaar werden er nationaal-socialistische leuzen gekrast in de collegebanken van het Academieggebouw. Ook waren er pamfletten door de nationaal-socialistische “Jeugdstorm” verspreid binnen de universiteit. In een mededeling, afgedrukt op de voorpagina van het *Leidsch Universiteitsblad* waarschuwde Barge alle studenten “dat ik in geval van herhaling van deze politieke propaganda binnen de Universiteit, ten behoeve van welke partij ook, zal gebruik maken van alle tuchtmiddelen, die mij ten dienste staan en dat ik beledigingen aan het adres van eenige groep onzer bevolking onverbiddelijk zal brengen voor den strafrechter.““

Voor Barge ging de neutraliteit van de universiteit boven alles. Zijn notities verduidelijken dit:

“In ons vrije vaderland bestaat voor iedere burger vrije meningsuiting en de vrijheid van politieke propaganda. Deze behoort echter niet thuis binnen de universiteit en ik ben niet van zins de sfeer onzer academie op deze wijze te doen vergiften. Het behoeft hier geen betoog dat ik hier geen enkele politieke richting op het oog heb. Wat ik gezegd heb geldt voor iedere politieke richting, welke ook.““

Barge begon de cyclus in september 1940, ruim vóór de officiële opening van het collegejaar. Gedurende de cyclus maakte Barge de studenten duidelijk dat de nationaal-socialistische rassenleer geen bestaansrecht had. Het was wetenschappelijk onjuist om te spreken van het “joodse ras”. Tijdens het college van 26 november ontkende Barge het bestaan van het Duitse ras. Dit maakte grote indruk op de studenten. Na afloop sloten de aanwezigen zich aan bij de studentenstaking, hetgeen mede ertoe leidde dat deze een algemeen universitair karakter kreeg.

De studenten begrepen de boodschap die Barge uitdroeg. Legt men zijn notities naast de gepresenteerde wetenschappelijke stof, dan is het overduidelijk hoe hij over het nationaal-socialisme dacht. Dit leidt tot de vraag waarom er geen vergeldingsmaatregelen tegen hem zijn genomen. Pas op 4 mei werd hij gegijzeld. Het is niet duidelijk of dit gebeurde op grond van zijn ontslag-

name als protest tegen de nazificering van de universiteit.” Na de oorlog hervatte Barge zijn werkzaamheden aan de Leidse universiteit. Hier bleef hij tot 1949 actief. In 1952 overleed professor J.A.J. Barge op achtenzestigjarige leeftijd.

Barge was zich bewust van het gevaar van de nationaal-socialistische rassentheorie en stemde de inhoud van zijn colleges hierop af. Hij was hiermee één van de weinige die “intellectueel verzet” pleegde tegen de bezettende macht in de eerste maanden na de capitulatie van Nederland. Zijn initiatief, met als wapen de wetenschap, getuigt van visie, daadkracht en moed.

Het woonhuis van Barge, Boerhaavelaan 6. Van begin 1943 tot september 1944 was hier een afdeling van de Ortskommandantur gevestigd.

Met dank aan:

Het Leids Universiteits Fonds, dr. W. Otterspeer, de vkgroepen Anatomie en Metamedica, mevr. prof. dr. A.M. Luyendijk-Elshout, A.J. van Dam, de familie Barge voor het ter beschikking stellen van fotomateriaal en andere gegevens, de fotografen R.M.L. Huerer en K.G. van der Ham, alle oud-studenten die telefonisch benaderd zijn en op deze wijze hun medewerking hebben verleend, mevr. W.I.T. van Aardenne, B.J. Bakker, W. Hijmans, mevr. J.F. Kulberg-Nierstrasz, J.V. Meiningen, mevr. A. Bisschop, E.L. Noach, mevr. L.E.M. Veltman-Hack voor hun bereidwilligheid zich te laten interviewen, W. van den Doel en Maarten Baanders, Wendela de Buck, Torn van Es, Linda Hendriks, Marc Kleinhans, Johan van der Voet en alle anderen die hun medewerking verleenden maar hier niet ge noemd zijn.

Literatuur

Breeman, M.J. red. (et al.), *"Ik kon niet alleen maar toekijken": verzetsmensen blikken samen met jongeren terug* (Stichting Geschiedenis in de klas, Warmond 1991).

Cleveringa, R.P., Gedenkschriften in: Feenstra, R., Luyendijk-Elshout, A.M., red. (et al.), *Studies over de geschiedenis van de Leidse universiteit* (Leiden 1983).

Idenburg, P.J., *De Leidse universiteit 1928-1946, vernieuwing en verzet* ('s Gravenhage 1978).

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5: Maart '41 - Juli '42 (3de dr.; 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij 1980).

Noordman, J., *Om de kwaliteit van het Nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950* (SUN Nijmegen 1989).

Steinmetz, S.R., Barge J.A.J., Hagedoorn A.L., Steinmetz, R., *Derassen der menschheid; wording, strijd en toekomst* (Elsevier Amsterdam 1938).

1. A. Koch, "Waarom doet hij dat nou" in: Breeman, 56.

2. W.C.S. van Benthem Jutting, "Wij voelen de maatregelen als een smaad der universiteit en ons volk aangedaan", *Mare* (25 november 1982) 10. De oorspronkelijke versie van haar artikel in *Remonstrants Weekblad* d.d. 18 dec. 1982 en in *Ter Herkenning* 11 (dec. 1983) 155-158.

3. Idenburg, 146.

4. E. Straatsma, "Een legendarisch college", *Leidsch Dagblad* (24 november 1990) 23 en L. van der Horst, "Studentenverzet in Leiden. Het horzelnest uitgebrand?", *Leidraad* (oktober 1990) 1415.

5. Idenburg, 143.

6. Dinsdags van 10:00-11:00 embryologie, woensdags van 9:00-11:00 en vrijdags van 9:00-10:00 systematische anatomie, vrijdags van 10:00-11:00 topografische anatomie. "Series Lectionum", *Jaarboek der universiteit te Leiden 1940* (Leiden 1940) 51.

7. Het college begon in werkelijkheid pas om kwart over tien. Traditiegetrouw werd elk college voorafgegaan door het zogenaamde "Leids kwartiertje".

8. De volgende dag, 27 november, werd de universiteit op bevel van de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz, dr. F. Wimmer, gesloten.

9. In Delft waren de studenten een dag eerder, op 25 november, in staking gegaan.

10. R.P. Cleveringa, Gedenkschriften, in: Feenstra, 26-27.

11. Volgens oud-studente Van Aardenne.

12. Volgens een oud-stafmedewerker betrof het hier een student-assistent. Barge had hem al veel eerder meegedeeld dat hij er niet van was gediend dat hij in het openbaar van zijn politieke sympathieën blij gaf. Deze student liep namelijk in het laboratorium met zijn NSB-speld op zijn jas.

13. R.P. Cleveringa, Gedenkschriften, in: Feenstra, 26.

14. Aan de hand van de data boven de aantekeningen van Noach en Bisschop: 24, 25,

27 september, 1, 2, 4, 11, 18 en 25 oktober, 1 en 8 november. De datum 26 november is op basis van ooggetuigenverslagen.

15. S.R. Steinmetz, J.A.J. Barge, A.L. Hagedoorn, R. Steinmetz, *De rassen der menscheid; wording, strijd en toekomst* (Amsterdam 1938).

16. De aantekeningen van de cyclus fysische antropologie komen grotendeels overeen met de eerste vier hoofdstukken uit *De rassen der menscheid*. De college-aantekeningen zijn op sommige plaatsen uitgebreider. Dit is niet verwonderlijk omdat Barge de cyclus enkele jaren later gaf.

17. *De rassen der menscheid*, 5.

18. College-aantekeningen Noach.

19. *De rassen der menscheid*, 14.

20. Voor een gedetailleerde beschrijving van de drie hoofdgroepen zie hoofdstuk 2 *De rassen der menscheid*.

21. Ook hiermee houdt Barge de volgorde aan zoals in *De rassen der menscheid*.

22. *Rassen der menscheid*, 42-43.

23. Ibidem, 44.

24. Met als ondertitel: *Bijdrage tot de kennis van de anthropologie der bevolking van Nederland*. In 1918 in het Duits vertaald: *Probleme im kranio-vertebral-Gebiet*.

25. J. Dankmeijer, "In memoriam Prof. J.A.J. Barge", *Leids Universiteitsblad* (29 februari 1952) 2.

26. De Jong, deel 5, 815.

27. Februari 1934: op initiatief van de Vrijzinnige Christelijke Studentenbond werd een serie voordrachten gehouden over het rassenvraagstuk. Prof. Barge behandelde het fysieke aspect, prof. Huizinga het cultuurhistorische en prof. Van Holk het ethische. 1935: *Het rassenvraagstuk van Europa* (plaats en datum onbekend). Februari 1936: 4de lezing in het voorjaarsprogramma; *Anthropologie en anthropologische samenstelling van het Nederlandsche volk*. Februari 1939: lezing aan de universiteit van Nijmegen: *Het ras morphologisch beschouwd*.

28. In een glazen kast in het Anatomisch Museum is onlangs een archief van Barge gevonden: een aantal enveloppen met notities van de hand van Barge. Deze aantekeningen bevinden zich in envelop 22, en zijn gemaakt als voorbereiding op de voordracht *Het rassenvraagstuk in Europa*.

29. Idenburg, 107.

30. Uit het familie-archief.

31. De Jong, deel 5, 930.

*Niet meer een probleem, waaraan in de kelder
van het laboratorium wordt gewerkt voor de reukige
van het felle ruimer daarbuiten niet bereikte gelu-
den.*

*Van daar is het vraagstuk een vraagstuk van de
openbare mening. Iedere tijd heeft zijn eigen
vraagstukken. Wij leven snel. De vraagstukken
trekken ons in snel tempo voorbij*

Aantekeningen van prof. Barge over het "hedendaagschr rassenvraagstuk".

Het Gulden Vlies, Breestraat 125. Foto 1929. Coll. Gemeentearchief.

SCHIPPEREN MET VOEDSEL

De Verzorgingsraad voor Leiden en de voedselvoorziening
in de hongerwinter 1944/1945

door

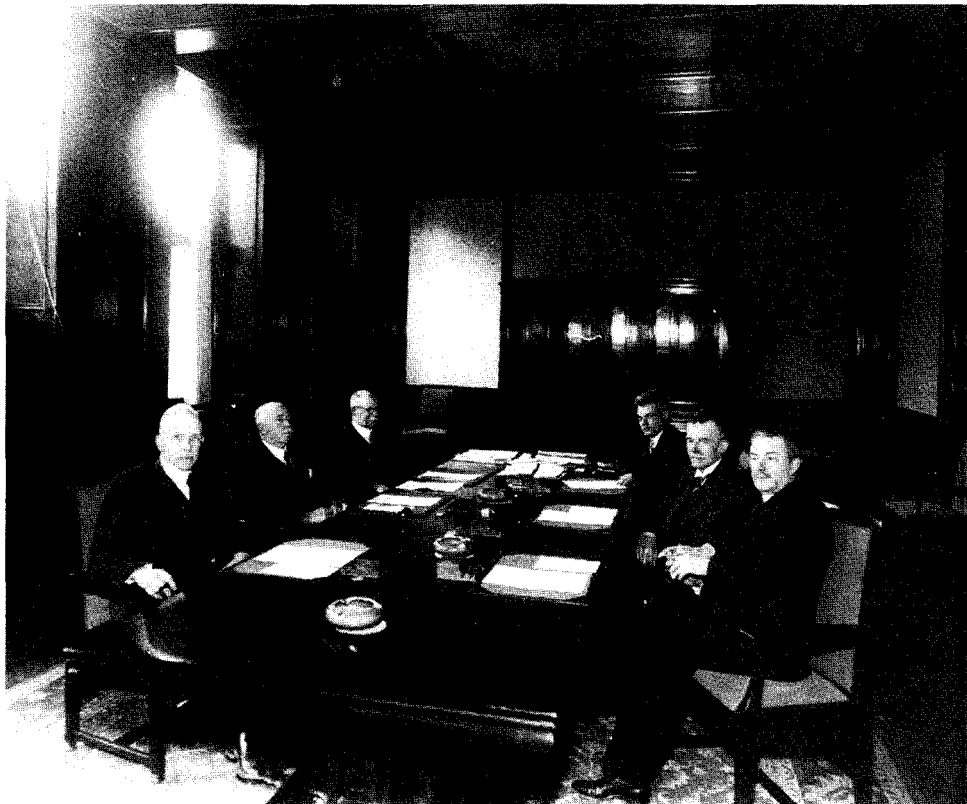
Ariela H. Netiv

Voedselvoorziening in Leiden voor de hongerwinter

Tijdens de hongerwinter van 1944/1945 heeft een aantal groeperingen uit de bevolking gepoogd de monden van de Leidenaren zo goed mogelijk te vullen. Eén van deze groepen was de Verzorgingsraad voor Leiden. Om de werkzaamheden van de Verzorgingsraad te begrijpen is het nodig eerst een kort overzicht te geven van de wijze waarop aanvoer en distributie van voedsel voor het begin van de hongerwinter geregeld waren.

Al lang voor de Tweede Wereldoorlog was in Nederland het ambtelijk apparaat opgezet dat tenslotte voor de aanvoer van voedsel zou gaan zorgen. De Landbouw Crisis Organisatie (LCO) werd in 1933 opgericht door het Ministerie van Landbouw vanwege het stopzetten van de import van vlees- en zuivelprodukten door Duitsland. Overproduktie dreigde en er moesten maatregelen genomen worden om dat te voorkomen. De LCO was verdeeld in Provinciale Crisis Organisaties, waaronder werkgroepen stonden met een secretaris, om de genomen maatregelen daadwerkelijk uit te voeren.

In augustus 1939 werd de LCO ingeschakeld bij de distributie van veevoer. Het veevoer ging “op de bon” omdat door het (dreigende) uitbreken van de Tweede Wereldoorlog er onvoldoende veevoer geïmporteerd kon worden. Door de secretarissen (nu Plaatselijk Bureauhouders, PBHs) werden bureaus ingericht om deze nieuwe taak ter hand te nemen. Na het begin van de oorlog in Nederland kreeg dit apparaat er langzamerhand een aantal taken bij. De hoofden van de Provinciale Crisis Organisaties, inmiddels omgedoopt in Provinciale Voedsel Commissarissen (PVCs), kregen de levering van levensmiddelen aan de grossiers te verzorgen: brood, boter, kaas, suiker en vlees. De uitvoering van de werkzaamheden lag in handen van de Plaatselijke Bureaus. De PVCs opereerden onder de Directeur-Generaal voor de Voedselvoorziening (hoofd Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd,

Laatste vergadering van het college van B & W voor het ontslag van burgemeester Van de Sande Bakhuyzen, 27 maart 1941. Midden rechts wethouder Jac. Wilbrink, later lid van de Verzorgingsraad. Foto 1941. Coll. Gemeentearchief.

Rb. VVO) van het Ministerie van Landbouw, ir. Louwes. De PBH voor Leiden had ook Oegstgeest, Valkenburg, Rijnsburg, Katwijk, Voorschoten en Wasse-naar in zijn district.

Op 1 januari van ieder jaar werd aan de boeren, op basis van de door hen verstrekte opgaven van stuks vee, bouwareaal, etc., een aanslag opgelegd van een te leveren hoeveelheid voedsel. Deze hoeveelheid voedsel werd gedurende het jaar in kleine porties, die iedere keer van de resterende aanslag werden afgetrokken, door de boer bij het slachthuis of een grossier afgele-

verd. Van daaruit werd het voedsel dan via de distributie bij de consument gebracht.

De taxatie van aardappelpercelen bij boeren en het leveren van aardappels aan de grossiers werd geregeld door de VBNA. Bedrijfschappen speelden een rol bij de toewijzing van partijen voedsel aan steden. Zij hadden aan- en verkoopkantoren onder zich, waar dit werk werd uitgevoerd. Om een partij voedsel aan te kunnen schaffen was vaak een toewijzing van een bedrijf-schap nodig.'

Al in 1939 had iedere burger, die was ingeschreven in het bevolkingsregister, een stamkaart gekregen. Maandelijks kon met deze stamkaart een bonkaart worden verkregen bij het distributiekantoor, waarna een hokje op de stamkaart werd bestempeld. In de kranten en via aanplakbiljetten werd iedere week aangekondigd met welke bon men naar de winkel kon om een bepaald artikel te kopen. Tegen betaling en inlevering van de bon kreeg de consument het artikel waarvoor de bon bestemd was mee naar huis. De winkelier plakte de ingeleverde bonnen op een vel en kon vervolgens tegen inlevering van een volgeplakt vel met bonnen weer nieuwe voorraad inkopen bij de grossier. Producenten waren, zoals hierboven beschreven, verplicht aan grossiers te leveren en zo was de cirkel rond. In 1944 werd een tweede stamkaart distributie aan de bevolking uitgereikt. Omdat de verkrijging van een stamkaart gerelateerd was aan opname in het Bevolkingsregister en de Duitsers bovendien stamkaarten van hun onwelgevallige personen konden laten blokkeren was het moeilijk om onderduikers, verzetsmensen, e.d. van voedsel te voorzien. De Crisis Controle Dienst (CCD), een Nederlands overheidsorgaan, waakte voor zwarte handel en geknoei met bonnen.?

Het Rijksbureau VVO voorzag aan het einde van de oorlog dat door de oorlogshandelingen de verbinding tussen Den Haag en de grote steden in het westen wel eens afgesneden zou kunnen worden. Daarom werd in acht steden in Holland een gemachtigde van de PVC aangezocht. Deze zou het Plaatselijk Bureau als uitvoerend orgaan onder zich krijgen. In Leiden werd ir. Mennes, de directeur van de Markt- en Havendienst, benoemd. Hij legde contacten met diverse mensen in de voedselvoorziening en hield dossiers bij met betrekking tot die contacten. Nadat Mennes bij de NSB-burgemeester De Ruyter van Steveninck was geroepen en gesommeerd zijn dossiers af te geven dook hij onder. De PBH in Leiden, A.N. Mank, werd vervolgens door de PVC tot zijn gemachtigde benoemd en kreeg de dossiers van Mennes onder zijn beheer."

Onder het Rijksbureau VVO ressorteerde ook de afdeling Voedingsvraagstukken. Op 5 juni 1944 werd W.A. Kasteleijn, directeur van Van der Reijdens Meel & Graanhandel, benoemd tot plaatselijk leider (ook wel gemachtigde

Rijksbureau VVO) van de bij een noodtoestand voor massavoeding in te schakelen keukens. De taak van het bureau Massavoeding omvatte de keuze van de keukens en de inkoop van grondstoffen. In de keukens werd op door het Rijksbureau VVO voorgeschreven wijze gekookt. Het toezicht op het koken en de distributie van de porties werden ook door het Bureau Massavoeding uitgevoerd.

Zowel de directeur van Massavoeding, Kasteleijn, als de gemachtigde van de PVC zetelden in het kantoor Breestraat 125. Het Plaatselijk Bureau was gevestigd aan de le Binnenvestgracht en later, na het bombardement van 10 december 1944, op de (door de PBH gevorderde) zolder van Peek & Cloppenburg op de Breestraat."

De gaslevering aan particulieren in Leiden werd gestopt per 3 oktober 1944 en op 20 november moest door de Stedelijke Fabrieken van Gas en Electriciteit de levering van elektriciteit aan particulieren worden stopgezet. Zelf koken werd dus moeilijk en daarom werd per 1 oktober begonnen met de verstrekking van voedsel door de centrale keukens van de onderafdeling Massavoeding van het Rijksbureau VVO. De Rijkskeuken was gevestigd aan de Langegracht 48-52. Verder zijn gedurende diverse perioden drie vervangingskeukens werkzaam geweest. In Leiden waren eerst 20, later 27 uitdeelposten van het eten. Na inlevering van bonnen van de voedseldistributie bij een uitdeelpost kreeg men een kaart voor zeven warme maaltijden (één per dag). De maaltijden moesten worden afgehaald bij de post waar men de bonnen ingeleverd had.'

Oprichting Verzorgingsraad voor Leiden

Op initiatief van J. Bosma, directeur van de N.V. Leidsche Broodfabriek, werd op 20 november 1944 een vergadering belegd in het kantoor Breestraat 125. Tijdens die vergadering werd schriftelijk vastgelegd dat Bosma, Kasteleijn, Mank en J.A. Valk, administrateur van het gesticht Endegeest, ieder f 10,- hadden betaald om daarmee de Stichting Verzorgingsraad voor Leiden op te richten. De bedoeling was om de stichting "de voedselvoorziening van de ingezetenen van de gemeente Leiden in alle geledingen te laten verzorgen". De statuten spreken over "het welzijn van de ingezetenen der gemeente Leiden in alle geledingen te verzorgen". Vanwege de slechte voedselsituatie zijn de werkzaamheden van de Verzorgingsraad uiteindelijk toch alleen op de voedselvoorziening gericht geweest. Het kenmerkende van de Verzorgingsraad was dat zij zich op de hele Leidse bevolking richtte, in plaats van de noden van een bepaalde groep tot haar uitgangspunt te nemen."

*Herinneringsbord aan het Rijks-
bureau voor de Voedselvoorziening.
Coll. Museum de Lakenhal.*

Het dagelijks bestuur van de raad bestond uit Bosma (voorzitter), Kasteleijn (secretaris), D.C. Kok, apotheker (penningmeester) en H. van der Horst (tweede secretaris en algemeen assistent van het dagelijks bestuur). De overige aanwezigen op de eerste vergadering waren M.A. Diehl, leider van de CCD in Leiden, J. ter Haar, firmant van de textielfabriek Van Wijk Co., C. van Vliet, voorzitter van de Leidse groenteveiling, en Jac. Wilbrink, ex-wethouder van Fabricage (hij had zich ziek gemeld). Het bestuur van de raad werd binnen twee weken uitgebreid met A. van der Neut, schoolhoofd openbare lagere school, en G.P.E. Weijer, hoofd afd. algemene zaken gemeentesecretarie.'

De inkomsten van de stichting mochten bestaan uit subsidies, giften en toevallige baten. Op de eerste vergadering werd, op voorstel van Kok, een commissie ingesteld om te bezien hoe en bij wie geld ingezameld zou worden. De commissie maakte met opzet geen werkplan. Men stelde voor dat de leden van de raad zelf fondsen zouden werven en daarbij onderscheid zouden maken in de manier van fondsenwerving bij verschillende groepen particulieren. Er werd geen begroting opgesteld omdat de behoefte aan fondsen ongelimiteerd was. De raad opende een rekening bij de Amsterdamsche Bank. Al snel kwamen enige grote giften binnen die het beginkapitaal van

de raad vormden: f 50.000,- van de Firma J.J. Krantz & Zn. (textiel), f 50.000,- van J. Splinter (fabrikant van cementwerken en aannemer), f 5.000,- van de Fa. D. Kaay en Zn. (aannemers) en f 1.000,- van een onbekende gever. Daarna stokten de giften echter, zodat begin februari '45 werd voorgesteld een garantiefonds te vormen, waarin de toegezegde gelden eigendom zouden blijven van de garanten totdat de raad hen nodig had. Uiteindelijk kwamen nog twee anonieme giften binnen, één van f 5.548,- en één van f 2.236,-.⁸

Van het werk van de Verzorgingsraad profiteerden, door de verdeling van de aangevoerde aardappelen over de hele distributiekring van de VBNA, ook vijftien omliggende gemeenten. De Verzorgingsraad verzocht dan ook, in een door haar op 18 januari 1945 belegde vergadering, om een bijdrage van die gemeenten in de kosten van de aanvoer. De omliggende gemeenten waren daartoe in principe wel bereid, maar sommige hadden moeite met de verdeelsleutel naar inwonertal. Uiteindelijk betaalden zij niets. Een voorstel van de Verzorgingsraad om samen een fonds van f 50.000,- te vormen voor het stimuleren van de aanvoer van levensmiddelen kwam niet van de grond. Alkemade, Leiderdorp, Noordwijk, Noordwijkerhout, Voorhout en Warmond stortten samen f 9.750,-, maar dit geld is nooit gebruikt en na de oorlog teruggestort."

Het stimuleren van de aanvoer van levensmiddelen

Op de eerste vergadering werd de algemene voedselsituatie besproken. Volgens Mank waren er geen aardappels meer, maar was een sleep van 500 à 600 ton onderweg. De Duitsers hadden 340 balen meel weggehaald, wat pleitte voor het decentraal opslaan van voorraden. De raad begon haar werkzaamheden daarom met (het stimuleren van) transport van voedsel vanuit het noorden, dat vanaf 8 december weer was toegestaan door de Duitsers.

De Verzorgingsraad concentreerde zich vooral op het bij elkaar brengen van schepen, brandstof, toewijzingen en financiën. Half december werd de volgende oproep door de raad op aanplakbiljetten in de stad gehangen:

"Dringende oproep tot al degenen, die op enigerlei wijze kunnen medewerken om den aanvoer van levensmiddelen te bevorderen, richten wij het dringende verzoek om zich bij ons aan te melden. Deze oproep geldt in de allereerste plaats personen en ondernemingen die

- a. vrachtschepen, al of niet van motorische kracht voorzien, beschikbaar hebben.

- b. aanwijzingen kunnen geven waar mogelijk kolen, stook- en smeerolie te bekomen zijn.
- c. levensmiddelen ter verlading gereed hebben of met redelijke kans verkrijgbaar weten.
- d. toewijzingen en coupures bezitten, die voor de aankoop van distributiegoederen kunnen dienen.
- e. gelden willen beschikbaar stellen, welke den Raad in staat zullen stellen op grooten schaal voorzieningen te treffen. Speciaal op goed gesitueerde burgers van Leiden wordt een dringend beroep gedaan om royaal te geven. Voor persoonlijk overleg bestaat dagelijks gelegenheid op ons bureau, Breestraat 125."

Na deze oproep meldden zich tientallen "ondergedoken" schippers, maar de meeste schepen waren niet geschikt. Voor wat betreft het vervoer per auto had de oproep niet veel succes. Er reden niet veel ondernemers meer en die nog wel reden wilden een percentage van 20% van de lading, wat de Verzorgingsraad weigerde. Begin februari werd de medewerking van de Auto-BevrachtingsDienst (ABD) verkregen bij het opsporen van voor de voedselvoorziening geschikte auto's. De Verzorgingsraad had namelijk een hoeveelheid generatoranthraciet beschikbaar. Kwantitatief was het vervoer per auto echter niet zo belangrijk. Uiteindelijk werd het meeste generatoranthraciet gebruikt voor vervoer per schip.¹⁰

De aanvoer van aardappelen

Als eerste belangrijke daad van de raad werden drie schepen gehuurd, met een gezamenlijk tonnage van 1.200 ton, en een sleepboot, de *Baroma* van de Fa. Diepenhorst, om hen te slepen. Met de schippers werd een premie van *f* 1,50 per hectoliter aangevoerde aardappelen overeengekomen, later gewijzigd in *f* 5,- per ton.

In de tweede week van december, toen deze sleep vertrok, laadde men in Friesland nog schepen voor aparte gemeentelijke rekeningen. De meeste aardappelen werden echter door de VBNA Friesland verscheept naar VBNA Amsterdam, waar zij door het hoofd van dit verdeelkantoor, Bouman, werden gedistribueerd over grossiers in Noord- en Zuid-Holland. Ten aanzien van de door de Verzorgingsraad aan te voeren aardappelen werd afgesproken dat zij voor 100% ter beschikking zouden moeten komen van de VBNA.

Min of meer tegelijkertijd met het vertrek van de *Baroma* hadden drie leden van de raad een bespreking met DG Louwes in Den Haag. Hij deelde mee dat hij een Centrale Rederij Voedselvoorziening wilde oprichten, onder leiding van ir. Van den Roemer. De CRV, gevestigd in Amsterdam, zou het

hele vervoer te water van levensmiddelen opgedragen krijgen. Nadat de sleep in Zwartsluis was aangekomen bood de Verzorgingsraad de CRV aan om de *Baroma* ter beschikking te stellen, terwijl de uit Drenthe aangevoerde aardappelen in Zwartsluis geladen werden. De CRV stelde enkele dagen later voor om de huur van de *Baroma* over te nemen, waarbij gezegd werd dat het mooie aanbod van de raad niet vergeten zou worden. Aldus geschiedde.

Half december was zo de volgende situatie ontstaan. De Duitsers hadden het vervoer van aardappelen toegestaan, op voorwaarde dat dat door het bedrijfsleven geschiedde. Het bedrijfsleven stuurde schepen, onder auspiciën van de CRV. De schepen werden door de gemachtigde van de PVC van papieren voorzien. De Duitsers controleerden de schepen bij de Oranjesluizen in Amsterdam. Alle aangevoerde aardappelen moesten voortaan bij het verdeelkantoor van de VBNA in Amsterdam worden afgeleverd. Voor de aardappelen die door de VBNA naar de acht grote steden met een gemachtigde van de PVC werden gestuurd, was de zgn. "fifty-fifty-regeling" van kracht. Vijftig procent werd toegewezen aan de grossier en vijftig procent werd verdeeld door de ondernemer die de aardappelen had aangevoerd en de gemachtigde van de PVC. Vijfendertig procent ging naar de ondernemer en vijftien procent werd door de gemachtigde van de PVC, in overleg met de grossier, verdeeld over instellingen als ziekenhuizen, bejaardenhuizen e.d. De grossier van de VBNA in Leiden was de Fa. Den Heeten. W. den Heeten was de leider van het plaatselijk verkoopkantoor van de VBNA.

De Verzorgingsraad probeerde de rest van de oorlog bedrijven in staat te stellen, door financiële steun of garanties maar ook door het opsporen van schepen en brandstof, transport te verzorgen. Soms nam de Verzorgingsraad ook de kosten over van een al eerder, op initiatief van een bedrijf, uitgevaren sleep, zoals begin januari 1945 met drie schepen van Weijer gebeurde. Bij alle transporten werd door de Verzorgingsraad een premie per in Leiden aangevoerde ton of hectoliter aardappelen betaald. Het bleek dat de VBNA schippers die in Amsterdam aankwamen bijna altijd toestemming verleende om met hun lading door te varen naar Leiden, zodat zij hun premie in ontvangst konden nemen. Slechts een enkele maal werd een schip door de VBNA naar elders verwezen, vanwege de hoge nood daar. Wel kwam een deel van de in Leiden aangevoerde aardappelen ten goede aan de omliggende gemeenten, omdat de distributiekring Leiden van de VBNA niet alleen Leiden omvatte.

Eind december 1944 kwam 850 ton aardappelen met een premie van de Verzorgingsraad de stad in. Hiermee konden vier weken lang de aardappelbonnen, à 1 kg per persoon per week, gehonoreerd worden. In januari kwamen geen aardappelen meer aan, waardoor de distributie stakte. Pas in

Hongerwinter: rij wachtenden op de Nieuwe Rijn. Foto N. van der Horst 1944. Coll. Gemeentearchief

de tweede helft van februari kwam 1.450 ton scheepsruimte, die met een premie van de Verzorgingsraad was uitgevaren, uit Zwartsluis in Leiden aan. Daarmee konden de achterstanden in de distributie en de centrale keuken worden weggewerkt. Inmiddels was door de Verzorgingsraad met Den Heeten afgesproken dat de raad voorlopig geen premies meer zou uitloven en de premiebetaling pas zou hervatten in overleg met hem.

Het vervoer van aardappelen bleek in de loop van februari steeds problematischer. Er waren wel genoeg schepen, maar niet genoeg brandstof. De vaart over het IJsselmeer was niet ongevaarlijk: half februari kwamen bij een tocht Leiden-Drenthe drie bemanningsleden om bij een beschieting. Bij een bespreking onder auspiciën van de Verzorgingsraad op 27 februari werd de zorgelijke voedselsituatie door het Dagelijks Bestuur besproken met de burgemeester, de Bevrachtingscommissaris A.J. Versteeg, Mank, Den Heeten, Van Vliet, de secretaris en administrateur van de Brandstoffencommissie Leiden

Zeilstra en Van Leeuwen, Diehl en de agent van de Auto Bevrachtingsdienst J.W. Kwak. Ten aanzien van de aardappelvoorziening werd besloten dat gepoogd zou worden of er geen aardappelen van de Zuidhollandse eilanden gehaald konden worden. Daar besliste niet een PVC maar een Sonderführer wat geladen mocht worden. De burgemeester en Mank zouden via de Sonderführer in Leiden zijn collega op de Zuidhollandse eilanden proberen te benaderen, om toestemming te verkrijgen voor de aanvoer van aardappelen.”

Dat samenwerking met de autoriteiten geboden was bleek half februari onder andere toen enkele schepen, die door de burgemeester van Warmond op eigen initiatief naar het noorden waren gezonden, niet geladen werden. De Verzorgingsraad nam de in Hoogeveen liggende schepen over en zocht contact met het Aan- en Verkoopkantoor Akkerbouwprodukten (AVA) om te kijken of de schepen met AVA-produkten (meelprodukten en peulvruchten) geladen konden worden.

Eind februari voer nog een sleep van 400 ton in opdracht van de Verzorgingsraad naar het noorden. Met het laatste konvooi reisden 75 kinderen kosteloos naar Friesland, naar pleegouders. Ook voor deze schepen had het AVA lading toegezegd, in Leeuwarden, maar leverde die uiteindelijk niet. De twee schepen werden daarom eind maart geladen met pootaardappelen voor de buitengemeenten. De Verzorgingsraad kocht ook enige tientallen tonnen pootaardappelen in Wassenaar, om de volkstuinders te bevoorraden. De aanvoer van pootaardappelen moest ook uitgevoerd worden door het bedrijfsleven, onder controle van Van Rijn in 's-Gravenzande. De Fa. van Rijn nam de kosten, f 14.000,-, van de sleep van de Verzorgingsraad over.

Overigens was het AVA niet de enige officiële instantie die terugkwam op toezeggingen. De VBNA begon ook contracten te annuleren. De aanvoer van aardappelen voor de consumptie was in maart desondanks zodanig verbeterd (18.000 ton, behoefte 5.000 à 6.000 ton), dat men al sprak van een verhoging van het rantsoen naar 2 kg per persoon per week, maar dat ging niet door.”

De missie van de Vrachtzoeker

Aardappelen vormden het basisdieet, maar er was ook ander voedsel nodig. Gelijktijdig aan het huren van de *Baroma* stelde de Verzorgingsraad een sleep samen en legde contacten in Friesland, om onder andere boter, kaas en blokwei naar Leiden aan te voeren. Op 24 november had men al een deel van de benodigde brandstof (olie) verkregen. Een week later was nog eens

600 liter olie gratis ter beschikking gesteld en waren ook de papieren om te gaan varen in orde. J. Hannivoort, advocaat te Leiden, stelde zich ter beschikking om naar Friesland te gaan en werd aangesteld als assistent van Kasteleijn. In de eerste week van december vertrokken de zeeschippers naar Friesland met het motorschip *Vrachtzoeker* (voor drie maanden gehuurd) en het sleepschip *Petronella* (voor één reis gehuurd). Samen maten de schepen 151 ton. Het oorlogsrisico was door de raad overgenomen en de raad had ook een bankgarantie voor f 22.000,— afgegeven.

Bij aankomst in Stavoren bleek dat machtigingen voor de aankoop van levensmiddelen verstrekt werden door het bureau van de Friese PVC, aan inkopers van overheidsinstellingen en personeels-combinaties, zonder dat zij bewijzen van toewijzingen (van een bepaalde hoeveelheid voedsel) behoeften af te geven. Men had slechts een bewijs van bona-fides nodig. Voor de uitvoer van het voedsel was een machtiging van de Ernährungsreferent van de Beauftragte voor de provincie nodig. Op deze machtiging werd meestal ook de fabrikant of grossier aangewezen waar het voedsel naar toe moest.

Aardappelen werden niet aangeschaft, behalve als beloning voor de medewerkers die de sleep vaarklaar maakten. Op boter stond nog een Duits embargo. Ondanks het aanknopen van goede relaties met de Militär-Verwaltungsrat kon Hannivoort niets loskrijgen voor de A-zieken (suikerziekte en tbc) . Eind december werd weliswaar 60 ton boter vrijgegeven door de Duitsers, maar aflevering en vervoer werden geheel door het Bedrijfschap Zuivel uitgevoerd. Bovendien beval de Wehrmacht de levering van 6.000 ton. Bonen waren niet te verkrijgen in Friesland.

De *Vrachtzoeker* kon uiteindelijk 68,678 ton levensmiddelen laden. Er werd 10 ton magere Krause verstuivingsmelkpoeder geladen en 25 ton kaas. Een order voor 5 ton kaas die Buseman en Verhey van Wijk namens de raad hadden geplaatst werd door Hannivoort geannuleerd vanwege het risico voor de rest van het transport. Deze 5 ton had geen Duitse Bescheinigung en de controle in de uitloophavens en tijdens de vaart was scherp. Voor wat betreft de erwten werd de machtiging eerst door de Militär-Verwaltungsrat geweigerd, omdat nog geen begin was gemaakt met Duitse orders. Later kreeg Hannivoort toch toestemming om 5 ton erwten aan te kopen à f 1.792,—. Er werd 22,5 ton tarwe vervoerd uit de voorraad van het AVA. De Jong en Obdam waren inmiddels voor de raad naar Groningen afgereisd om nog meer tarwe op de kop te tikken. Van de tarwe ging 200 kg tijdens de reis verloren door de slechte verpakking. Er werd 1 ton milkose (magere melkpoeder met melksuiker) meegenomen, aangeschaft voor rekening van de raad door Buseman en Verwey van Wijk à f 755,—. De enige fabriek die dit produceerde kon niet meer afstaan. Tenslotte werd nog 5 ton roggevlak-

ken en pannekoekenmeel, gekocht van de Fa. Wouda te Sneek voor f 1.782,50, geladen.

De onkosten van de leden van de raad in Friesland (f 1.113,49) en de kosten van het vervoer (f 5.537,82) werden door de raad betaald.

Het laden werd gehinderd door de vorst, die op kerstavond ingevallen was. Diezelfde vorst zorgde ervoor dat 5 ton roggevlokken, pannekoekenmeel en Zeeuwse tarwebloem, voor rekening van de raad à f 1.354,40 gekocht bij de Fa. Koopmans, in Workum moest blijven, waar de lading door Koopmans gebracht was. Het oorspronkelijke plan was geweest om alle goederen in

VERKOOP VAN GROENTEN

Op **Donderdag en Vrijdag 1 en 2 Februari a.s.** zal op **bon 3 van de vischkaart** per persoon $\frac{1}{2}$ kg groenten beschikbaar worden gesteld.

Verkoop aan het **Waaggebouw** voor bewoners van

Wijk I	Donderdag	van	9	tot	10	uur
Wijk II	"	"	10	"	11	uur
Wijk III	"	"	11	"	12	uur
Wijk IV	"	"	14	"	15	uur
Wijk V	"	"	15	"	16	uur
Wijk VI	"	"	16	"	17	uur
Wijk VII	Vrijdag	"	9	"	10	uur
Wijk VIII	"	"	10	"	12	uur
Wijk IX	"	"	14	"	15	uur
Wijk X	"	"	15	"	16	uur
Wijk XI	"	"	16	"	17	uur

De wijk waarin men woont is aangegeven op de perceelskaart van de Ned. Ver. voor Luchtbescherming, Ald. Leiden.

Vischkaart, pasmunt en pakmateriaal medebrengen.

Zonder vertoon van vischkaart zal niet worden afgeleverd.

Zij, die zich na de uitreiking van de vischkaarten (September 1944) in Leiden gevestigd hebben, moeten zich wenden tot het Plaatselijk Verdeelingskantoor voor Groenten en Fruit, Vrouwenkerkkoorstraat 2. Het kantoor is geopend van 9 tot 13 uur.

Het Plaatselijk Verdeelingskantoor voor
Groenten en Fruit te Leiden.

LEIDEN, 31 Januari 1945.

Affiche ter bekendmaking van verkoop van groenten in de hongerwinter. Coll. Gemeentearchief.

Workum te laden. Workum was de beste laadhaven vanwege de minder strenge uitvoercontrole. Door de ijsgang kon de *Vrachtzoeker* Workum echter niet bereiken. Ook een partij weipoeder en 750 kg kunsthoning (door Buseman en Verhey van Wijk voor f 637,50 gereserveerd bij de Condensfabriek) bleef achter. Deze goederen konden niet als deklust vervoerd worden. De achtergebleven goederen werden later per *Stânfries* naar Leiden gebracht.

Door het ontbreken van kaastellingen kon de *Vrachtzoeker* minder vervoeren dan het eigenlijke laadvermogen. Het schip bleek verder ongeschikt vanwege het ontbreken van houten of stalen luiken, waardoor het niet ideaal was voor vervoer over het IJsselmeer. Een plan om aangeschafte goederen centraal in Zuid-Friesland op te slaan was niet uitvoerbaar, door gebrek aan beurtschepen (brandstof), omdat langzame vletschepen voor hoge overlaadkosten zouden zorgen en omdat bij het overladen een deel van de lading verloren zou gaan door de slechte verpakking.

De weg terug ging vermoedelijk niet via Amsterdam, vanwege de controle, maar via de Nauernasche Vaart of Muiden-Weesp-Utrecht. Op 8 januari 1945 kwam de sleep in Leiden aan. Bij deze expeditie bleek dat coördinatie door de raad over het algemeen niet vlot verliep en dat de raad beter kon terugkeren naar de stimulatie van vervoer en de samenbinding van verbruik. Bovendien maakte de DG voor de Voedselvoorziening Louwes eind december een reis naar Friesland, waarna de verlening van machtigingen voor de aankoop van voedsel door particulieren of semi-officiële instanties verboden werd. Nieuwe expedities als deze werden dus niet op touw gezet. Er is gepoogd het contract met de Fa. Huy ten aanzien van de *Vrachtzoeker*, dat tot half maart liep, te annuleren. Overleg met de Fa. Huy had echter geen resultaat.“

De aanvoer van andere levensmiddelen

De vrije markt voor groenten bestond niet meer. De levering werd geregeld door het Aan- en Verkoopkantoor voor Tuinbouwprodukten (AVT). Tuinders waren verplicht te leveren aan de veiling, die slechts fungeerde als distributiecentrum. Het aanbod werd verdeeld over de groenteboeren via hun organisaties (RK, NH, neutraal), volgens een verdeelsleutel gebaseerd op de omzet op het moment van registratie.

De aanvoer van groenten uit Noord-Holland verliep eind december 1944 slecht, vanwege de schaarste daar.

De Verzorgingsraad besloot begin januari toch contact op te nemen met het AVT in Den Haag voor gezamenlijk vervoer met Den Haag en Rotterdam en om te onderzoeken of met 150 à 200 ton scheepsruimte geregeld vervoer vanuit Noord-Holland te bewerkstelligen zou zijn. Na veel overleg kon in

januari een sleep worden samengesteld met de grossierscombinatie Groco. De in totaal 400 ton metende schepen zouden groenten gaan halen uit Noord-Holland. De Verzorgingsraad stelde een hoge premie beschikbaar en Van Vliet ging met de sleep mee. In totaal werden 230 ton kool en 70 ton vatgroenten mee terug genomen. Alle kool was geïventariseerd en verdeeld door het AVT en meer dan die 230 ton zat er niet in voor Leiden. Voor de trip naar Noord-Holland had Van Vliet aankoopbrieven en toezeggingen voor 70 à 80 ton poot aardappelen op zak, maar hij kreeg geen vervoersvergunning in Alkmaar.

Half januari 1945 zou Van Vliet, in opdracht van de Verzorgingsraad, bekijken of spruitkoolkoppen voor de centrale keuken aangekocht zouden kunnen worden. Die werden toen nog gebruikt als veevoer, omdat ze goedkoper waren dan bollen. Begin maart 1945 was de situatie zo nijpend geworden dat men een rapport liet opstellen over de mogelijkheid om met premies het telen op braakliggende grond te promoten. De tuinders voelden hier weinig voor zolang hun bestaanszekerheid niet was gewaarborgd. De Verzorgingsraad kwam daarom niet in actie.”

Begin januari werd een schip naar Tiel gestuurd, om tegen inlevering van door de Verzorgingsraad van firma's ontvangen toewijzingen een partij jam en tomatensap af te halen. Diehl, lid van de Verzorgingsraad en leider van de CCD in Leiden, reisde per auto het schip achterna, ter verzekering van goede gang van zaken. Diehl had in Tiel met “De Betuwe” onderhandeld over levering van jam en tomatensap. In Tiel aangekomen (half januari) bleek dat er toestemming moest worden verkregen van ir. Dols, hoofd afd. Voedselvraagstukken van het ministerie van Landbouw, zodat Diehl terugreisde. De schepen bleven in Geldermalsen. Dols gaf geen vergunning, waarop de gemachtigde Mank verwees naar de PVC in Zuid-Holland. Er zou een conferentie belegd worden met Louwes, waarna bericht zou volgen. Dat kwam een week later, maar de schepen waren inmiddels terug en Tiel was wegens gevechtshandelingen niet meer te bereiken.¹⁵

Al in de eerste week na de oprichting van de Verzorgingsraad werden enkele leden naar de Haarlemmermeer gestuurd om met deskundigen de mogelijkheid van het vervoer van suikerbieten naar Leiden te bespreken.

Het resultaat was bevredigend. Er werd een overeenkomst met de Centrale Suiker Mij. gesloten. Het Bedrijfschap Suiker zou de leveringsplicht van de boeren aan anderen annuleren, zij zouden aan de CSM moeten leveren en het transport, voor rekening van de VBNA, kon in de eerste week van december beginnen. De distributie van 4 kg per hoofd kon daarna van start gaan. Het Dagelijks Bestuur kreeg toestemming om te beginnen voor f 350,- 80 ton suikerbieten te halen. Het transport verliep helaas iets langzamer dan

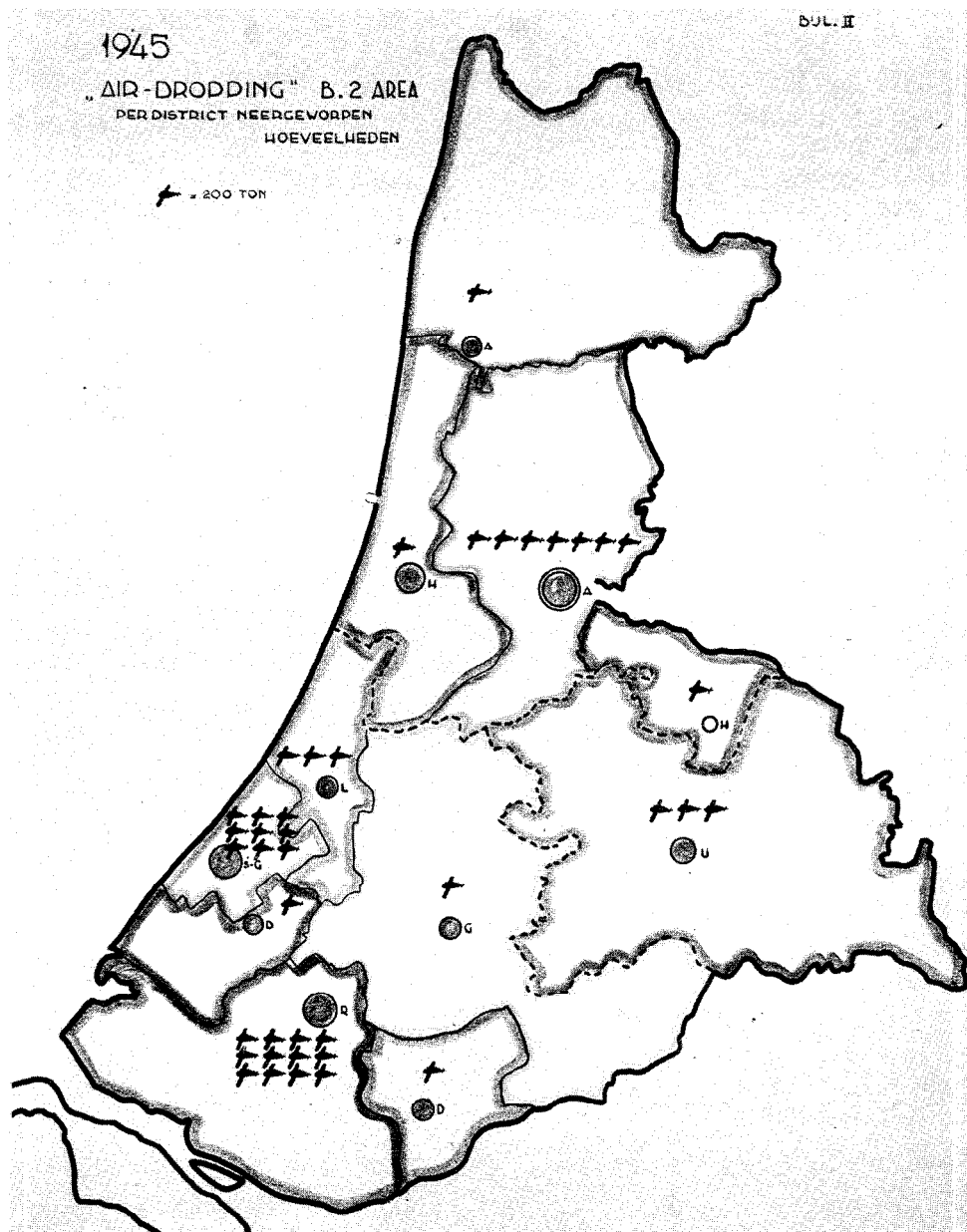
verwacht; eind december was pas 100 ton binnen. Er werden ook slepen samengesteld voor aanvoer uit de Middenmeer, met een premie van f 2,50 per ton van de Verzorgingsraad, maar aanvoer uit de Haarlemmermeer was economischer. Tot eind februari was er een regelmatige aanvoer van suikerbieten, maar het suikergehalte daalde wel.

Toen de bieten eenmaal binnen waren moesten ze nog verwerkt worden. Dat bleek moeilijker dan verwacht, vooral in de grote keukens van het bureau Massavoeding. Op 15 januari 1945 hielden Bosma en Kastelijn een bespreking met mw. Beets van de centrale keuken, ir. Merz en ir. Verhey. De Verzorgingsraad onderhield sinds begin januari 1945 contact met ir. Merz, directeur van een conservenfabriek Beverwijk. Hij had tomatensap beschikbaar, dat te duur was. Toen de koop niet door ging bleef hij beschikbaar voor advies met betrekking tot de conservering van groentefval en bietensap. Merz en Verhey zouden gaan uitzoeken hoe het best bieten tot pulp konden worden verwerkt in een stampapot met zoute groente. De experimenten met de verwerking van de bieten in stampapot en soep moesten in de Vita-keuken gedaan worden. Het resultaat was dat de Verzorgingsraad een door Verhey geschreven receptenboekje uitgaf, dat gratis ter beschikking werd gesteld van de Leidenaren. De verwerking in de massavoeding bleek òf veel brandstof te kosten, òf afschuwelijk smakende stampapot op te leveren.“

Op 2 januari overwoog de Verzorgingsraad of zij tulpebollen aan moest schaffen voor Leiden. In Oegstgeest verkocht de Fa. Homan tulpebollen aan inwoners voor f 0,75 per kilo. Degenen die dat niet konden betalen konden zich tot de gemeentesecretaris wenden voor een regeling. Verondersteld werd dat slechts 15% van Leidenaars deze prijs kon betalen. Bosma had burgemeester De Ruyter van Steveninck gesproken, die aanraadde de bollen te kopen, maar ook meedeelde dat de gemeente geen geld beschikbaar kon stellen. Bij besprekingen bleek dat de prijs niet omlaag kon, terwijl de prijs van de distributie via de VBNA 3 cent de kilo was. Er zou een van tevoren vastgestelde hoeveelheid op contract gekocht moeten worden. De kosten van het vervoer kwamen er dan ook nog bij. De bollen zouden vóór 1 februari gegeten moeten worden, want daarna zouden ze ontkiemen. Om al deze redenen werd besloten dat er geen bollen gekocht zouden worden door de raad.¹⁷

De levering van brandstof

Half februari was de brandstoffenpositie nijpend. Er was 2.000 liter olie nodig voor een sleep van 700 ton, waarvoor AVA-produkten waren toegezegd. Volgens secretaris Zeilstra van de Brandstoffencommissie was er nog tot eind

Kaart van Nederland betreffende de air-droppings, 1945. Coll. Gemeentearchief.

maart brandstof voor de centrale keuken en de bakkerijen. Deze hadden 400 ton per maand nodig. Eind februari besloot het Dagelijks Bestuur van de Verzorgingsraad om hout te kappen op Endegeest. De Fa. Ouwerkerk zou 100 bomen omzagen om in totaal voor 200 ton hout te zorgen. Voor de ca. 30 personen die hakten werd 150 kg hout per persoon gratis beschikbaar gesteld, evenals extra voeding. De Verzorgingsraad verkocht de brandstof aan de bakkers. Men probeerde zo te kappen dat het van de weg af niet gezien kon worden, om impulsieve vorderingen te voorkomen.

Na een tip van Zeilstra werd begin april 1945 een partij van 200 à 250 ton sloophout aangekocht te Barwoutswaarder, die gelukkig aan het water opgeslagen was. De partij werd tegen kostprijs verkocht. De Verzorgingsraad wist ook de hand te leggen op een grote partij generatoranthraciet, waarschijnlijk illegaal omdat er over de wijze van verkrijging niets vermeld staat in de notulen."

Het verstrekken van voedsel aan zieken

De Verzorgingsraad werkte voor alle Leidenaren, dus niet alleen voor zieken. Toch werd eindjanuari besloten iets te doen voor zieken, met partijen voedsel die te klein waren om over de hele bevolking te verdelen. Op 19 januari werd een Diaconale Commissie ingesteld, bestaande uit Diehl, Van der Horst en Van der Neut. Deze commissie hielp om veertig mensen onder te brengen in een barak in de Sionsteeg. Het betrof voornamelijk ouden van dagen die dringend verzorging nodig hadden. Deze mensen waren te zwak om hun voedsel bij de uitdeelposten te gaan halen. Misschien dat een brief van 26 januari 1945, van de samenwerkende illegale organisaties aan het hoofd van de Voedingsraad **Bosma**, waarin op dit probleem gewezen werd, heeft geholpen om deze uitzondering in het werk van de Verzorgingsraad te bewerkstelligen."

Hulp bij de distributie van "air-dropping" goederen

Eind februari was de situatie zo precair dat de centrale keuken slechts voorraad had voor negen dagen. De aanvulling van de rantsoenen door Rode Kruisgoederen bracht wel verbetering, maar toch was de toestand eind april zo slecht dat de geallieerden overgingen tot voedseldroppings.

Bosma en Kasteleijn belegden op 27 april een bijeenkomst met vertegenwoordigers van omliggende gemeenten (VBNA-district) over de geruchten betreffende voedseldropping. Besloten werd dat de Luchtbeschermingsdienst de goederen zou moeten verzamelen. Vanwege de onzekerheid met

betrekking tot de droppings kon verder niets worden geregeld. Om zes uur 's avonds kwamen de heren Warners, Verduyn en Nieuwenhuizen Segaar op het kantoor van de Verzorgingsraad. Zij kwamen van de Ortskommandant en deelden mee dat op 28 april gedropt zou worden boven Valkenburg. Zij verzochten, met medeweten van de Ortskommandant, of een lid van de Verzorgingsraad als leider van de inzameling wilde optreden. Met goedkeuring van Kasteleijn (gemachtigde van het Rijksbureau VVO voor de Massavoeeding) werd Hannivoort aangewezen. Op de avond van 27 april werden al maatregelen genomen voor het transport naar Leiden en werd een aantal wijk- en blokhoofden van de Luchtbescherming gevraagd als controleur op te treden.

Toen DG Louwes zich de volgende morgen bij Kasteleijn meldde, met het verzoek een en ander te regelen, kon hem verteld worden dat alles al in kannen en kruiken was. Louwes begaf zich vervolgens naar Valkenburg, waar hij zijn goedkeuring aan de voorzieningen hechtte.

Vanaf zeven uur 's morgens stond bij Valkenburg al een groep van dertig Nederlanders te wachten. Er gebeurde echter niets, waardoor er tijd was om maatregelen ten aanzien van bewaking en transport te treffen. Zondag 29 april verschenen rond één uur 's middags de eerste bommenwerpers. Zij wierpen meer dan duizend zakken af. De toegangswegen naar het vliegveld waren afgezet. Toegestroomde nieuwsgierigen werden in groepen van tien verdeeld en onder leiding van een vrijwilliger van de Luchtbescherming uit Leiden of Katwijk het veld opgestuurd om te rapen. De zakken werden, op last van de vers benoemde "commandant der afwerpplaatsen" in Den Haag, per wagen naar Katwijk vervoerd, vanwaar zij per schip naar Leiden gingen. In Leiden werden de goederen verzameld in de Meelfabriek, waar de CCD er beslag op legde. Het voedsel was zo vet dat het pas na de bevrijding gedistribueerd werd."

Het uitbrengen van een extra kaart

Vanwege de verwachting dat Leiden door de gevechtshandelingen wel eens volkomen geïsoleerd zou kunnen raken van de rest van de distributiekring bracht de Verzorgingsraad op 28 april, in overleg met de autoriteiten, een "extra kaart voor bijzondere verstrekkingen" uit. Een bon van deze kaart werd meteen gebruikt om 30.000 liter melk, die eigenlijk voor Den Haag bestemd was, maar daar wegens gebrek aan vervoer niet heen kon, aan de bevolking te distribueren. De melk kon niet op de gewone wijze gedistribueerd worden omdat er geen gewone bon was aangewezen door het Centrale Distributiekantoor in Den Haag. Het aanwijzen van de bon van de extra

kaart gebeurde in overleg met het Bedrijfschap Zuivel, maar met terzijdestelling van het distributie-apparaat. Dat leverde flinke onenigheid op met die instanties en zelfs met de Duitsers. De distributie-instanties draaiden later wel bij. Van de dertig bonnen die de kaart telde, zijn er zo nog veertien aangewezen, deels na afloop van de oorlog.”

Samenwerking en tegenwerking

De Verzorgingsraad wilde vooral stimuleren dat alle in Leiden aanwezige kennis en invloed gebruikt zou worden om voedsel naar Leiden te halen. Daarom werd op 10 januari een brief verstuurd naar een grote groep mensen uit alle hoeken van de samenleving, waarin het werk van de Verzorgingsraad werd omschreven en om hulp en advies werd gevraagd. Veel aangeschrevenen zegden hun medewerking toe. Bij de autoriteiten die werden aangeschreven om te adviseren zaten mensen als De Jong, die in januari moest onderduiken, maar ook de gematigde NSB-politieman Diekmann. Ook anderen hebben de Verzorgingsraad, soms op verzoek, soms uit eigen beweging, terzijde gestaan met advies. Begin februari bood de heer Swilders van de Fa. Stallinga zijn advies aan met betrekking tot het autovervoer. Het bereiden van een smakelijke suikerbietenhap was grotendeels gebaseerd op de experimenten van Merz en Verhey.²²

De banden van de Verzorgingsraad met de autoriteiten waren nogal hecht. Verschillende leden van het bestuur maakten deel uit van het Nederlandse overheidsapparaat voor de voedselvoorziening. Kasteleijn en Bosma waren gemachtigde van het Rijksbureau VVO, Kasteleijn was ook plaatselijk leider van het bureau Massavoeding in Leiden. Kasteleijn werd bovendien voor de distributie van de Rode Kruisgoederen, die in de periode van 12 februari tot en met 14 april 1945 over het IJsselmeer naar het westen gebracht werden, op 20 februari 1945 door het AVA aangewezen als degene die de goederen moest verdelen over de distributiekringen Leiden, Katwijk, Hillegom en Oegstgeest. Na de oorlog was Kasteleijn voor het AVA betrokken bij de verdeling van “air-dropping” goederen. Mank was PBH en later gemachtigde van de PVC, Diehl was de plaatselijk leider van de CCD. Kok was het hoofd van de Luchtbeschermingsdienst.

De Verzorgingsraad probeerde soms als coördinator op te treden door een vergadering te beleggen met diverse autoriteiten, over een bepaald probleem. Op 27 februari werd een vergadering belegd over de wel zeer slechte voedselsituatie, op 20 april werd gepraat over de zuivelverstrekking en op 27 april over de voedseldroppings.²³

Waar mogelijk poogde de Verzorgingsraad samen te werken met de autoriteiten om voedsel binnen te halen. Dat dit eindeloze ergernissen en papierwerk met zich bracht spreekt vanzelf. Aan de ene kant werkte men zoveel mogelijk samen met de autoriteiten, omdat die voedsel konden toewijzen, aan de andere kant werd bij voorbeeld brandstof niet altijd legaal verkregen. Een deel van de Nederlandse autoriteiten werkte graag mee en was bereid af en toe een oogje dicht te knijpen, een ander deel was van NSB-signatuur en daar moest voorzichtig mee omgegaan worden, zoals blijkt uit het “kaas-incident”. Een deel van de door *Vrachtzoeker* aangevoerde kaas werd door de commandant van politie in Wassenaar opgeëist, omdat met de burgemeester van Wassenaar was afgesproken dat Wassenaar in ruil voor de geleverde olie kaas of aardappelen zou krijgen. Toen het Bedrijfschap Zuivel weigerde mee te werken aan deze ruil werd medewerking afgedwongen door arrestatie van onder andere Hannivoort en Janssen van het Bedrijfschap Zuivel. Uiteindelijk werd 1,5 ton kaas door de politie van Wassenaar in beslag genomen. Dit hele incident had na de oorlog nog een staartje. In oktober 1946 kreeg Hannivoort een brief van een advocaat, die namens de gemeente Wassenaar een vergoeding eiste voor 1,5 ton kaas. Het In- en Verkoopkantoor voor de Zuivel, de eigenaar van de kaas, had namelijk een rekening ingediend bij Wassenaar en die gemeente vond nu dat, aangezien de kaas was “gegeven” in ruil voor olie, de Verzorgingsraad deze rekening moest betalen. Hannivoort stuurde de brief door naar Kasteleijn, die de advocaat verzocht een afspraak te maken. Dat heeft hij nooit gedaan.²⁴

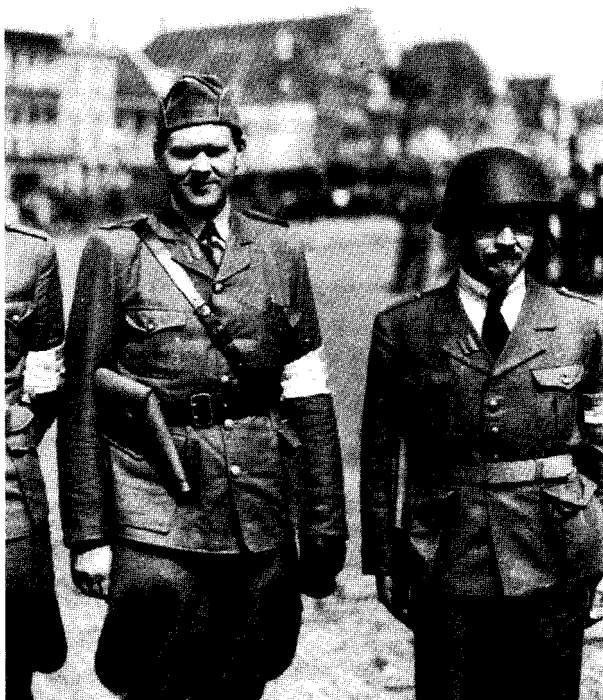
Een apart probleem vormden de Duitse autoriteiten. Men liep altijd het risico dat de Duitsers beslag zouden leggen op voedsel of vervoermiddelen en eventueel zelfs medewerkers zouden arresteren voor de Arbeitseinsatz. Naar aanleiding van de brief van 10 januari 1945, waarin om adviseurs gevraagd werd, vroeg de politie naar de aanmelding van de stichting. Daarop vroeg het bestuur goedkeuring der statuten aan de gewestelijke politie-president in Rotterdam. Aan de procureur-generaal in Den Haag was al toestemming gevraagd. Eind maart werden de Duitsers kennelijk weer wantrouwig ten aanzien van de raad. Voorzitter Bosma werd bij Sonderführer Hensen en wnd. kringleider Warners van de NSB geroepen. Zij zeiden dat ingevolge een verordening van februari 1945 de Verzorgingsraad ontbonden moest worden. Bosma wees op het aanvragen van goedkeuring voor de statuten en zei dat hij niets wilde opheffen tot Leiden op andere wijze voldoende voedsel zou kunnen krijgen. Warners was het hiermee eens.

Het Dagelijks Bestuur zorgde ervoor dat er geen bezwarend materiaal gevonden kon worden. De boekhouding van de raad was zeer summier. In

de notulen werden weinig namen genoemd en er werd voor gezorgd dat de Duitsers slechts enkele sleutelfiguren kenden.”

Contacten met het verzet bestonden wel, maar in het archief van de Verzorgingsraad is hierover logischerwijs niets terug te vinden. In de notulen van na de oorlog wordt wel opgemerkt dat er vaak illegaal gewerkt moest worden. Bij overvallen buitgemaakte voorraden voedsel werden vaak na enige tijd via de Verzorgingsraad legaal verdeeld.

Na de oorlog bleek dat enige leden van de raad zelf in het verzet zaten. In de laatste periode van de oorlog was in Leiden een illegale raad gevormd uit de illegale pers, verzet, steunfondsen, vrouwelijke vrijwilligers en verzorgers van onderduikers. Op 5 mei 1945 richtte het plaatselijk kerncomité Nederlands Volksherstel, ontstaan uit bovengenoemde illegale raad, zich met een proclamatie tot de Nederlanders. Het comité bestond onder andere uit de Verzorgingsraadleden Jac. Wilbrink (vz.), J. ter Haar en D.C. Kok.

De leden van de Verzorgingsraad D. C. Kok (links) en A. van der Neut (rechts) in hun BS-uniformen. Fragment van, een foto van 21 mei 1945. Coll. Gemeentearchief.

Kok was een prominent lid van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS). A. van der Neut was de officier van de BS die op 14 mei 1945 de herdenkingsrede uitsprak voor de gevallen van mei 1940 bij een plechtigheid bij de begraafplaats Rhijnhof. Toen de BS in december 1944 het plan hadden opgevat om her en der in de stad voedsel- en brandstofdepots in te richten, voor gebruik tijdens de verwachte gevechten bij de bevrijding, togen Kok, Van der Neut en een derde officier naar PBH Mank. Met medeweten van de autoriteiten werd een deel van de 15% aardappelen die de PBH te verdelen had hiervoor gebruikt.

Kok werd na de oorlog door burgemeester Van de Sande Bakhuyzen per 10 mei, in plaats van de gemeenteraad, als een van vier adviseurs benoemd. Wilbrink werd toen weer wethouder van Fabricage. Van der Neut wist na de bevrijding het vertrouwen van het publiek in de Verzorgingsraad door middel van het rondrijden met een geluidswagen op te krikken.”

Contacten met andere particuliere voedselorganisaties verliepen wisselvallig.

Bosma was ook voorzitter van de Voedingsraad Leiden, inclusief het Medisch Bureau. Daarnaast waren er verschillende contacten met andere voedselorganisaties.

Nar aanleiding van een rapport van de Commissie Lager Onderwijs nam het Dagelijks Bestuur van de Verzorgingsraad contact op met de Commissie Schoolkindervoeding. Op 21 december werd besloten dat aan een verzoek van de Commissie Schoolkindervoeding zou worden voldaan en dat Ter Haar en Wilbrink in het Werkcomité zitting zouden nemen. Op 2 januari 1945 werd een gecombineerde vergadering van de Commissie Schoolkindervoeding en de Verzorgingsraad gehouden, waar onder andere de praktische kanten van de uitdeling (waar, hoe) besproken werden. Wilbrink was voorzitter van de Commissie Schoolkindervoeding.²⁷

Het InterKerkelijk Overleg deed vanaf begin januari pogingen voedsel uit het noorden naar Leiden te krijgen. De organisatie werkte voor allen, dus de Verzorgingsraad besloot zo mogelijk hulp te bieden. Dat gebeurde ook: toen ir. De Jong van de Grofsmederij tarwe en rogge ging invoeren met een schip uit Groningen, met het IKO, stelde de Verzorgingsraad zich voor f 5.000,- garant.

Op 31 januari was het Dagelijks Bestuur van de Verzorgingsraad aanwezig bij een bespreking met afgevaardigden van enige commissies die bij de voedselvoorziening betrokken waren. Ook het IKO en de commissie Eerland waren vertegenwoordigd. Het IKO had een plan opgesteld voor een centrale organisatie van alle particuliere voedselorganisaties in Leiden. Volgens dat

plan zou iedere groep een bevolkingsgroep toegewezen krijgen om voor te zorgen en zou een overkoepelend orgaan vervoer, financiën e.d. regelen. De Verzorgingsraad wilde liever zelf het overkoepelend orgaan zijn dat het vervoer ter hand nam, omdat men niet voor een bepaalde groep werkte. Het IKO wilde niet dat het IKB, plaatselijk onderdeel van een landelijke organisatie (IKO) deels onder een plaatselijke organisatie als de Verzorgingsraad zou moeten werken. Men kwam niet nader tot elkaar en de Verzorgingsraad trad niet toe tot de organisatie.”

Opheffing van de Verzorgingsraad

De voedselvoorziening werd na de bevrijding ter hand genomen door het Commissariaat Noodvoorziening van het Militair Gezag, dat op Breestraat 125 gevestigd werd. Daar waren ook het Rb. VVO Massavoeding en Kasteleijn als gemachtigde van van het Rb. VVO gevestigd.”

De Verzorgingsraad verhuisde al snel na de oorlog naar het kantoor van mr. J.A. Hannivoort, die op 24 augustus benoemd werd tot directeur (per 1 juli) met een salaris van f 200,- per maand tot de liquidatie. De brandstofvoorziening aan de bakkerijen liep nog door tot eind juli 1945. Een poging om turf aan te voeren voor de winter van 1945-1946 mislukte omdat het betreffende Rijksbureau geen toestemming gaf. De Verzorgingsraad adviseerde bij de toewijzing van elektriciteit.

In 1947 werd besloten de Verzorgingsraad te liquideren. De gelden die overbleven na aftrek van de gemaakte kosten werden in 1945-1950 verdeeld over instellingen die zich bezighielden met onderwijs en gezondheidszorg in en rond Leiden. Het betrof in totaal f 73.192,26. Hannivoort was waarschijnlijk degene die een boekje schreef waarin een overzicht wordt gegeven van de werkzaamheden van de Verzorgingsraad. Dit boekje werd in 1950 aan alle betrokkenen verstuurd.³⁰

Conclusie

In de hongerwinter van 1944-1945 werd meer dan 4.000 ton voedsel naar Leiden gehaald waar de Verzorgingsraad op enigerlei wijze iets mee te maken had. De bemoeienis van de Verzorgingsraad kon bestaan uit het opsporen van schepen en brandstof, het verstrekken van premies, het verstrekken van molestverzekeringen of garanties zodat bedrijven het risico van vervoer konden nemen, het lospraten van toewijzingen, het aankopen van voedsel en het in de normale distributie brengen van door de illegaliteit gestolen voedsel.

Na de oorlog liet Kasteleijn weten dat het bureau Massavoeding een finan-

ciële reserve had kunnen kweken voor als de oorlog langer geduurd had, omdat het bureau dankzij de Verzorgingsraad goedkoop had kunnen inkopen. Dit financiële overschot werd in het Burgerijfonds gestort.

Er werd ruim 400 ton brandstof gekocht door de raad, waardoor de centrale keuken en de bakkerijen een maand konden draaien. Veertig zieken werden verzorgd. De extra kaart maakte vijftien maal de distributie van een extra verstrekking mogelijk. De verzameling van de "air-dropping" goederen verliep soepel.

Deze resultaten werden vooral bereikt door het met veel geduld schipperen tussen de Nederlandse en Duitse autoriteiten, het bedrijfsleven en de illegaliteit."

Van voedseldroppings terugkerende vliegtuigen boven het Leidse stadhuis. Foto april 1945. Coll. Gemeentearchief.

1. Interview met A.N. Mank, 10 april 1995.
2. Mededeling A.N. Mank. 1. Schöffers, "Ambtelijk verzet", in: M. Schwegman en 1. Schöffers, red., *Ook in Leiden. Over verzet in en om de stad 1940-1945* (Leiden 1985) 21. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Het laatste jaar Deel 10A* (Den Haag 1980) 62, 83. H. Bollen en P. Vroemen, *Het einde van vijfjaar terreur in Nederland* (Zaltbommel 1990) 15.
3. Mededeling A.N. Mank.
4. Brief nr. E.N. 198 van de DG van de Voedselvoorziening aan W.A. Kasteleijn, 5 juni 1944, in: GAL, archief Verzorgingsraad. Mededeling A.N. Mank. Anon., *Inventarissen kleine archieven GAL nr. 46, "Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd 1944-1945"*, blz. 1.
5. M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd. Herinneringen van een gemeentebestuurder* (Leiden 1946) 108, 117. *Inventarissen kleine archieven* 46, blz.
6. Concept *Verzorgingsraad voor Leiden...*, blz. I-II, in: GAL, archief Verzorgingsraad.
7. Notulen 01/12/44 en 19/01/45, Statuten art. 3 en 4, in: GAL, archief Verzorgingsraad. J.G. Endhoven e.a., *De tuin van Holland, geschiedenis van tuinbouw en groenteveiling in Leiden* (Leidse historische reeks 7, 1992) 61-64. *Leids Jaarboekje* 38 (1946) 47.
8. Rekening De Tombe Dement & Co., accountants, 28 april 1947, en Notulen 20/11/44, 24/11/44 en 02/02/45, in: GAL, archief Verzorgingsraad.
9. Omliggende gemeenten: Oegstgeest, Rijnsburg, Valkenburg, Katwijk, Noordwijk, Noordwijkerhout, Lisse, Sassenheim, Warmond, Alkemade, Leiderdorp, Zoeterwoude, Voorschoten en Voorhout. Notulen 24/11/44, rapport 28/04/47 Accountantskantoor De Tombe, in: GAL, archiefverzorgingsraad.
10. [J. Hannivoort], *Overzicht van de werkzaamheden van de Stichting Verzorgingsraad voor Leiden in de noodwinter 1944-1945*, blz. 5 en 11. Oproep, 13/12/44, notulen 02/02/45, in: GAL, archief Verzorgingsraad.
11. Mededeling A.N. Mank. [J. Hannivoort], *Overzicht...*, 46. Rapport Hannivoort, 9 december 1944, oproep Verzorgingsraad 13/12/44, notulen 08/12/44, 21/12/44, 05/01/45, 19/01/45 en 16/02/45, notulen bespreking met omliggende gemeenten 18/01/45, notulen vergadering voedselsituatie 27/02/45, in: GAL, archief Verzorgingsraad.
12. Notulen 19/01/45, 02/03/45 en 23/03/45, rekening accountantskantoor De Tombe, 1947, in: GAL, archief Verzorgingsraad.
13. Notulen 24/11/44, 1/12/44, 8/12/44, 21/12/44, 19/01/45, 02/02/45, 16/02/45, rapporten mr. J.A. Hannivoort, 9 december 1944 en januari 1945, rekening missie *Vrachtzoeker*, 1945, in: GAL, archiefverzorgingsraad.
14. Notulen 21/12/44, 05/01/45, 19/01/45, 16/02/45, 02/03/45, notulen vergadering voedselsituatie 27/02/45, in: GAL, archief Verzorgingsraad. *De tuin van Holland* 61-64.
15. Notulen 05/01/45, 19/01/45, in: GAL, archief Verzorgingsraad.
16. Notulen 24/11/44, 01/12/44, 21/12/44, 05/01/45, 19/01/45, 16/02/45, notulen vergadering voedselsituatie 27/02/45, notulen bespreking verwerking suikerbieten 15/01/45, in: GAL, archief Verzorgingsraad. Ir. C. Verhey, *Bereiding van noodvoedsel uit suikerbieten* (Leiden 1945) in: GAL, Bibliotheek Leiden e.o. nr. 1372/14 pf.
17. Notulen 1/12, 21/12, 02/01/45, 05/01, 19/01, in: GAL, archief Verzorgingsraad.
18. Notulen 16/02/45, 02/03/45, 23/03/45, 13/04/45, notulen vergadering voedselsituatie 27/02/45, rekening brandstoffenhandel K. Ouwerkerk, Oude Vest 21.5, 5 maart 1945, in: GAL, archief Verzorgingsraad.
19. [J. Hannivoort], *Overzicht...*, 13. Notulen 19/01/45, 02/02/45, brief 26 januari, in: GAL, archief Verzorgingsraad.
20. Mededeling A.N. Mank. [J. Hannivoort], *Overzicht...*, 22-28. Notulen vergadering voedselsituatie 27/02/45, notulen 27/04/45, in: GAL, archief Verzorgingsraad.
21. [J. Hannivoort], *Overzicht* . . . 21. Notulen 25/05/45, in: GAL archief Verzorgingsraad.

22. De aangeschrevenen waren: A. Witmuts (bedrijfscontroleur), W. den Heeten (plaatselijk leider VBNA en aardappelhandelaar), C. Nagel (grossier), A.D. de Koster (oud-directeur De Sleutels), P.A. de Gooyer (directeur Rotterdamsche Bankvereniging N.V.), jhr. C.C. Röell (directeur Leidsche Zoutkeet), ir. J.N. Hiensch (Grofsmederij), ir. M.C. de Jong (Grofsmederij), A. Straatman (RijksKolen-Bureau), J.W. Kwak (AutoBevrachtungs-Dienst), A.J. Versteeg (Scheepvaartcommissie), J.E. Wijntjes (brandstoffenhandelaar), L.A. Mennes (op dat moment nog hoofd Markt- en Havendienst en gemachtigde), Th.J. van Hummel (leider Plaatselijk Distributielichaam van de gemeente), ir. G.A. van den Klinkenberg (directeur Lichtfabrieken), ir. P.C. Lindenbergh (directeur Leidsche Duinwater Mij), J.H. de Jong (directeur Gemeentereiniging, dook in januari onder), dr. M.D. Horst (directeur van de GG en GD), dr. J.J. van Eck en dr. C.J. Kruisheer (Keuringsdienst), dr. K. Reitsma (directeur Slachthuis), R. Ensingh (afdeling Financiën, gemeentesecretarie), maj. Diekmann (korpscommandant politie), kap. Flameling (commandant brandweer-politie), E.H. Moens (directeur Amsterdamsche Bank N.V.), R. Gerbrands, H. Siere (grossier in groente en fruit), R. Mosselman (groente- en fruithandel), K. Cebol (Leidsche groenteveiling), E.M. Schreuder (groente-handelaar).

Zie: Notulen 19/01/45, 02/02/45, concept brief 10 januari, in: GAL, archief Verzorgingsraad. "Leiden in oorlogstijd", *Leids Jaarboekje* 38 (1946) 47.

23. Notulen 16/02/45, notulen vergadering voedselsituatie, 27/02/45, brief AVA aan Kasteleijn van 20 februari 1945, notulen bespreking noodkeuken Oegstgeest, 28/03/1945, concepten brieven Kasteleijn (aan kranten?), [1951], in: GAL, archief Verzorgingsraad. L. de Jong, *Het Koninkrijk* . . . 1054.

24. Resumé van olie-kaasakkoord tussen burgemeester Wassenaar en VR, 15/01/45, en brieven 02/10/46 en 22/10/46, in: GAL, archief Verzorgingsraad.

25. Notulen 19/01/45, 23/03/45, 13/05/45, in: GAL, archief Verzorgingsraad.

26. *Leiden in bezettingstijd*, 8486, 151, 156-157. Mededeling Mank. Mededeling A. Boting in art. Van Maanen in dit *Jaarboekje*. Notulen 25/05/45, in: GAL archief Verzorgingsraad.

27. Notulen 14/12, 21/12, 05/01, notulen 02/01/45 VR met Cie Schoolkindervoeding, in: GAL, archief Verzorgingsraad. *Leiden in bezettingstijd*, 118-120.

28. Notulen 19/01/45, 02/02/45, 16/02/45 in: GAL, archief Verzorgingsraad. *Leids Jaarboekje* 38 (1946) 91-92.

29. [J. Hannivoort], *Overzicht* . . . 30, Aanteekening op conceptbrief Kasteleijn, 1951, in: GAL, archief Verzorgingsraad.

30. Notulen 24/08/45, 13/05/47, Rekening accountantskantoor De Tombe, 1947, brief aan de inspecteur der registratie en successie te Leiden, 11 januari 1951, adreslijst verzending brochure, 18 april 1950, in: GAL, archief Verzorgingsraad.

31. Conceptbrieven Kasteleijn, 1951, notulen 25/05/45, in: GAL archief Verzorgingsraad.

DE DOOD VAN AGENT HUISMAN

door

R.C.J. van Maanen

Om vijf minuten voor zes in de ochtend van 1 december 1944 ging de telefoon in het Leidse politiebureau in de Zonneveldstraat. Het was de portier van de gas- en lichtfabriek aan de Langegracht, met de mededeling dat er op de Volmolengracht een zwaargewonde agent lag.' Binnen vijf minuten was de politie gearriveerd en kon slechts worden geconstateerd dat opperwachtmeester J.C. Huisman dodelijk getroffen was door een schot in het hoofd. Er moest van dichtbij geschoten zijn, want de huls van de kogel lag dicht bij het lichaam.' Huisman zat nog op zijn fiets, zijn pistool ongebruikt en niet doorgeladen in de holster.³ Direct werd de recherche aan het werk gezet om de dader(s) te achterhalen. In de beide Leidse dagbladen die toen mochten uitkomen verschenen oproepen dat ieder die mededelingen over deze zaak kon doen, zich bij de commissaris van politie moest vervoegen.⁴ En in de nacht van 7 op 8 december, dus precies een week later, werd van 4.00-7.00 uur een aanhoudingsactie gehouden, die in het diepste geheim was voorbereid.'

Het heeft allemaal geen dader opgeleverd. Maar het recherche-onderzoek heeft wel uitgewezen dat er in diezelfde nacht een overval plaats vond op de textielfabriek van Krantz (gevestigd in het blok Korte Mare, Oude Singel, Volmolengracht en Langegracht).

Agent Huisman had iets over vijven zijn collega Ter Beek afgelost voor de bewaking van twee aardappelschepen in de Oude Singel, net om de hoek bij de Volmolengracht. Die had hem op de hoogte gebracht van verdachte activiteiten die al enige tijd aan de gang waren op de Volmolengracht. Door de duisternis en de lichte mist had hij niet kunnen waarnemen wat er precies gaande was.

Zij bleken te maken te hebben met genoemde overval op de fabriek van Krantz door een Leidse verzetsgroep. Via de portierswoning aan de Langegracht waren om ca. 5.15 uur ongeveer negen mannen het gebouw binnengedrongen, onder leiding van iemand die zich in een Leids politie-uniform als agent voordeed. Het was de bedoeling om uniformstof weg te halen voordat het aan het Duitse leger geleverd werd. Na ongeveer twintig minuten viel

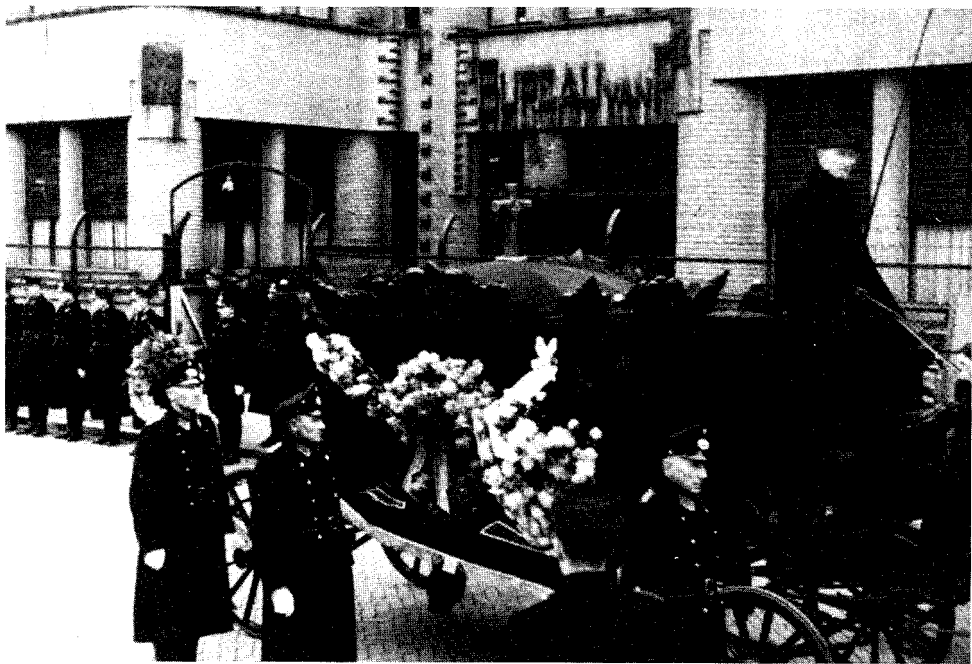

De familie van de overledene tegenover het politiebureau. Coll. mw. M.M.J. Huisman.

het schot en werd de actie gestaakt. Alle overvallers, zowel de indringers in de fabriek als de wachtposten er buiten, begaven zich ijlings naar huis. Het paard-en-wagen dat voor het afvoeren van de stof van een melkhandelaar was opgeëist, werd onverrichterzake teruggezet voor de deur van de eigenaar.

Al snel werd bekend dat bij deze overval een agent het leven verloren had. En dat werd zeer betreurd, zowel door de politie, als door het verzet, want “het was geen verkeerde”, zoals de bekende textielhandelaar Han de Wilde het in zijn oorlogsdagboek uitdrukte.” Niet iedereen was daar echter van overtuigd. Aan een agent die door de illegaliteit was doodgeschoten, moest immers wel een luchtje zitten, zo redeneerde men. Niets was minder waar. Om er de nadruk op te leggen dat agent Huisman een prima vaderlander was geweest, besloot pastoor Beukers van de Petruskerk dat de uitvaartmis er een met drie heren moest worden.⁷ Naast hem stonden de kapelaans Van Drunen en Bende. De begrafenis vond plaats op 5 december op de RK begraafplaats Zijlpoort in gewijde grond.

In overleg met de familie werd agent Huisman met korpseer begraven,

De begrafenisstoet voor het politiebureau. Coll. mw. M.M.J. Huisman.

maar zonder muziek.⁸ Een detachement van de politie liep vanaf de Petruskerk mee in de rouwstoet. De route leidde langs de Zonneveldstraat. Voor het politiebureau werd namens het korps een krans aan de kist gehangen. Als slippendragers traden zes naaste collega's op.

Kort na de bevrijding heeft het Leidse politiepersoneel een steen geplaatst op het graf van de omgekomen collega." Op de plaquette ter nagedachtenis aan de gevallen politiemensen in de Tweede Wereldoorlog, die op 25 februari 1947 in het bureau aan de Zonneveldstraat is onthuld, staat de naam van J.Chr. Huisman bovenaan.¹⁰

Portret van J. C. Huisman. Foto 1944. Coll. mw. M.M.J. Huisman.

NOTEN

1. Dag- en nachtrapport gemeentepolitie.
2. Tenzij anders vermeld, is het volgende ontleend aan het dossier van de recherche inzake de aanslag op J.C. Huisman, waarin processen-verbaal, getuigenverklaringen en een schouwrapport.
3. Dit is in tegenspraak tot B. Goudriaan, *Leiden in de Tweede Wereldoorlog van dag tot dag* (Leiden 1995) 208: "de agent had zijn pistool getrokken...". Goudriaan geeft meer details over de overval, die deels overeenkomen met een interview in het *Leidsch Dagblad* d.d. 9 febr. 1985, blz. 23.
4. *Dagblad voor Leiden en omstreken* (opvolger van het *Leidsch Dagblad*) d.d. 4 dec. 1944 en *Zuid-Hollandsch Dagblad* (opvolger van de *Leidsche Courant*) d.d. 2 dec. 1944.
5. Correspondentie van de gemeentepolitie 1944, dossier P.08/3/dagorder 187 d.d. 7 december.
6. Gemeentearchief Leiden, bibliotheek betr. Leiden, cat. nr. 7000/Wilde, H. de.
7. Mededeling mw. M.M.J. Huisman te Wenen.
8. Bijzonderhedenboek gemeentepolitie, dagorder 184 d.d. 2 dec. 1944.
9. Bedankbrief van mw. Huisman-Bakker aan de Leidse politie d.d. 18 juli 1945.
10. Id. d.d. 12 maart 1947. *Leidsche Courant* d.d. 26 febr. 1947.

DE VERGETEN BOMBARDEMENTEN OP LEIDEN

door

Ingrid Appels

Op 10 en 11 december 1944 werd Leiden tot drie maal toe gebombardeerd door vliegtuigen van de Engelse RAF. De Engelsen wilden hiermee opslagplaatsen van Duitse V-2 raketten vernietigen. De V-2's lagen opgeslagen bij het Leidse hoofdstation en bij 't Spoortje aan de Herensingel. De bommen misten echter hun doelen en kwamen terecht in de dichtbevolkte wijken vlak bij die opslagplaatsen. De gevolgen waren verschrikkelijk. Onder de Leidse burgers vielen meer dan vijftig doden en honderden gewonden. Vele honderden gezinnen raakten dakloos en verloren al hun bezittingen.

Als aan enkele voormalige RAF-piloten hun mening wordt gevraagd over deze bombardementen, valt de term "brilliant". Nog steeds vinden de oude rotten dat er toen goede keuzes zijn gemaakt. Zo waren de gebruikte vliegtuigen, vooral het type "Typhoon", volgens hen uitermate geschikt voor dit soort precisie-aanvallen. Waren de bombardementen verantwoord? Dat is voor hen geen vraag; voorop staat dat de bombardementen hoe dan ook plaats moesten vinden, met gebruikmaking van de best mogelijke middelen. Het risico bleef dan wel bestaan dat de doelen niet geraakt werden. Maar alles moest op alles worden gezet om de dreiging van de V-2 te keren, want met hun V-2's hadden de Duitsers wèl bijna de oorlog gewonnen.

8 september 1944. In een villawijk van Wassenaar klonken twee zware slagen. Boven de boomkruinen verhieven zich twee reuzenprojectielen, die met duizelingwekkende vaart in de hoogte verdwenen. Enkele minuten later bereikten ze hun doel: Engeland. Een van de raketten sloeg in Londen een grote krater, waarbij meer dan zestig huizen werden vernield. De andere kwam terecht in een bos buiten de stad. De V-2 had officieel zijn intrede gedaan in de geschiedenis.

De geallieerde wereld reageerde ontzet. Met deze V-2 ("Vergeltungswaffe-2") introduceerden de Duitsers een onoverwinnelijk wapen. Het overtrof alles dat, waar ook ter wereld, op dat ogenblik in gebruik was. Door zijn enorme snelheid (de V-2 kon een snelheid bereiken van ruim vijfduizend

De Haverzakaan voor de bombardementen. Foto ca. 1900 Coll. Gemeentearchief.

kilometer per uur) en zijn baan door de stratosfeer was de V-2 volkomen onkwetsbaar voor de beste jachtvliegtuigen en zelfs voor het modernste afweergeschut.

Londen had al te maken gehad met de voorloper van de V-2, de V-1. Sinds juni '44 was Londen er maandenlang mee bestookt geweest. Op 7 september, één dag voor de eerste V-2 lancering, had het Britse Ministerie van Voorlichting zelfs nog optimistisch laten aankondigen dat “except possibly for a few last shots, the Battle of London is over”. Hoe mis was deze uitspraak. Het gevecht van Londen zou nog zeven lange maanden duren. Er zouden dagen komen dat er veertien V-2's werden afgevuurd richting Londen. Engelse burgers kregen er zwaar onder te lijden en waren volkomen weerloos tegen het wapen. Uiteindelijk zouden er als gevolg van de V-2 inslagen volgens de officiële Britse meldingen 2.724 doden en 6.467 zwaargewonden te betreuren zijn.

Er was maar één manier om het wapen te bestrijden en dat was vernietiging aan de grond. Als dit niet zou lukken, zouden de gevolgen voor de geallieerden desastreus kunnen zijn; de Duitsers zouden de oorlog kunnen winnen. Alles werd dus op alles gezet; vanaf 8 september 1944 ontstond er een nieuwe luchtoorlog, gericht op de bestrijding van dit lugubere wapen. Dit gebeurde door het bombarderen van produktiecentra, lanceerplaatsen, aanvoerlijnen en opslagplaatsen.

Produktiecentra vielen hierbij al snel af; na enkele geallieerde bombardementen op het eerste centrum, Peenemünde, werd de productie verplaatst naar een verlaten zoutmijn in Mittelwerk, onbereikbaar voor bommenwerpers.

Op aanwijzingen van het Nederlands Verzet voerde de RAF (de Royal Air Force) enkele dagen na de eerste lancering bombardementen uit op de vermeende locatie, in Wassenaar. Tevergeefs, want de lanceerinstallaties waren al weer verplaatst. Speciaal voor het vervoer en de lancering van de V-2 was er een zogenaamde “Meillerwagen” ontworpen, een trailer met een eenvoudige hefinstallatie, waarmee de raket in afvuurstand kon worden gebracht. Zo was de V-2 zeer mobiel en overal in te zetten. Daarbij kon de locatie tot het laatst geheim blijven; 's nachts werden de raketten per trein van Duitsland naar Nederland vervoerd. Daar bleven ze een dag overstaan op een opslagplaats en nog diezelfde avond werden ze met zo'n Meillerwagen naar een lanceerplaats vervoerd. Niet veel langer dan een uur na aankomst waren de raketten klaar voor lancering. Zo'n vijf minuten later bereikten ze hun doel, Engeland.

De bevelhebber over de V-2's was SS Gruppenführer en luitenant-generaal

dr. ir. Hans Kammler. Deze had geboden dat lanceerplaatsen geïnstalleerd moesten worden in de duinstreek tussen Den Haag en Haarlem. Het beperkte bereik van de V-2 maakte het namelijk onmogelijk de lanceringen vanuit Duitsland te verrichten. De lanceerplaatsen bevonden zich onder andere op het landgoed Duindigt, in het Haagsche Bos en in Bloemendaal. Meestal goed verborgen onder dicht geboomte, onzichtbaar voor fotoverkenningsvliegtuigen. En ook nog vaak vlak bij behuizing; de Duitsers gokten er op dat om die reden grootscheepse luchtaanvallen uit zouden blijven.

Dat Leiden later op dramatische wijze met luchtaanvallen te maken kreeg, kwam omdat zich hier enkele V-2 opslagplaatsen bevonden. Van hieruit werden de raketten naar Wassenaar vervoerd. De fietsenmaker Jan van Zijp, destijds woonachtig in de Haarlemmerstraat, kon het vervoer vanuit zijn huis gadeslaan. “Op een avond -waarschijnlijk eind november, 1944 – hoorden wij herrie op straat. We deden de lichten uit, de verduisteringsgordijnen opzij, schoven de overgordijnen open en zagen toen een grote trailer voorbij komen met daarop een hele grote raket. Je zag dat het raketten waren, ze waren niet afgedekt. Daarna zagen we ze praktisch iedere avond voorbijkomen, een paar keer op een avond.”

In Londen was in het begin van de oorlog een zogenaamde “Bombardementencommissie” opgericht. Namens de in Londen gezeten regering mocht deze commissie het fiat geven voor een aanval. Hierbij was marine-officier Moolenburgh aangewezen als liaison tussen regering en geallieerde luchtmacht. Als er een aanvraag binnenkwam voor een bombardement, moest Moolenburgh de risico's beoordelen. Voor moeilijke gevallen diende hij drie ministers te raadplegen: premier Gerbrandy en de ministers van oorlog en van marine.

Zeven maanden lang hield de RAF zich intensief bezig met aanvallen op de lanceerplaatsen. Zonder veel resultaat overigens, vanwege de mobiliteit en onzichtbaarheid van de installaties. De bevolking had er echter weinig last van; deze ondervond meer hinder van de V-2's dan van de geallieerde aanvallen. De raketten vielen namelijk nogal eens terug. “Als we de knal van een afgevuurde V-2 hoorden”, herinnert zich een Hagenaar, “hielden we de adem in en telden tot acht. Was er dan niets gebeurd, dan wisten we dat de lancering was gelukt en de raket boven zee was.”

De Bombardementencommissie – gezeten in Londen en onkundig van de feitelijke situatie in Nederland – liet zich vaak van advies dienen door het Nederlands Verzet. Vanuit het Verzet kwam het verzoek te stoppen met de aanvallen op de lanceerplaatsen. Burgereigendommen werden onvermijdelijk geraakt en de lanceerinstallaties konden bovendien gemakkelijk worden

gerepareerd. Het advies werd gegeven om de aanvoerwegen aan te vallen.

De RAF probeerde nu terug te vallen op de spoorverbindingen waarlangs het materieel westelijk Nederland bereikte. In steeds groter getale werden vliegtuigen ingezet, vooral de Spitfires van het Fighter Command. Zij kwamen uit Engeland, tankten bij op de Brabantse en Belgische vliegvelden en benutten hun weg terug voor een tweede actie. In algemene termen werd deze activiteit "interdictie" genoemd; het doel stond niet alleen in het teken van de V-wapen bestrijding maar ook van een algemeen doel: ontzegging aan de vijand van alle verbindingen door bezet gebied, over de weg, per rail of over het water. Verschillende stationsemplacementen in heel Nederland kregen zo te maken met een geallieerd bombardement. Onder de Nederlandse burgers vielen hierbij vele slachtoffers. En de treinen met raketten en hun brandstof bleven aanrollen.

De mensen in Leiden hadden al het een en ander gemerkt van de heersende luchtoorlog. Velen kunnen zich nog goed de grote formaties geallieerde vliegers herinneren, op weg naar Duitsland. Maar vooral in de periode na september '44 raakte men hier gewend aan een nieuw, bij goed weer dagelijks, beeld: pijlsnelle formaties jagers die in venijnige scheervluchten op hun doel doken onder het geratel van hun boordkanonnen, en die na hun bomafwerp weer even snel verdwenen. Het waren vaak de honderden jagers en jachtbommenwerpers die aanvallen uitvoerden op gronddoelen, waaronder dus ook vaak de V-2 afvuurplaatsen in Wassenaar.

De meesten stonden positief tegenover deze Britse luchtactiviteiten. Men was zich er van bewust dat een bombardement voor burgers grote risico's inhield, maar de aanwezigheid van de RAF gaf bovenal de hoop dat uiteindelijk Duitsland de oorlog zou verliezen. Die hoop woog op tegen de aanvaarding van risico's.

Het Nederlandse Verzet gaf door dat in Leiden meerdere V-2 opslagplaatsen te vinden waren; zowel bij het hoofdstation als bij 't Spoortje, een station aan de Herensingel. 't Spoortje maakte ooit deel uit van de Haarlemmermeerspoorlijn, maar werd in de oorlog gebruikt voor vervoer van kolen, voor de kolenhandelaren. Tijdens de hongerwinter werd hier vaak gezocht naar stukjes kool als brandstof voor de kachels. De trailers die Jan van Zijp door de Haarlemmerstraat had zien rollen kwamen van 't Spoortje. Volgens een buurtbewoonster kwamen de raketten 's nachts aan. "Ze stonden op het terrein, afgedekt in platte wagons. Overdag bleven ze overstaan, om de andere nacht op vrachtwagens te worden overgeladen." Vervolgens werden de raketten via de Haarlemmerstraat, Breestraat, Noordeinde, Haagweg, Leidseweg, Voorschoten en de Papelaan naar Wassenaar gebracht.

Gerard en Lenie van der Ploeg-van der Helm, omgekomen bij het bombardement van 11 december 1944. Van der Ploeg was directeur van het Algemeen Kantoormachine Bedrijf (AKB) op Stationsweg 18. Foto ca. 1934. Coll. Emiel van der Hoeven.

Ook bij het Leidse hoofdstation bevonden zich enige opslagplaatsen. Tegenover het station, waar nu een grote flat staat, zat toen Van Gend en Loos. 's Nachts kwamen daar V-2's aan. Zo ook op het Van Gend en Loos-terrein achter de Ambachtschool aan de Haagweg en op het rangeerterrein pal voor het station zelf. An van der Meel woonde in de Rijnzichtstraat en daar lagen V-2's voor de deur. "Aan het eind van de Rijnzichtstraat had je de lijn Den Haag-Leiden. Bij ons noemden ze dat de kom, de spoorlijn Den Haag, Leiden en Utrecht. De V-2's stonden ook wel bij die lijn, maar meestal stonden ze hier pal voor de deur. Daar was een veelading, waar normaal paarden en koeien werden gelost. De raketten lagen daar op wagons, die af en aan gingen." De opslagplaatsen lagen dus verspreid in de stad, met altijd behuizing in de zeer directe nabijheid. En niet te vergeten het Academisch Ziekenhuis, pal aan de andere kant van het station. De toenmalige geneesheer-directeur dr. Maas en de Leidse stationschef deden hierover bij de commanderend officier hun beklag. De officier weigerde echter zijn rakettreinen van het "Ziekenhuisspoor" weg te halen.

Er waren in Leiden maar weinig mensen op de hoogte van de opslag. Een enkeling die geruchten hoorde of er met zijn neus bovenop woonde wist er van. Daar leefde de angst. "Wat heel angstig was waren de Engelse vliegtuigen die 's nachts kwamen", zegt An van der Meel. "Vanuit de vliegtuigen zag je

de zoeklichten, zoeken naar de V-2's, die voor ons huis stonden. Wij, en andere straatbewoners, zijn meerdere malen geëvacueerd, uit angst voor een bombardement." Anderen wisten het wel, maar "waar moest je heen?" De toenmalige Leidse wethouder M.G. Verwey schrijft in zijn memoires *Leiden in bezettingstijd* dat de geallieerden weet hadden van de opslag van het "geheime V2 wapen". "Het lag dus voor de hand dat te zijner tijd deze los- en transportplaatsen het doelwit van de geallieerde luchtmacht zouden worden." En omdat vele steden inmiddels een bombardement hadden meegemaakt, liet Verwey ook in Leiden een hulpregeling ontwerpen, voor het geval de stad getroffen zou worden door een bombardement. Naast brandweer, luchtbeschermingsdienst, gas-, elektriciteits- en waterleidingbedrijf, geneeskundige dienst en politie had ook het zogenaamde Evacuatie-bureau taken toegevoegd gekregen rond de zogenoemde "binnengemeentelijke evacuatie"; de dan dakloos geworden bevolking moest georganiseerd ondergebracht kunnen worden bij "het niet getroffen deel van de bevolking".

De meeste mensen waanden zich in Leiden echter "zo veilig als wat". Er waren in de oorlog enkele vliegtuigen in de stad neergestort; een op de Haverzaklaan ("de verantwoordelijke Duitse schutter barstte daarna in tranen uit", weet een omwonende zich te herinneren) en een op de binnenplaats van het Elisabeth Ziekenhuis op de Hooigracht. Maar Leiden was – tot december '44 – gespaard gebleven voor de ruïneuze gevolgen van een luchtbombardement.

De in Londen gezeten Bombardementencommissie had in december veel luchtoperaties gepland; iedere dag werd de RAF uitgezonden om "raketdoelen" bij Den Haag aan te vallen. Maar de barre winter van '44 leverde veel problemen op. Door de zware regen, kou en sneeuw hadden de geallieerde vliegers te kampen met zeer slecht zicht, waardoor ze dagelijks voortijdig moesten terugkeren.

Op zondag 10 december was het weer niet optimaal, maar wel beter. Vier Spitfires van de 12de Group van No. 229 Squadron van de "2nd Tactical Airforce" stegen om 8.15 uur op van de Engelse basis Swannington. De vliegers hadden de opdracht gekregen naar Leiden te vliegen. De opslagplaats bij 't Spoortje moest gebombardeerd worden.

Jan van Zijp: "Wij gingen met de familie iedere zondag naar de kerk aan de Herensingel. En het was tijdens de mis van negen uur, rond half tien, toen we plotseling enorme klappen en dreunen hoorden. De hele kerk stond te schudden." Een buurtbewoonster liep op dat moment op de Kooilaan.

In het Leids Jaarboekje van 1946 wordt vermeld dat op 10 december 1944 om 12.10 uur twee brisantbommen werden afgeworpen op 't Spoortje en omgeving. De heer H.J. Sira, die toen in de Alexanderstraat woonde en wiens vader een van de slachtoffers van dat bombardement was, schreef aan het bestuur van de Vereniging Oud Leiden dat de vermelde tijd niet juist kon zijn.

*Het gezin Sira zat op die zondag 10 december aan het ontbijt, voordat de kinderen naar de kinderkerk zouden gaan, die om 10 uur begon. Een rooms-katholieke buurjongen zat in de overvolle St. *Joseph*kerk, op de hoek van de Herensingel en de Alexanderstraat, om daar de H. Mis van 9 uur bij te wonen. De preek was net begonnen toen het bombardement plaats vond.*

Van een gezin in de Medusastraat werden de kinderen altijd op zondagmorgen na elkaar gewassen. De moeder was met het eerste kind om 9 uur begonnen en het laatste was rond half tien aan de beurt.

*Na het bombardement ving een buurman de kinderen Sira op. Deze was nog niet aangekleed, maar *liep* in zijn ondergoed.*

Uit deze verschillende getuigenverklaringen blijkt duidelijk dat het bombardement van 10 december 1944 plaats gevonden moet hebben tussen 9.15 en 9.30 uur.

“Ineens hoor ik opzij van me ‘kets, kets’. En daar komt me toch een vliegtuig laag over. Ik denk: ‘Die moeten ‘t Spoortje hebben’, maar ze vliegen verder. Even later hoor ik de bommen vallen en meteen daarna een verschrikkelijk gegil.”

Vier Spitfires doken door een gat in de wolken naar beneden, richting ‘t Spoortje, een duikvlucht van 11.000 naar 4.000 voet. Meteen begon het Duitse afweergeschut te ratelen en weerklonk er luchtalarm. De mensen in de kerk aan de Herensingel bleven binnen, angstig afwachting wat er zou gebeuren. Ook in de huizen hoorde men de vliegtuigen aankomen en velen liepen naar het raam om te kijken wat er aan de hand was. Zo ook een vrouw in de Sophiastreet. Haar man riep nog dat ze van het raam weg moest blijven, maar door de luchtdruk werd de vrouw op slag gedood. De bommen die bedoeld waren voor ‘t Spoortje raakten hun doel niet. Ze vielen zo’n 25 meter achter de kerk, op de hoek van de Alexanderstraat en de Sophiastreet. Meteen werd alles afgezet en de pastorie van de kerk ingericht als opvangcentrum. Daar werden de slachtoffers naar toe gebracht. In totaal kwamen er meer dan tien mensen om het leven.

De vliegers waren om 9.55 uur weer terug op de thuisbasis.' De operatie was mislukt.

In Engeland werd ontsteld gereageerd. Er waren in Nederland de laatste maanden al te veel mislukte luchtaanvallen geweest. Daarom werd besloten kolonel Denys Gillam in te schakelen. Gillam's voorgaande successen hadden hem – 28 jaar oud – de bijnaam “Kill'em Gillam” opgeleverd. Hij voerde de leiding over de No. 146 Wing, gestationeerd in Deurne bij Antwerpen. Deze Wing bestond uit de Squadrons No. 257 en 263 met elk acht Typhoons. Gillam zelf had sinds 1942 gevlogen met Typhoons. Zo'n Typhoon, een eenmansjachtbommenwerper, kon pijlsnel duiken tot op dakhoogte. Vanaf deze laagte konden de bommen worden losgelaten. Dit was ook wel nodig, gezien de situatie; de opgeslagen V-2's waren door de Duitsers pal tegen de behuizing aan gezet.

Op maandag 11 december, om vijf over half twaalf, stegen zestien Typhoons vanuit Deurne op met de opdracht de opslagplaatsen bij het Leidse hoofdstation te bombarderen.

Op 11 december scheen eindelijk weer eens de zon. In grote delen van Leiden was het bombardement op het Kooikwartier onopgemerkt gebleven. Het was een “gewone” dag waarin men bezig was met de dagelijkse beslommeringen.

Niek van der Meel had weken ziek thuis gelegen, op de Stationsweg 16, en greep de zonnige dag aan om eindelijk weer eens een kijkje te nemen bij zijn zaak rijwielstalling “Cito”. Die bevond zich aan de overkant van de straat. Zijn vrouw had haar zus en moeder op bezoek. Hun zoon Nico (15 jaar) was ook even weg, die bracht een bezoekje aan zijn oom, Leo van der Steen. Leo: “Tegen twaalfen was Nico bij mij, in de opslagruimte van de zaak op de Beestenmarkt. We hebben nog even staan praten en toen zei hij: ‘Nou, ik moet weer naar huis, want we gaan zo eten.’ Op de terugweg zwaaide Nico nog even naar kapper Laken, die aan de overkant ziek achter het raam lag. ”

Het was lunchtijd, dus de mensen in Leiden schoven aan tafel, als het ze gelukt was in deze hongerwinter eten te vergaren. Zo ook in de Paul Krugerstraat, in de Mors. Een bewoonster: “We hadden met de beetjes van die dag nog een pan eten kunnen bereiden, en die pan stond net op tafel. Ik kijk zo uit het raam en zeg ineens: ‘Kijk nou eens’; het was een groot bovenraam, en dat stond helemaal bol naar binnen.” Op dat moment klonk er luchtalarm. “Dat bollende raam sprong stuk, en de scherven sprongen onder andere in die pan. We hingen er allemaal boven om de stukjes glas er uit te vissen,

totdat iemand riep: 'Kom op, we moeten nú, hup, de WC in'." De grond begon te golven en boven Leiden verschenen jagers. "We zijn met acht personen in de WC gaan staan. Ineens gebons op de deur, dat was de buurvrouw van boven, die zat daar natuurlijk helemaal onveilig. Dus die is er ook nog bijgekomen. Het vlondertje waar we op stonden golfde heen en weer. We hadden geen idee wat er gebeurde." Ad Pijl was toen vier, maar ziet het nog gebeuren: "Wij doken onder de trap de toilet in. Iedereen stond daar te bidden, of ie nou jiddisch, katholiek of protestant was. Het enige wat we daar hebben gehoord was vliegtuiggeronk en vallende bommen."

Buiten brak op dat moment de hel los. Met een angstaanjagend gefluit vielen er in grote trossen bommen naar beneden. Jan van Zijp stond op de Stationsweg en zag het gebeuren: "Het was een rare gewaarwording; ze werpen bommen uit en die bommen zie je eerst zo helemaal wentelen, die zoeken als het ware in de lucht hun positie, en dan komen ze op je af. En je kan niet weg, want die dingen komen op en naast je neer." Hij vloog eerst tegen de grond, bescherming zoekend bij een trottoirband, maar rende

Hoek Haverzaklaan-Stationsweg na het bombardement. Foto A. van der Pijl.

daarna vliegensvlug verder. Achter een elektriciteitshuisje trof hij een doodsbange Duitser. Overal sloegen er bommen in, met oorverdovend opwolkende ontploffingen en een geur van springstof, puin en as. Dakpannen vlogen door de lucht, stukken glas vlogen alle kanten uit en hout kraakte. De mensen vlogen in paniek alle kanten uit, of drukten zich verstijfd tegen een muur aan. Kinderen werden tientallen meters over straat geblazen vanwege de luchtdruk. Een aantal mensen rende naar het portiek van het Museum voor Volkenkunde. Even later werd dat geraakt door een voltreffer; de vleugel met het portiek werd weggevaagd, de schuilende mensen kwamen hierbij om.

Achter de Stationsweg (met de neus naar het station: aan de linkerkant) lag de “Haverzakbuurt”, een volksbuurt met rug aan rug gebouwde woningen. De bewoners vormden een gesloten en hechte gemeenschap; ze steunden elkaar door dik en dun. Met een paar voltreffers werd de buurt uit elkaar geslagen; Haverzaklaan en omgeving veranderden in een rokende steenwoestijn. Henk Hasselbach werkte in het Academisch Ziekenhuis bij de poli van Heelkunde. Hij moest de binnenkomende gewonden opvangen, maar vroeg permissie te vertrekken toen hij hoorde dat de Haverzaklaan getroffen was ... zijn moeder woonde er. Daarna zou er nooit meer een Haverzaklaan zijn. Waar toen de levendige volksbuurt was is nu een grote parkeerplaats. Ook in de Transvaalbuurt vielen bommen; zijstraten van de Morsweg liepen schade op en een deel van de Lopsenstraat werd zelfs weggevaagd. Een ooggetuige: “We kwamen op de Morsweg. Onvoorstelbaar; overal glas, de gordijnen hingen naar buiten te waaien. Luguber. Er kwam een man op de fiets aan. Ik dacht dat het een neger was. Pas toen ie heel dichtbij was, zag ik dat hij onder de modder zat.”

De bomaanval had zich ontwikkeld volgens het slechtst denkbare scenario; de bommen hadden geen van alle hun doel geraakt en vielen zelfs vele tientallen meters van de doelen.

Om 12.35 uur waren de vliegtuigen weer terug op de thuisbasis in België. Een van de vliegers, Flying-Officer R. Logan van No. 257 Squadron, was geraakt door het hevige afweergeschut. Hij moest wegens olie lekkage aan zijn Typhoon per parachute het toestel verlaten. Hij landde in de buurt van Tilburg en was in de avond weer present in Deurne.

Meteen nadat de vliegtuigen weer vertrokken waren, schoten er overal mensen te hulp. Leo van der Steen was op de Beestenmarkt toen de eerste bom viel. “Omdat er allemaal familie van me woonde ben ik rechtstreeks naar de Stationsweg toegegaan.” Het pand van de familie Van der Meel, Stationsweg 16, was geraakt door een voltreffer. Met een man of twintig begonnen

ze er te graven. Jan van Zijp was er een van. “We zijn begonnen met puin weghalen, gewoon met je blote handen. We wisten dat er mensen onder lagen dus iedereen was keihard bezig, met zijn tweeën een groot stuk hout wegslepen of wat dan ook.” Een van de andere mannen was Leo’s vader. Jan van der Meel: “Leo zijn vader is al die uren bezig geweest om slachtoffers te bergen. En hij was iemand, als die een snee in zijn vinger kreeg, dan ging hij van zijn stokje. Maar toen hij hiervoor kwam te staan heeft hij zich wonderbaarlijk gedragen.” De moeder, mevrouw Van der Meel-Dirkse, werd snel gevonden, evenals haar moeder en zusje. Jan van der Meel: “Pas om vier uur -en dat is het meest trieste dat me bijgebleven is – werd Nico gevonden. En toen leefde die nog. Van twaalf tot vier heeft hij daar onder het puin gelegen, en toen hij gevonden werd lééfde hij nog. Hij zag er ook helemaal gaaf uit. Hij werd weggedragen naar het Academisch Ziekenhuis. Ik liep mee. We kwamen daar aan de overweg, je had daar nog geen tunnel, en op de overweg . . . ik hoor die zucht nog . . . ‘pfff . . .’. Ik zeg tegen de anderen: ‘Hij is overleden.’ ‘Nou nee, dat kan nog wel meevallen hoor.’ Zij probeerden er natuurlijk ook de moed in te houden. Dat hoorde je gewoon hè, dat hij zijn laatste adem uitblies. Nou, toen kwamen we daar in het ziekenhuis aan. In de gangen lagen allemaal slachtoffers, de meesten al dood. De dokter kwam er bij, lichtte een oog op en zei: ‘... dood’. En dan komt er een ijzige koude, dat snijdt door je ziel heen. Ik was erg gesteld op die jongen. Het ging allemaal zo snel. In een tijd van luttele minuten is Niek zijn vrouw, zijn zoon Nico, zijn schoonmoeder en zijn schoonzus kwijtgeraakt. Mijn broer had zwart haar, maar in de tijd van een half uur was hij helemaal grijs.”

De zieke kapper achter het raam werd gedood. Dagen later zouden er bij de uitvaartdienst in de Hartebrugkerk vijf kisten met zwarte doeken naast elkaar staan; Nico van der Meel, zijn moeder, oma en tante. En de vijfde was meneer Laken.

Fel zegt Leo: ‘**We** hadden er bij kunnen komen als we hadden gemogen. Die luchtbeschermingsdienst was waardeloos. Dit mocht je wel, dat mocht je niet. Er waren zat mensen bij die er geen verstand van hadden, maar wel de lakens uitdeelden. Nico lag vrij, hij was helemaal niet beschadigd. Het was enkel stof wat er op zijn lichaam lag. Het heeft te lang geduurd.’ De organisatie wordt door meer mensen als slecht beoordeeld. Jan van Zijp: “Een organisatie was er bijna niet. Er was helemaal geen leiding, niets.” Han de Wilde schrijft in zijn oorlogsdagboek: “Ik ben van ong. 12.45 - 2.30 op het terrein geweest om te helpen, doch de organisatie was treurig, zoodat we tenslotte maar weggegaan zijn.”

Onder het woonhuis van de familie Van der Meel bevond zich een boekhandel van Sweris. Hij was die dag niet aanwezig en zijn hulp was weggegaan “omdat mijn baas er vandaag toch niet is”. Meteen na het bombardement ging Sweris kijken. Zijn boeken waren door de klap tot in het Schuttersveld terecht gekomen. Daar werden ze juichend meegenomen door kinderen, want papier betekende kostbaar materiaal voor de kachel. Hij begreep dat het hier om een mislukte aanval moest gaan en dat de vliegtuigen later op de dag waarschijnlijk nog terug zouden komen.

Inmiddels had één squadron gemeld “geen treffers te hebben waargenomen” en er werd besloten om diezelfde middag terug te keren voor nog een aanval. Voor de tweede aanval stegen de toestellen op om 15.35 uur. Het waren 32 Typhoons van 123 Wing, die 17,9 ton brisant zouden afwerpen.

Het rampgebied was al afgezet, alleen met een pasje kreeg je nog toegang, maar in de directe omgeving had zich een grote menigte mensen verzameld.

Rond vier uur 's middags zag de menigte voor de tweede keer vliegtuigen verschijnen boven de stad. Het luchtalarm begon weer te loeien. Onder de vele kijkers zette zich een wilde vlucht in. Jan van der Meel herinnert zich: “Mijn oudste zuster stond voor de zaak te praten met Wim Visser. Vanwege dat luchtalarm vloog mijn zus naar binnen toe. Wim Visser schoot de richting van het station op, en vloog daar naar binnen bij sigarenwinkel Brobbel. En sindsdien hebben ze nooit meer ene knoop gevonden. Ook niet van de familie Brobbel. Niets meer gevonden. Geen knóóp.” Han de Wilde noteert: “Het bombardement van maandag 4 uur was nog erger dan dat van 12 uur. De Haverzaklaan ligt vrijwel in puin, maar ook een gedeelte van de Lopsenstraat en andere zijstraten van de Morschweg. Verder zijn er eenige bommen op de Rijn & Schiekade neergekomen; zonder slachtoffers, maar ook veel glasschade. Bovendien waren er voltreffers bij Zomerzorg, waardoor een achtergedeelte van Zomerzorg, Café Spoorzicht en sigarenmagazijn Brobbel geraakt zijn.” Het politierapport uit die dagen meldt dat de brandweer meerdere malen uitrukt, maar ook iedere keer de brand snel meester is. Er zijn vele gewonden, vooral door de rondvliegende scherven. Mensen verliezen zelfs een arm of been. Leo van der Steen moest na het tweede bombardement zijn hulp staken. “Tijdens dat bombardement kreeg ik namelijk een dakpan op mijn hoofd. Die dakpannen vlogen door de lucht vanwege de wind, de zuiging van die vliegtuigen. Ik ben naar het ziekenhuis gehold, en net toen ik langs Brobbel en Zomerzorg holde, werden ze geraakt. Maar chaos, daar had je geen erg in. Op straat was niemand te vinden, iedereen stond te schuilen. Terwijl ik daar holde waren er bij het station nog mensen die me

Gezicht op de Stationsweg vanuit de Steenstraat, met op de voorgrond het getroffen museum van natuurwetenschappen. Foto J.A. Brinks 1944.

tegen probeerden te houden. 'Hé, stoppen jij, er vallen nog bommen.' Maar ik holde door natuurlijk, daar had ik helemaal maling aan. Want als je zag wat een bloed of er uit dat gat kwam. Toen kwam ik op het ziekenhuis en de dokter zegt (ik hoor het hem nog zo zeggen), hij zegt: 'Jij bent de eerste.' Tot acht uur ben ik daar vastgehouden en ze hadden alle tijd voor me, voor het schoonmaken en het hechten. Ik ben toen nog als vermist opgegeven." 's Avonds omstreeks half negen zou het Academisch Ziekenhuis meedelen dat tijdens en na het bombardement 19 personen waren overleden en 38 gewond.

Eén Typhoon van No. 198 Squadron keerde van deze aanval niet terug. Bij Culemborg werd het toestel door afweergeschut neergeschoten. De piloot, Flying Lieutenant Oden, kwam hierbij om het leven.

De volgende dag, 12 december, werkten vele mannen als bezetenen om het puin te ruimen, in de hoop nog mensen te kunnen redden. Tientallen slachtoffers werden geborgen. Intussen gonsde het gerucht dat de Engelsen nòg een aanval zouden wagen, en vele gezinnen verhuisden in paniek. Met alle mogelijke vehikels probeerde men zichzelf, en misschien nog enkele spullen, te redden. Leo: "Van hogerhand was er gezegd dat er weer een bombardement zou komen. Wij hebben toen nog oudere mensen die aan de Singel woonden, van de Stationsweg naar het Schuttersveld toe helpen verhuizen." Soms leverde dit nog een droeve ervaring op. Het kwam voor dat "vrienden" die meehielpen met de snelle verhuizing kostbare spullen ontvreemdden. Bij de politie kwamen nogal wat meldingen van diefstal binnen.

Inderdaad was in Engeland besloten tot nog een aanval. Ditmaal zou de aanval 's avonds plaatshebben. Om 21.10 uur verschenen veertien Mosquito's (squadrons No. 487 en No. 21 van 140 Wing, met als thuisbasis Thorney Island) boven Leiden. Inmiddels waren regen en mist op komen zetten. De vliegers wierpen fakkels uit en cirkelden laag boven de stad, maar konden hun doelen niet vinden. Mèt hun bommen keerden ze terug naar Engeland. Leiden was gespaard gebleven voor een mogelijk nieuwe ramp.

Op 16 december kregen de slachtoffers van het bombardement op de Kooi een gezamenlijke begrafenis. De kisten stonden op sleperswagens, want de stalhouders wilden door het gevaar vanuit de lucht niet naar Rhijnhof, de begraafplaats, rijden.

In de stad werd gerouwd, maar ook keihard gewerkt om in de puinhopen nog eventuele slachtoffers te vinden. Er waren veel gewonden — onder wie velen ernstig — en die moesten worden geholpen in de ziekenhuizen. Er waren zo'n 350 gezinnen met in totaal 1.200 personen die bij andere stadgenoten moesten worden ondergebracht. Hierbij verrichtte het "Evacuatiebureau", dat al eerder tijdens deze oorlog was opgericht, veel werk. Vaak hadden de mensen hun bezittingen geheel of gedeeltelijk verloren. Op zondag 17 december werd in de kerken opgeroepen om door middel van geld en goederen het leed te helpen verzachten. En de gemeente verstrekte extra bonnen voor voedsel en kleding. Maar het was vooral de familie die de grootste opvang verleende. Iets wat door de grote schaarste van die tijd niet gemakkelijk was.

De Duitsers probeerden intussen het gebeurde in hun propaganda ten eigen voordele aan te wenden. Zo verscheen op 18 december in *Het Vaderland* het volgende (en enige) persbericht:

Groep mensen op het rampterrein (Stationsweg) Detail van een foto B.B.M. Jansen.

“Leiden door bomaanval zwaar getroffen”

In het begin van de vorige week is de stad Leiden eenige malen door Anglo-Amerikaansche terreurbommenwerpers aangevallen, aldus meldt het A.N.P. Naar tot dusver is vastgesteld zijn daarbij alleen onder de burgerbevolking 46 dooden te betreuren. Bovendien werden behalve talrijke woonhuizen, het Museum voor Volkenkunde en het Natuurwetenschappelijke Museum door bommentreffers ernstig beschadigd.

Het officiële aantal van 46 doden liep later op tot 54, omdat mensen aan hun verwondingen bezweken of pas vele maanden na dato werden gevonden. Sommigen zouden zelfs nooit worden gevonden. Patholoog-anatoom Hulst liep op weg naar zijn werk altijd langs fietsenstalling Cito, waar onder andere Jan van der Meel werkte. Jan: “Maanden na het bombardement zei hij: ‘er liggen nog steeds mensen’. Hij rook het. En in juni van het volgende jaar hebben ze, bij het Museum voor Volkenkunde, nog iemand gevonden.” Uiteindelijk zijn er door de bombardementen waarschijnlijk 54 mensen overleden.

Bij het verdriet om dit verlies kwam ook nog de pijn dat de aanvallen tevergeefs waren geweest; de doelen waren niet geraakt. En helaas betekende het ook niet het einde van de V-2 dreiging; deze bleef in hevige mate gelden.

Jan van Zijp kreeg vlak na deze bombardementen vanuit het verzet het verzoek om tekeningen van V-2 opslagplaatsen mee te smokkelen naar Oost-Nederland. Jan van Zijp: “Die tekeningen heb ik heel klein opgevouwen en verstopt onder de binnenzolen van mijn schoenen. In de Betuwe zouden contactpersonen de tekeningen verder doorspelen naar het zuiden. Maar bij Zaltbommel raakte ik verzeild in een razzia, en met zo’n dertig mannen werd ik in een schuur gedreven. Alles werd van ons afgenomen, tot een kammetje en een potlood toe, maar aan die schoenen dachten ze natuurlijk niet. De deur van de schuur bleek zo open te kunnen en met drie man durfden wij het in het donker aan om te ontsnappen. Na een spannende tocht zijn we heelhuids weer in Leiden aangekomen, helaas met de tekeningen nog in mijn schoenen, die ik toen weer teruggegeven heb aan het Verzet.”

Leiden zou hierna nog enkele malen te maken krijgen met bombardementen. Op 22 januari 1945 vielen Typhoons (wederom onder leiding van Giljam) spoorbruggen aan ten noorden en ten westen van Leiden. Vanuit Engeland werd opgetogen gereageerd. De Londense pers bazuinde: “German lines to rocket-coast cut!” De schade was echter gering. De volgende dag, 23 januari, vond een – mislukte – bomaanval plaats op de spoorbrug over de Nieuwe Vaart. De aanval veroorzaakte wel glasschade aan de woningen in

de omgeving; een kleine ramp in een tijd dat er geen glas te krijgen was. Bij een hernieuwde aanval op deze brug, op 3 februari, vielen een dode en enkele gewonden. Pas bij een derde aanval hierop, 6 februari, werd de brug geraakt. Diezelfde dag werd ook geprobeerd de spoorwegbrug bij de Vink te bombarderen, maar dit mislukte. Er vielen zes doden en tachtig gezinnen waren dakloos.

De lanceringen bleven doorgaan en in Londen werd besloten tot een zware aanval op het Haagsche Bos, omdat daar veel lanceringen plaatsvonden. Een onervaren officier gaf van te voren echter verkeerde coördinaten door, waardoor het richtpunt niet op het Haagsche Bos, maar op het Bezuidenhout terecht kwam. Door deze grote fout voltrok zich een ramp; er vielen minstens 520 doden, waarschijnlijk tientallen meer. Churchill reageerde furieus: "Onze inspanningen tegen V-2 doelen zijn te zwak geweest, buitengewoon slecht gerichte bommen hebben geleid tot afslachting van Nederlandse burgers." Net zoals eerder in Leiden het geval was, is ook dit drama terug te voeren op het feit dat een stad door de Duitsers als "dekking" werd gebruikt voor opslag of lancering van hun V-2's.

Op 26 en 27 maart weerklonken de laatste explosies. Want intussen waren Montgomery's troepen over de Rijn gekomen bij Wezel en rukten op naar het noorden. Zij dreigden West-Nederland af te snijden en het Opperkommando van de Wehrmacht besloot daarom dat alle speciale troepen zonder uitstel hun biezen moesten pakken. Op 29 maart daverde bij kasteel Duivenvoorde een vervaarlijke ontploffing. De Duitsers hadden hun voorraad raket-springstof en -onderdelen opgeblazen. In een lange stoet reden de kolonnes, beschermd door miezerig weer, via Leiden naar Utrecht, om naar het oosten te verdwijnen. Ook startbanen elders werden ontruimd.

Wat de Britse luchtmacht niet was gelukt, hadden de grondtroepen bereikt. Hun opmars maakte de schrik van de Vergeldingswapens tot verleden tijd. Op het nippertje. Zelfs generaal Eisenhower zou later zeggen: "Hadden de Duitsers hun nieuwe V-wapens zes maanden eerder klaar gekregen dan was de invasie wellicht onmogelijk geweest."

Leiden heeft – onbedoeld en ongewenst – zijn aandeel gehad in deze strijd. Pas op 11 december 1994 vond in Leiden de eerste officiële herdenking van de bombardementen plaats; ruim 800 mensen bezochten de bijeenkomst in de Hartebrugkerk. Tot die tijd was er nauwelijks of niet over gepraat, zelfs niet in eigen kring. Het was teveel en het leven ging verder. Het voormalige leven was vaak – letterlijk in een klap – weg. Jan van der Meel: "In ene klap was het weg. En uiteraard is dat toen allemaal verder afgebroken. Daar staan

nu allemaal die flats. Waar toen de Haverzakbuurt was heb je nu een grote parkeerplaats. Ik kom er nog een doodenkele keer, en dan weet ik gewoon de weg niet meer." De gevoelens zijn ook gemengd. Iemand merkt op: "Je hebt het gelaten over je heen laten komen. Het is een weegschaal, hè. Je kon geen standpunt innemen. Je had er begrip voor dat de Engelsen het deden. Er is een stilzwijgend: 'we nemen het je niet kwalijk'." Stilzwijgend.

Maandag 11 december
1944 om 12.00 uur.
BOMSCHERF opgeraapt
op de Beestenmarkt
tegenover bioscoop
Lido-theater, Steen-
straat 39, Leiden,
afkomstig van Engel-
se bom die muur van
het Museum van Vol-
kenkunde, Steenstraat
1 te Leiden weg
vaagde. (Naast Blage-
rij Peeter Leenen).
Tijdens bombardement
geschild achter
fontein in voor-
noemd Lido-theater,
met uitzicht op
Beestenmarkt.
zie ommezijde.

Scherf van een bom die op 11 december 1944 uitgeworpen is. Deze *scherf* is gevonden door C. de Bolster. Thans coll. Lakenhal.

BRONNEN EN LITERATUUR

Archiefbronnen:

Dagboek J.H. Kasten (Gem. archief Leiden).
Dagboek Han de Wilde (Gem. archief Leiden)

Centraal Archiefdepot, Ministerie van Defensie (CAD-MvD)

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) te Amsterdam.

Dag- en nachtrappen december 1944 van de Leidse Gemeentepolitie.

Literatuur.

F.A. Begemann, 'Geweld tegen burgers. Zeven interviews met burgerslachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog'. Stichting ICODO (Informatie- en Coördinatie-Organisatie Dienstverlening Oorlogsgetroffenen) te Utrecht.

Frank Kouwenhoven, 'Een ziekenhuis in oorlogstijd', Cicero 7 (mei 1987) 187-200.

G.J.I. Klokhuys, *Van VI tot ruimtevaart. De geschiedenis van de VI en VZ* (Amsterdam).

A. Korthals Altes, *Luchtgevaar. Luchtaanvallen op Nederland 1940-1945* (1984).

A. Korthals Altes, 'Bommen op de Heem-

raadssingel. De geschiedenis van een blind-ganger', *NRC Handelsblad*, 19 maart 1988.

Leiden zoals het was. De geschiedenis van onze eeuw. Deel 7, De Tweede Wereldoorlog, blz. 168-169.

Leids Jaarboekje 1946.

S. Montag, 'Overpeinzingen. Aha! Rocket-firing Typhoons', *NRC Handelsblad*, 19 maart 1988.

J. Rijsdam, 'Plotseling schudde de grond... Bombardementen troffen Leiden in december 1944', *Leidsch Dagblad* 15 december 1984.
M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd* (Leiden 1946).

G.J. Zwanenburg, *En nooit was het stil.. Kroniek van een luchtoorlog.*

New York Herald Tribune, 21 oktober 1948.

Interviews met verscheidene Leidenaars en met leden van de RAF-Association.

Noot

1. In *Leids Jaarboekje* van 1946, blz. 161 staat ten onrechte de tijd van 12.10 uur vermeld.

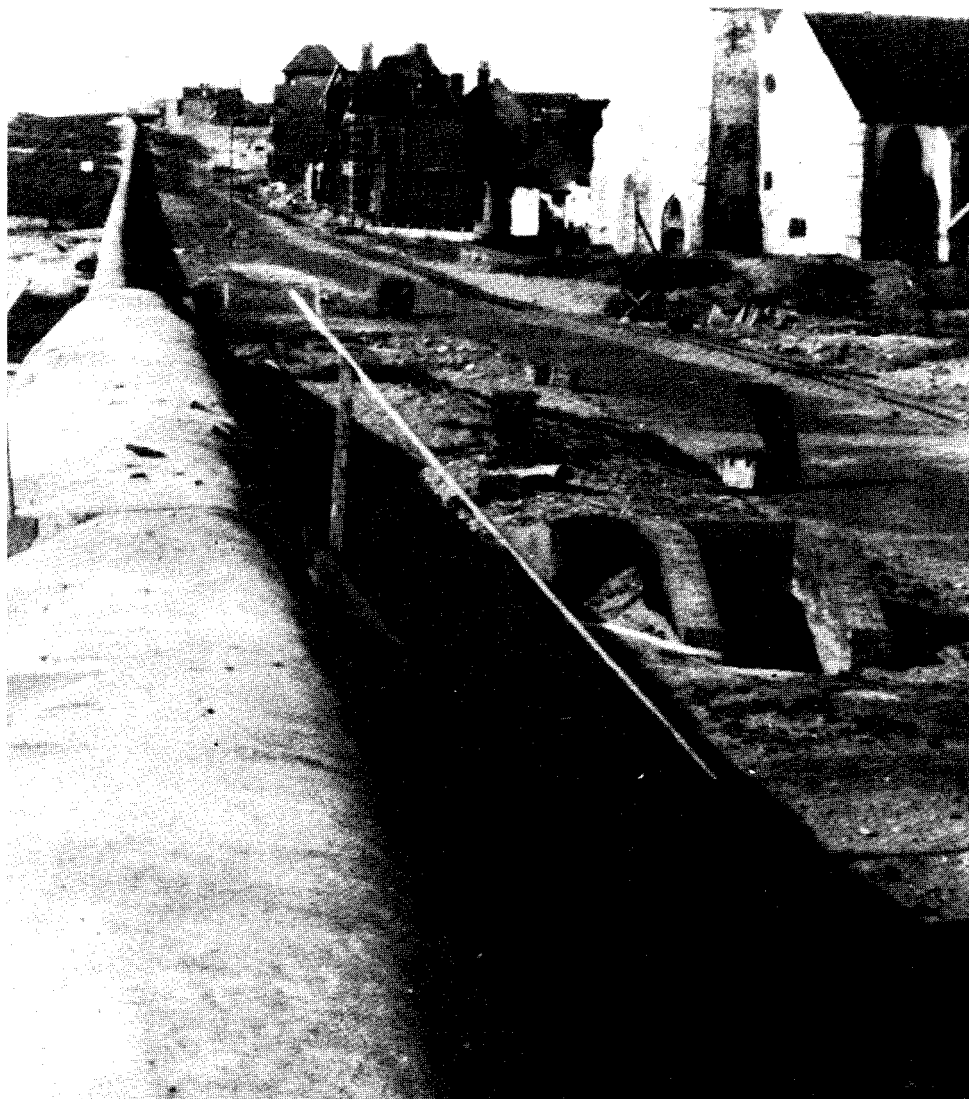
De laatste week

"Een uiterst bewogen en voor ons vaderland hoogst gewichtige week ligt achter ons.

Terwijl dag in dag uit Engelsche en Amerikaansche bommenwerpers zeer laag over onze stad vlogen om voedsel *op* Valkenburg te kunnen uitwerpen, klapte de Duitsche leiding steeds meer in elkaar. *Himmler* en zijn capitulatie was opeens weer van de baan — hevige teleurstelling voor allen! — en admiraal *Dönitz* nam de *regeering* over en besloot *dóór* te vechten. Hitler is zonder *eenigen* ophef van het *tooneel* verdwenen — hij is *óf* vermoord *óf* heeft zelfmoord gepleegd of *heeft* een hersenbloeding gehad of . . . is stiekem gevlucht en leeft nog! *Berlijn* is op 2 Mei 1945 gevallen — wat zal er van de stad over zijn? —, in Italië heeft de Duitsche bevelhebber gecapituleerd enz. enz. Het grootste deel van de *Nazi*-leiders is *óf* dood (ook *Göbbels* zou zelfmoord gepleegd hebben) *óf* spoorloos verdwenen; Vele steden worden tot *open* stad *of* *hospitaalstad* verklaard, kennelijk om de verwoesting ervan te voorkomen. *Zoo* is bijvoorbeeld Hamburg aldus zonder slag of stoot door de Engelschen bezet, Praag — dat met Berlijn *één* der bolwerken tegen het Bolsjewistisch gevaar beteekende! — tot hospitaalstad verklaard.

En toen kwam, nog geheel onverwacht, Vrijdagavond om circa negen uur het bericht, dat ook Holland *gecapituleerd* had, ingaande den volgenden dag acht uur. In een oogwenk stond iedereen, ofschoon het *na* negen uur verboden *tijd* was, op straat en werd er, nog *ongelooft en fluisterend*, door de buurtsgenooten vergaderd, totdat de gehate landwacht om tien uur iedereen met snauwen en schieten naar binnen jaagde, waarschijnlijk wel vermoedend dat dit hun laatste optreden *zou* zijn. . . "

Uit: Dagboek *H.* de Wilde

De boulevard tijdens de aanleg van de Atlantikwall te Katwijk. Rechts het restant van de NH kerk. Foto D. Kuyt 1945. Coll. Gemeentearchief.

EEN DAMBAAS EN EEN PATER

Grepfen uit twee Katwijkse oorlogsdagboeken

door

J.P. van Brake¹

Natuurlijk kan men in de Katwijken nog vaak ooggetuigenverslagen beluisteren, al dan niet in de volkstaal uitgesproken, maar geschreven bronnen over de jaren 1940-1945 zijn er nauwelijks. Behoudens een wat geromantiseerd relaas van een door de Duitsers gegijzelde onderwijzer zijn er eigenlijk maar twee dagboeken over de bezettingstijd in Katwijk, uit elk dorp een, dus met een geheel verschillende achtergrond. Bovendien komen de twee auteurs uit totaal verschillende milieus, want de een was een dambaas (Katwijks woord voor walschipper, beheerder van een rederij-erf) en de ander een franciscaner pater.

Machiel de Jong Azn (1891-1985) ging, zoals bij de vissers gebruikelijk, al jong naar zee en kreeg dus niet veel schoolkennis mee. Maar toch wist hij zich te ontwikkelen en bracht hij het tot schipper bij de kleine rederij van Gebrs. Taat, die hem een stuk dagelijkse leiding van de visserijsector toevertrouwden.

Pater Patritius Mikx (1907-1981) was een Rotterdammer, die al jong in de Orde der Franciscanen trad en in 1932 vanuit Weert in Katwijk aan den Rijn kwam, waar hij als pater-econoom werd verbonden aan het Missiecollege, dat toen nog maar enkele jaren de plaats had ingenomen van het roemruchte R.K. Gymnasium op het gebied 't Sandt ten oosten van de Rijn.

Twee verschillende schrijvers dus, een selfmade visserman en een erudiete geestelijke, maar beiden dringen ze in hun gedenkschriften tot de kern van het bezettingsgebeuren door. Chiel de Jong begint het vroegst, al in de meidagen van 1940, en die komt dus het eerst aan het woord:

10 mei 2 uur Mijn baas D. Taat staat aan de deur. De legerleiding had hem verzocht om te proberen het (Duitse) vliegtuig, dat in zee gestort was zo'n paar honderd meter van het strand, op te takelen om te zien, of er geen belangrijke papieren aan boord waren en of ik hiermee kon helpen. (2.30 uur) Nadat wij enige ankers en takels hadden afgeladen op een verenwagen van stalhouderij

Cor Parlevliet vertrokken wij naar het strand. Wij konden enige verbinding maken met het vliegtuig en hadden de ankers geplaatst, maar het ging niet zo makkelijk deze jager omhoog te brengen.

Terwijl wij zo hiermee bezig waren zei een van onze mannen: daar komt een vliegtuig aan uit de richting Scheveningen. Ja, het was een Hollander, dat konden we zien aan de oranje schijven onder de vleugels. Dus dat was in orde, dachten wij, maar recht boven ons opende dat ding het mitrailleurvuur op ons. Grote consternatie, de kogels kwamen bij tientallen rond ons neer. Maar het liep nog betrekkelijk goed af, Cor Parlevliet kreeg een kogel in zijn zitvlak, een paard werd gewond en moest later worden afgemaakt.

15 mei Ik ben wel nieuwsgierig naar het vliegveld, hoe of het er daar uitziet. Ik ga er maar heen, misschien krijg ik wel de kans er te komen. Zonder vragen maar, want dan wordt het vast geweigerd. Trouwens . aan wie moet ik het vragen, aan de Duitsers?

Dus ik loop maar door of het mij is toegestaan. Hospitaalsoldaten zijn druk in de weer met gewonden of doden op een baar weg te dragen. In het weiland liggen de koeien met opgezwollen buiken te braden in de zon. Op enige afstand zie ik dode soldaten, aan de uniform te zien meest Duitsers, sommige met de kleren half verbrand, anderen nog verward in de strengen van hun parachute... Het is afschuwelijk om te zien, ik heb er nu genoeg van, ik ga terug, ik heb een slagveld gezien. Nog even ging ik naar het dorp Valkenburg, waar menig burger is gedood. Huizen zijn stukgeschoten, meubelen liggen verspreid. Er is bijna geen huis ongedeerd gebleven. Droevige tonelen speelden zich af, burgers waren in de kelders weggescholen voor het geschut en een groot aantal had in de kerk zijn toevlucht gezocht, met alle gevolgen van dien,

Ik had er nu schoon genoeg van. Op weg naar huis viel mij op, dat alle bomen aan de Zeeweg naar Katwijk-Binnen zo ontveld waren, ze boden een zielige aanblik.

20 mei Vandaag ben ik weer aan het werk gegaan, maar ik weet niet voor hoe lang, want de visserij ligt geheel stil. Voor hoe lang? Enkele artikelen zullen gerantsoeneerd worden en vandaag is het oorlogsbrood uitgekomen. Het is niet zo lekker en gauw droog, men zegt dat er erwten in verwerkt zijn. Voedzaam is het wel.

September (1940) Er werd beslag gelegd op beide onze schepen. De helft van de Katwijkers heeft dit lot ondergaan, op de scheepswerven wordt druk gewerkt om onze schepen te verbouwen. Alles wat niet nodig was mochten we naar huis halen, zo ook de motor van de KW 134, omdat hij met 120 pk niet sterk genoeg was. Intussen kregen we in de school achter ons huis Duitsers, voor de invasie, getrainde soldaten van het doodskoppen-regiment. Ze zongen op hun mars nog wel van varen naar Engeland, maar er kwam niet veel van.

5 oktober (1940) Vijf Katwijkse schepen worden klaar gemaakt om te gaan vissen bij dag, ook vele kleinere schepen, zoals botters en vermaakte sloepen. Er wordt veel verdiend, want de vis is duur, kleine schepen maken flinke reizen van duizend gulden.

20 februari 1941 Eén uur 's nachts doen geweldige knallen ons huis dreunen. Mensen lopen hard, er zijn vier bommen geworpen, drie aan de kanaaldijk en een in de Havenstraat. Er brak brand uit in de Gasfabriek en ook in mijn werkplaats zijn honderd ruiten vernield. Er lagen een paar loggers in het kanaal (d.i. het Prins Hendrikkanaal), dat zal wel het doel van de geallieerde vliegers zijn geweest. Na het gebeurde heb ik geluisterd naar de B.B.C. Het verslag luidde: Bommen uitgeworpen op de schepen in de haven van IJmuiden. Commentaar overbodig.

Onze dambaas beschrijft verder hoe de Katwijkse dagvloot telkens verliezen heeft geleden door torpedering of luchtaanvallen, maar ook hoe het aan de wal steeds minder werd door het ontbreken van allerlei voedsel. In de winter van 1941/42 kwam het wonderkacheltje in gebruik. In maart werd een stoomtrawler in de vaart gebracht, maar al spoedig keerde hij niet terug. Informatie

De boulevard van Katwijk na afbraak van de bebouwing. De kerk werd op de toren na gespaard. Foto 1944. Coll. Genootschap "Oud Katwijk".

bij de bezetter leverde niet meer op dan de suggestie: die zal wel naar de overkant zijn...

In 1943 wordt het ernst: evacuatie en afbraak dienen zich aan.

Augustus 1943 Er wordt een begin gemaakt met de afbraak van het zuidelijke deel van het dorp.

November De zuidboulevard met achtergelegen straten zijn nu met de grond gelijkgemaakt.

Juli (1944) Nieuwe afbraakplannen en evacuatie op grote schaal. Een groot deel van de buitenkant van het dorp gaat weer tegen de grond.

Interessant ook is zijn opmerking:

23 april 1945 De sluisdeuren zijn opengezet, om zo nodig de polders te laten onderlopen. Maar de sluiswachters van Rijnland waren attent.

Eerst in juli 1942 was er voor de pater-econoom van het Missiecollege aanleiding om op kleine losse velletjes zijn oorlogsbelevissen neer te schrijven, want toen vorderde de Duitse Wehrmacht gebouwen en terrein van het internaat. Aanvankelijk mochten nog tien personen in huis blijven, maar de bewegingsvrijheid was beperkt en na elf dagen was het afgelopen.

23 juli 's Middags gaan Pater Rector en Pater Econoom aan de commandant de sleutels brengen en het huis in zijn zorg aanbevelen. We houden ons kalm, maar wat de commandant ons voor de voeten gooit is om razend van te worden. Hij zou zich, als hij Nederlander was, doodschamen, als je land in vijf dagen overwonnen is.

Na ruim een half jaar bij een der hulpkrachten van het college te hebben gewoond vertrok de pater na diens gedwongen evacuatie naar de R.K. pastorie, waar hij "als kind in huis" ontvangen werd en tot juni 1945 zou blijven. Maar honkvast was hij niet. Op 8 augustus 1943 vertrok hij naar Ospel om retraite te geven voor de zusters aldaar.

12 aug. 's Middags om vier uur ontvang ik bij de Zusters een telegram, verzonden uit Katwijk, dat de aula gebombardeerd was, met als tekst: 'Aula in puin'. 's Avonds belde ik Pater Provinciaal in Weert, wat ik moest doen, ik had nog twee dagen retraite te geven en de pater besliste: eerst retraite afmaken, ik heb niemand om je te vervangen en maandag is dat college nog gebombardeerd.

Op 16 augustus was pater Mikx weer terug in Katwijk en stapte direct naar

de plaats des onheils, waar hij eerst niet binnen mocht wegens mogelijke blindgangers. De schade, veroorzaakt door afgezwaaide geallieerde bommenwerpers, was groot, maar even erg was dat het college op last van de Duitsers leeggehaald werd ("sichergestellt"), alles werd afgevoerd naar het vliegveld Valkenburg. Een protest bij de Ortskommandant hielp in zoverre, dat later taxatie toegestaan werd. In september 1943 volgde nog een tweede bombardement, maar de Duitsers stonden noodvoorzieningen niet toe.

De pater mocht niet klagen, want hij kreeg een Ausweis om op verboden tijd op straat te zijn en ook vanwege zijn reizen naar Den Haag, waar het college ondergebracht was. Wat hem wel stak was dat er door de Duitsers sedert de inbeslagname nog nooit huur betaald was. Hoewel dit snel rond kwam bleef er genoeg zorg over:

16 dec. 1943 Toen ik over het Overrijn liep in de middag na mijn gewone rondgang door tuin en college (het mocht eigenlijk helemaal niet, maar er waren bijna nooit Duitsers te zien. Ze hadden het huis nog steeds in huur en zeiden me een keer dat om ons voor het bombardement wat tegemoet te komen ze wat langer huur zouden betalen. Later heb ik wel begrepen waarom ze het niet vrijgaven. Toen we het terugkregen op 1 februari 1944 was immers alles wat los en vast was verdwenen). Toen ik dan over het Overrijn liep zag ik dat enkele soldaten de piano van de Paterskamer naar buiten sleepten. Ik maakte me nijdig en stootte het college in en vroeg aan de eerste de beste mof die ik zag waar de Commandant was.

Maar dat contact pakte verkeerd uit. Dank zij een tip van een burgerbediende kon de pater zich nog net redden, anders was hij "verhaftet". Zo zijn er meerdere incidenten geweest, vooral toen de toestand nijpender werd en van alle kanten een "aanslag" werd gepleegd op het uitgestrekte bos achter het college. De aanzet voor dit kappen is echter door de Duitsers zelf gegeven:

15 april 1944 Er komt een man aan de pastorie om de sleutel van het college, want hij heeft opdracht om in het bos te gaan hakken. Ik vraag hem van wie hij die opdracht heeft en of hij dat ook waar kan maken. Hij zal papieren halen.
16 april Op Duits bevel is het hakken van bomen in het bos begonnen. De opdracht luidt dat ze alle bomen met een omvang van 35 cm moeten rooien. Twee dagen later liggen er al tachtig om.

19 april Bij voorzichtige navraag bij de hakkers blijkt dat al deze bomen naar het strand vervoerd worden, waar ze in het zand worden gezet om als een soort barricade te dienen, als de vijand eens een landing zou willen doen. Om ze in het zand te krijgen gebruiken de Duitsers de brandspuit, maar die van Katwijk is snel defect.

De spuiten van verschillende omliggende gemeenten, tot in de polder toe, worden gerequisiteerd. Naar de mannen me vertellen staan er diverse spuiten nu voor oud vuil op het strand.

In juli 1944 doken er geruchten op, dat naast grote delen van Katwijk aan Zee ook het binnendorp door evacuatie zou worden getroffen. Een getal van 4.000 zielen werd genoemd en pater Mikx vroeg zich af: ben ik erbij, ga ik op retraite? Dat laatste was inderdaad het geval (naar Nieuw Vossemeer) , maar bij terugkomst hoorde hij dat alle geestelijken in Katwijk konden blijven.

5 september 1944 De befaamde dolle dinsdag. We weten op de pastorie niet meer wat we geloven moeten. 's Morgens om kwart voor tien belt de pastoor van Wassenaar, Buys op, dat de bevrijders er wel gauw zullen zijn. De mensen staan met bloemen en andere geschenken, zo zegt hij, aan de grote weg te wachten. De geruchten, die wij op de pastorie horen worden steeds zotter, maar toch raken we ook lichtelijk onder de indruk en de pastoor geeft opdracht om de vlag maar vast naar beneden te halen.

We kunnen niet thuis blijven zitten en gaan 's middags het dorp in. De pastoor heeft onder de revers van zijn jas een oranje bloem, ik heb zo'n zelfde bloem onder mijn kap zitten, want een beetje geloven we toch wel, dat we oranje nodig zullen hebben.

We gaan samen het college bekijken, lopen de hele tuin door en dringen zelfs door in de door de Duitsers gegraven stellingen. Er is geen mens te zien, we gaan lichtelijk gedesillusioneerd naar huis.

De volgende dag vierde pater Patritius zijn koperen priesterfeest. Diverse parochianen hadden wat te eten gebracht en er was zelfs een receptie met geschenken. Maar de dag eindigde niet best, want het gerucht ging dat het college vol met terroristen zat, met als gevolg dat de moffen handgranaten door de ruiten van het college gingen gooien, wat een grote ravage gaf, vooral in de patersrefter. Twee weken later wilde de Duitse Wehrmacht weer tot bezetting overgaan, maar toen pater Mikx ze vertelde dat er geen licht en geen verwarming was, dropen ze af.

De laatste maanden voor de bevrijding is pater Mikx sober in zijn bewoondingen:

16 febr. Er gaan jongens uit Katwijk weg om te proberen clandestien in de Biesbosch te komen en dan naar bevrijd gebied. Ik geef voor pater Prov. en alle broers en zusters brieven mee. Er is nooit iets van aangekomen.

17 febr. Nieuwe troepen in Katwijk, Aziaten, het belooft niet veel goeds.

27 febr. Er zijn weer deuren verdwenen, uit het bos een eik en een iep.

7 maart We krijgen witte brood en boter van het Zweedse Rode Kruis, heerlijk.

5 mei De dag verloopt gewoon als de vorige dagen. 's Avonds zitten we ~ Pastoor, kapelaan en ik – te kaarten. Om 9.15 uur horen we in de anders zo rustige straat druk gepraat, dat is iets bijzonders. Voor de kerk staan mensen, die beweren dat de Duitsers gecapituleerd hebben en we horen nu duidelijk, dat Katwijk aan Zee al aan het feesten is. Terwijl we nog wat napraten zijn we de kapelaan kwijt. We maken er zorg over, maar na een paar minuten is hij er weer, met een fles oude klare en een paar goede sigaren. Een van de parochianen had hem die beloofd voor als het afgelopen zou zijn en hij was er maar direkt op afgestapt. Wel, zoals de pastoor zei, dat hebben we toen in gewijde aarde begraven...

Het werd overal feest, ook in en rond de pastorie, maar er waren toch ook zaken, die onze pater hebben verontrust. Zo was hij het bepaald niet eens met het kaalknippen van “moffenmeiden” en zag hij wel meer problemen op de weg naar een nieuwe maatschappij, vooral wat de jeugd betreft. Tussen de al snel op hem afkomende besprekingen betreffende de wederopbouw van het Missiecollege door bleef hij wel aandacht houden voor de ontwikkelingen in Katwijk, als vervolg op reeds tijdens de bezetting in een illegaal comité gevoerde besprekingen. En toen er op 12 mei in het zeedorp een toneelstuk werd opgevoerd met als titel “Nederland vecht door” (geschreven door de onderwijzer Jan Hoeve) was pater Mikx present en gaf op verzoek een pakkend slotwoord weg:

Na het laatste bedrijf ben ik het (geïmproviseerde) toneel opgeklauterd en heb staande in de schijn van de loggerlampen een slotwoord weggegeven. Op het motto “Nederland vecht door” heb ik toen wat doorgeborduurd en aangegeven, waarin dit vechten nu moest bestaan. Tot slot had ik een vuurpijl bewaard over de Nederlandse vlag. Het wit van de ongerepte eerlijkheid, het blauw van onze trouw en het rood van onze liefde. Het applaus daverde door de zaal.

Een paar dagen later liep ik in Katwijk Zee, uiteraard met de pij aan. Achter me liep een moeder met een stel kinderen en ik hoorde: “Moe, moe, wa’s da voor un vent?” Het antwoord was: “Maid, houw je bek, da’s Nederland vecht door.”

Een "overval" te Leiderdorp

Om de Arbeitseinsatz te saboteren, besloot de Leiderdorpse *verzetbeweging* het bevolkingsregister te ontfreemden. Daartoe werd een overval op het gemeentehuis beraamd.

Een fel anti-Duitse ambtenaar moest 's avonds nog wat overwerken. Hij liet zich overvallen door de binnengelaten *verzetsmensen*. Alle bevolkingsbescheiden gingen de gemeentelijke kluis uit en de overwerkende ambtenaar ging de kluis in, vastgebonden aan een stoel. De volgende morgen werd hij door zijn collega's gevonden,

Het scenario van deze overval is tijdens de bezetting niet uitgelekt. Ambtenaar Hobo heeft de oorlog overleefd en is later gemeentesecretaris van *Leiderdorp* geworden.

J. de Lange

Gemeentesecretarie te Leiderdorp tijdens inlevering van radiotoestellen. Links de "overvallen" ambtenaar. Foto 1943, Coll. L. de Lange.

EEN SLAGER VAN “BLOK 9”

Herinneringen aan clandestien slachten in Voorhout

door

Joop Warmenhoven

In de beginjaren van de oorlog kregen de slagers in Voorhout en Sassenheim eens per week drie koeien en drie kalveren om te slachten toegewezen. Halverwege de oorlog verminderde dit aantal tot enkele nuchtere kalveren. Nog later was er praktisch geen vee meer te koop.

De slagers van “blok 9” waren een groep slagers uit Voorhout en Sassenheim, die vanuit de voedseldistributiedienst deze vleestoewijzingen kregen.’ Zij moesten dit vlees onderling verdelen; de grootste slagers het meest, de kleinste het minst. Een van deze slagers was Nicolaas (Niek) Johannes Victor Meeuwenoord (1905-1981), de enige zoon van de Noordwijkerhouter Florentius Petrus Meeuwenoord, baas aan de zanderij bij de Bavo in Noordwijkerhout en van Anna Maria Entius.

Niek trouwde Petronella Catharina Bierhuis en kreeg twee kinderen: Annie en Frans. Het gezin woonde in de Voorhoutse Boerhaavestraat, een zijstraat van de Herenstraat bij de slagerij. Voor de opening op 14 juni 1938 was Niek Meeuwenoord zetbaas bij slager Koot in de Havenstraat in Noordwijkerhout. Niek stierf op 31 augustus 1981. Zoon Frans nam de zaak in de zestiger jaren over en sloot hem precies 44 jaar na de opening op 14 juni 1982.

Op bijgaande foto staan de slagers van blok 9. We bekijken de foto en zoon Frans zegt: “Ik was 13 jaar oud en volgens mij zijn deze mensen allemaal overleden.” Hij wijst ze allemaal met naam en toenaam aan en vertelt over de slagerstijd in de oorlog:

Als jongen is mijn vader in Noordwijkerhout heel hard opgevoed. Opoe, zijn moeder, schrobde in de winter met opgestroopte mouwen en op blote voeten de straat. Toen mijn vader tijdens de kermis eens met het Duitse dienstmeisje van dokter Wösten in een Jan Plezier zat, sloeg opoe beiden van de wagen. Het meisje verdween naar Duitsland en opoe gooide daarna alle door haar geschreven brieven ongeopend in de kachel.

Mijn vader moest naar de Mulo in Sassenheim, maar al na twee weken

De slagers van "blok 9". Achterv.l.n.r. Jan van den Berg, Niek Meeuwenoord, Jan Verhagen, de boekhouder van de slagers, Couvee (met pet), Jaap Hulsebosch, Mallenberg, de veerijders Koos Langeveld en Piet Noordermeer, en Gé van Vliet. Daarvoor de jongens Gerard en Wim van Velzen. Daarvoor Bert van der Mey, Jan van Es, Jaap Couvee en Gé Scholte.

reed hij naar Leiden en ging daar als slager, zonder dat zijn moeder dit wist, aan de slag.

Hij was steeds op tijd thuis en deed alsof hij huiswerk maakte. Na enkele weken ging hij bij Vroom & Dreesmann met een handkar de brug af. Hij kon de kar met daarop een halve koe niet meer houden en reed pardoes de etalage van V&D in. Daarmee kwam het uit dat hij niet op school zat. Niek was net zo eigenzinnig als zijn moeder. In Voorhout had hij niet lang na dit incident een eigen slagerij in de Boerhaavestraat.

Toen kwam de oorlog. Pa en zijn collega's gingen clandestien slachten, omdat in de winkel niets te verdienen viel; er kwam geen vlees meer. Verder moest hij personeel ontslaan. Een van zijn knechten, Henk van Klaas van Toon (van den Berg) uit café Het Wapen van Noordwijkerhout tegenover het Witte Kerkje, werd wegens illegale slachting in de cel gegooid. Niek, mijn vader dus, zag dat ze hem tussen vier politieagenten afvoerden. In het donker ging pa daar op het kippenhok staan en riep naar zijn oude knecht: "Heb je bloed op je lorren?" "Ja", klonk het bedompte antwoord. Even later was mijn vader terug. Met een vleeshaak en een touw trok hij het gaas van het getraliede raam weg. Met een klofstok van moeder Van der Meij, de vrouw van gemeentewerfbaas "Pino" van der Meij, stootte hij het raam eruit en duwde schone kleren door het gat. De bebloede kleren kwamen naar buiten. Toen de andere dag het verhoor begon, zei de knecht: "Ik heb alleen maar staan kijken. Ik ben ook niet gevluht. Je kan toch geen varkens slachten zonder bloed aan je kleren!" Om tien uur zag Niek zijn oude knecht door de straat gaan. Hij riep: "Wat moet jij hier?" "Vergissing", riep de oude knecht. Het hele Boerhaavekwartier kon Niek horen lachen. Hierdoor ont kwam de knecht aan het concentratiekamp. Andere slagers, geen Voorhouters, kwamen daar wel in. Zij staan geloof ik ook op de foto.

Uit zijn verkeringstijd had pa nog wat Duitse woorden overgehouden en die kwamen tijdens de oorlog goed van pas. Op de muur bij ons zat een bord "Bescherming Bevolking". Als één van de weinigen bezat onze familie een telefoon. Regelmatig kwam in volledig uniform de ondergedoken Duitser Carl van der Weise bij ons "Verzetskaarten" brengen. Hij belde op en een onbekende kwam die kaarten dan halen. Ik heb nooit gezien wie dat was. Later zei mijn vader, dat hij ook slager was. Met vlees ging de man op een goede fiets weer naar Den Haag.

Soms zei mijn vader: "Hier heb je een mes, een hamer en een juten zak. Bij Jan van Steijn [De Bonte Koe] staat een kalf in de paardestal . . . halen!"

Als 13-jarige ging ik dan naar dat beest, gaf hem een klap en liet het leegbloeden met het mes. Met de zak over mijn nek sleepte ik het naar huis. Dan was het zogenaamd gestolen. 's Nachts sliep ik er niet van. Ik hield en houd zoveel van dieren...

Op een dag had pa een oud paard op de kop getikt. In de slachterij, van oorsprong een garage -dus niet groot -, moest dat geslacht worden. Wij beschikten over elektriciteit en op het moment dat de moffen weer schoten in het dorp, schoot mijn vader ook. Een koe valt na het schot naar voren,

een paard naar achteren. Mijn vader wist dit niet en het beest viel dan ook dwars door de vermolmde garagedeur. De hele Willem Botsstraat was daardoor, ondanks verduisteringstijd, fel verlicht. Licht uit en in het donker werd het stuiptrekkend dier naar binnen gesleept. Wat een paniek in een dorp met honderden Duitsers.”

Schapen werden in het keukentje van overbuurvrouw Alie Heusden en haar man geslacht.

In Voorhout was aan de Rijnsburgerweg een herstellingsoord voor legerpaarden. Een zogenaamd “Pferdenlazaret”. Paarden met wonden en kogels werden geopereerd. Soms moest mijn vader met Bernard van Velzen, ook een Voorhoutse slager, komen om er een dood te maken. Deze ging dan naar de voedselvoorziening, of . . . helemaal niet. Dan kwam er drank voor terug.

Sommige mensen hielden twee varkens. Een voor de regering en de andere mochten ze voor zichzelf houden. Ze kregen dan geen vleesbonnen, maar wel varkensmeel als veevoer. In Noordwijkerhout was een geitenfokker en bollenkweker, Toop van den Berg, die al jaren twee varkens hield, maar er nooit één leverde. Elke keer als de controleurs kwamen, waren de varkens maar 50 cm groot. Na enkele jaren sleepten ze Toop voor de Haagse rechter. Deze zei: “U wilt toch niet zeggen, dat uw varkens in al die jaren helemaal niet gegroeid zijn.” “Ja”, zei Toop, “ze zijn echt niet gegroeid. Ik zei nog tegen Na (zijn vrouw) dat het regeringsmeel zo slecht is. Als het zo door gaat, hou ik nog twee veldmuisjes over.” De rechter (een Oranjeklant) zei zonder glimlachen: “Bij gebrek aan bewijs: vrijgesproken.”

Mijn vader slachtte eigenlijk nooit clandestien varkens. Daarvoor heb je heel veel heet water nodig. En dat was er in onze garage niet. Dan moest ik samen met mijn zusje op een handkar de geslachte varkens halen. De beesten lagen dan onder takkenbossen weggestopt. Soms maakten we in de gehaktmolen met veel water aardappelmeel. Ook stond er voor stroop de hele dag bietensap te koken. Ja, want de winkel was leeg en je moest toch wat geld hebben en anders moest pa naar Duitsland.

Siem (Petrus) Langeveld kreeg verkering met mijn zusje Annie. Hij woonde eerst aan de Noordwijkerhoekbrug. Hun huis was in 1942 op last van de Duitsers afgebroken, maar hun land lag rondom de bunkers vol met Duitsers. De familie Langeveld verhuisde naar het Plaatsie (ingang sportveld; zij woonden eerst een jaartje in de zogenaamde Appelkamer van de Broeders aan de Rijnsburgerweg). Siem kende die Duitse soldaten vrij aardig en op een

keer riepen ze: “Zoek je soms een koe?” Siem ging mee en in een bunker stond inderdaad een koe. Hij was niet van hen, want die stonden allang op stal. Samen met Siem heb ik hem opgehaald. Siem wilde zeker bij zijn aanstaande schoonvader een goede beurt maken en voordat het avond was, ging het beest in stukken papier verpakt de garage uit. De kluiven gingen naar de bewoners van de Boerhaavestraat, zodat zij dan ook nog een pan gratis soep hadden. De hoeven en huiden moest ik altijd in de Wetering gooien. Ik heb wat afgesleept.

Mijn vader rookte de hele oorlog door ruil verkregen Engelse sigaretten. Als ik aan rook denk, dan moet ik aan het volgende denken. Eens stak mijn vader voor vijf worsten een rookkast aan. Allemaal natte takken, geen krullen en geen papier. Want kranten waren er al niet meer. Lucifers waren een zeldzaam bezit. En pa maar blazen. Hij had er dikke ogen van. Geen vuur, maar wel rookwolken. Plotseling klommen er landwachters (Nederlanders in Duitse dienst) over de poort en over de schutting van de burens. “Vuur uit”, schreeuwden ze. Ze waren bang dat het een sein was voor overvliegende Engelse vliegtuigen. Pa rees, zo groot en bebloed als hij was, op en schreeuwde: “Hier gaat niks uit. Oprotte! Voedselvoorziening.” En daar gingen ze, met hun dubbelloops geweer en handgranaten aan hun koppels.

Nachten lang was men bij boeren in het weiland aan het slachten. Haastig en bezweet van angst, want er zaten immers al collega's in het concentratiekamp. Soms liet een boer zijn koeien stelen om ook nog wat geld te hebben en die koeien werden dan in het weiland geslacht. Op een dag kwam er een politie bij ons thuis die tegen mijn vader zei: “Niek, morgenavond niet slachten, want dat gaat fout.” Achter café Boerhaave werd die nacht toch clandestien geslacht. Dat werd verraden en er kwam een overval. Het vlees ging nog snel naar het baarhuisje van het protestants kerkhof. Een dag en een nacht werd gewacht om het op te halen. Desondanks kwamen er toen twee slachters in een concentratiekamp terecht. Mijn vader was gelukkig gewaarschuwd. De andere dag had die politieagent toch nog een vers geslachte kip, dat begrijp je.

De oorlog verliep. Ons radiotoestel stond in een hooikist. Als mijn vader van Radio Oranje hoorde dat het goed ging, stond hij voor de winkel en riep het “geheime” nieuws galmend door de straat. Wie zich hem nog herinnert, weet dat en zeg maar gerust dat hij een hele grote mond had. We hadden aan het eind van de oorlog in Voorhout een Duitse commandant, die gelegerd was in de Landbouw-Winterschool. Hij was ook slager geweest en kende mijn

vader door een praatje vrij goed. Via Radio Oranje had mijn vader net gehoord dat de oorlog was afgelopen. Vliegtuigen met eten kwamen er aan, net toen die Ortskommandant op zijn gestolen fiets kwam aanrijden. Pa liep hem tegemoet en riep: “Krieg kaput, jij naar de Heimat.” “Von wem haben Sie das gehört Slagter?” “Uit de kist”, zei mijn vader. Die mof reed hoofdschuddend door. Wat een gekke Hollander.

NOTEN

* Dit artikel kwam tot stand door medewerking van E. van der Hoeven.

1. Het blijkt zeer moeilijk over deze verdeling in blokken exacte informatie te vinden. Duidelijk wordt dat de vleestoewijzingen vanuit Leiden werden georganiseerd en de Bollenstreek was ingedeeld in een aantal blokken. Zo vormden vermoedelijk Noordwijkerhout/De Zilk en Lisse/Hillegom elk een blok. Het vlees konden de slagers ophalen bij vleesfabriek Persoon in Lisse. (Vriendelijke mededeling van Peter Warmerdam.)

2. Op het dieptepunt van de oorlog kende Voorhout de inkwartiering van ruim vierhonderd, veelal uit Beieren afkomstige, Duitsers. In café De Bonte Koe lagen manschappen, paarden en was een paardenapotheek. In het Parochiehuis waren tachtig soldaten ingekwartierd. De officieren sliepen op het toneel. Everlasting had zestig soldaten en twee officieren. Verder was ruimte gevorderd in een bollenschuur van het Soldaatje en in de Landbouw-Winterschool bij de Bisschoppelijke Nijverheidsschool.

OORLOGSHERINNERINGEN VAN EEN ZOETERWOUDSE DOKTER

door

A.C.J. Duindam

10 mei 1940 was een bijzondere dag ten huize van de huisarts Wybo Kortmann. Deze dag – de verjaardag van zijn echtgenote – had een blijde dag moeten worden. Wybo had een prachtige bos rode rozen gekocht, de lievelingsbloemen van zijn vrouw. Zij was daar dan ook heel blij mee. Maar die vreugde was uiteraard heel anders dan zij zich hadden voorgesteld: het uitbreken van de oorlog was bekend geworden en beheerste al hun gedachten.

Vroeg in de morgen kwam er plotseling een Haagse taxi (Red Band) aanrijden bij de dokterswoning, waarin vijf personen: de chauffeur, een Nederlandse officier van gezondheid, een Duitse officier, een door een schot gewonde Duitse soldaat en een dode Nederlandse soldaat. De Duitse officier ontdeed de dokter van zijn witte jas en trok deze zelf aan. Hij eiste op hoge toon hulp voor zijn gewonde soldaat. Dokter Kortmann verleende deze hulp aan de soldaat, die een vriendelijke indruk maakte, in tegenstelling tot de officier, die heel agressief was en een mitrailleur opstelde, waarmee hij de aanwezigen bedreigde.

De jarige mevrouw Kortmann had intussen de EHBO gebeld, maar ook de militaire kazerne in Leiden. Intussen had zij haar verjaarsboekje rozen neergelegd op het lijk van de Nederlandse soldaat Jaap Hardeman. De Duitsers aten brood bij de familie Kortmann: “schönes Weissbrot”. Toen uit Leiden Nederlandse militairen kwamen om de Duitsers in te rekenen, zagen ze de Duitse officier (in de witte doktersjas) voor de dokter aan en ze arresteerden de dokter Kortmann, denkend dat deze de Duitser was. Vier man omringden de dokter, tegenspraak werd niet geduld. Alles kwam toch goed. De Duitsers werden gevangen genomen, de gewonde man uiteraard afgevoerd naar een ziekenhuis. De Duitse officier, zeker van de overwinning, zei tegen de dokter dat hij over twee dagen op het gemeentehuis zijn declaratie voor de verleende hulp kon indienen.

De dode soldaat werd overgebracht naar het gemeentelijke “lijkenhuisje”,

*Portret van dr. Kortmann, zoals hij dat gebruikte
op een illegaal persoonsbewijs.*

vanwaaruit hij een waardige begrafenis kreeg naast de Dorpskerk. De rozen van mevrouw Kortmann werden bij het graf neergelegd. Nog ieder jaar komen bij de jaarlijkse dodenherdenking familieleden van Jaap Hardeman het graf bezoeken en bloemen neerleggen.

Toen de studenten hun loyaliteitsverklaring weigerden te tekenen, moesten velen onderduiken. Verscheidenen zochten hulp in Zoeterwoude en kwamen dan bij het huis van dokter Kortmann. Na een nachtje bij hem te hebben doorgebracht, werd wel een plekje gevonden in huizen en boerderijen. Interessant is het om te weten dat zelfs op de zolder van het gemeentehuis onderduikers waren ondergebracht. Dit gebeurde ook nog in de hongerwinter, toen beneden een NSB-burgemeester het bewind voerde.

Dit onderduikerswerk is het begin geweest van het verzetswerk van dokter Kortmann. Piet Son -van beroep taxichauffeur – trad op als een soort verbindingsman met anderen in het verzet: een groep van zo'n twaalf à vijftien man. Deze groep is voornamelijk actief geweest eind 1943 en later. Zij zorgde voor onderduikers, voor identiteitspapieren, voor bonkaarten,

maar had ook wapens, waarmee 's nachts geoefend werd in de door de Duitsers aangelegde loopgraven in de weilanden rond Zoeterwoude. Zij heeft deze wapens nodig gehad bij het escorteren van wapenvervoer, waarvoor zij verantwoordelijk was. Vanuit de droppingplaatsen in Zoetermeer moesten containers met wapens via het water gebracht worden naar huize Blankeweer in Leiden. Huize Blankeweer was een grote witte villa aan de Zoeterwoudseweg, ongeveer op de plek waar nu Praxis is gevestigd. In die tijd was bij de Lammenbrug door een andere verzetsgroep een overval gepland op een schip, dat onder meer voedsel vervoerde naar de Duitse bezetters in Amsterdam. De schipper zou meewerken, maar deed dit toch niet toen puntje bij paaltje kwam. Er ontstond een schietpartij, waarbij een van de verdachten de weilanden invluchtte en uiteindelijk bij dokter Kortmann terecht kwam. Daar werd hij voorzien van droge kleding en hij bleef eten en slapen. Hij luisterde naar de Engelse radio en kreeg op die manier een in code gesteld bericht door. De volgende dag was hij alweer weg.

Zoeterwoude was soms het doelwit van Engelse jagers. Het gebeurde meermaalen dat er werd geschoten op auto's en fietsers op de landelijke wegen. Zo werd de auto van de boterboer Gerard Vlasveld beschoten. Ook werd de auto van dokter De Bruyne uit Leiderdorp in de Weipoort in brand geschoten. Als dokter Kortmann per fiets op weg was naar afgelegen patiënten, was hij altijd voorzien van zijn rugzak met de doktersattributen. Hij had zijn rugzak voorzien van een Rode Kruis-vlag en nog extra van de aesculaap, om daarmee de aandacht te vestigen op het feit dat hij als arts zijn werk aan het doen was. Wel zocht hij steeds beschutting als er gevaar dreigde. Op een dag reed hij met een politieman op de weg naar Stompwijk, toen zich weer Engelse jagers lieten zien. De politieman vond het niet nodig om aan de kant te gaan, de dokter zocht wèl beschutting. De jager loste een salvo: de dokter moest diezelfde avond de politieman behandelen aan de opgelopen verwondingen.

Op 21 februari 1944 vond er een beschieting plaats op de Nieuweweg. Toon van Kempen bevond zich daar met enkele vrienden. Toon vond het niet nodig om beschutting te zoeken, zijn vrienden deden dit wel. Toon werd getroffen en is zijn hele leven invalide gebleven.

De winter 1944/45 was ook voor Zoeterwoude een rampzalige tijd. In januari overspoelden razzia's het dorp. Op zaterdag 13 januari werden via de Vrouwenweg heel wat mannen afgevoerd naar het station in Leiden. Ook aan de Hoge Rijndijk en in de Weipoort was het onveilig. Doel was wegvoering naar Duitsland via het Leidse station. Een onbekende Rotterdammer liet zich

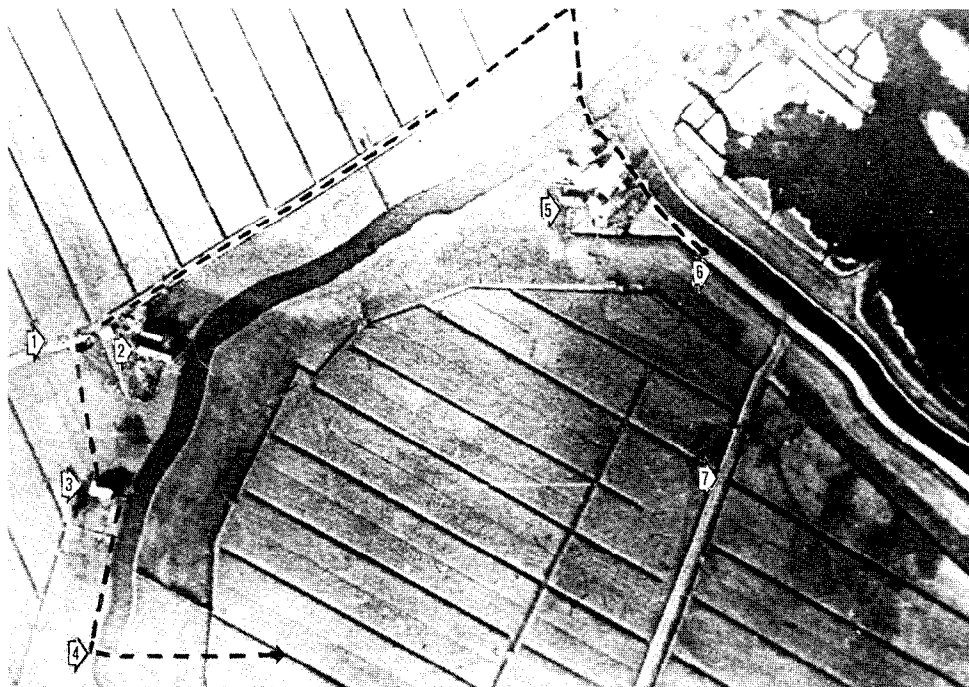
vrijwillig meevoeren met het doel aanwijzingen te geven hóé uit de trein te ontsnappen. Naar verluidt ging deze man meermalen mee. Hij ontsnapte steeds weer en nam dan een aantal mensen met zich mee. Hulde aan zo'n man.

Op 22 februari 1945 kwam er een Liberator-vliegtuig in de Geerpolder neer. Dagelijks werden door Engelsen en Amerikanen luchtaanvallen uitgevoerd op Duitse doelen, soms met duizenden vliegtuigen tegelijk. Tijdens één van die vluchten werd deze Liberator geraakt, zodat hij een noodlanding in de Geerpolder moest maken.'

De bevolking hielp de bemanning ontkomen, maar het was duidelijk dat de Duitsers zouden komen om de bemanning te zoeken en het vliegtuig te onderzoeken. Vandaar dat Engelse Spitfires een en ander in de gaten hielden en op 26 februari een aanval uitoefenden op de Liberator en de daar aanwezige Duitsers. Bij die aanval vielen dodelijke slachtoffers: Martinus Janson, de eigenaar van de boerderij, Maria den Elsen-Zonderop, die op weg was naar Stompwijk, en twee kinderen, Gerrie en Joop van Bemmelen. Verder werden vier Duitsers zwaar gewond. De gewonden mochten niet van de Duitse ambulances gebruik maken. Zij werden op een boerenwagen afgevoerd naar het St. Elisabethziekenhuis in Leiden. Alleen wat stro in de wagen gaf wat bescherming, zulks tot grote verontwaardiging van dokter Kortmann.

In Zoeterwoude was de hongerwinter een heel zware tijd. Er werd echt honger geleden. Natuurlijk waren er boeren die voorraden hadden, maar daarvan werd gedeeld met de vele "etenzoekers", vooral uit Leiden. De druk op de boeren was zwaar: honderden onderduikers moesten gevoed worden en ook werden koeien en varkens afgestaan voor de centrale gaarkeuken.

Toen in januari 1945 – via de kerken – een beroep werd gedaan om uitgehongerde kinderen uit Rotterdam op te nemen, werd hieraan spontaan gevolg gegeven. Hoeveel er zijn gekomen is niet meer te achterhalen, maar het moeten er zeker wel honderd zijn geweest, die in alle "windstreken" werden opgenomen: Gelderswoude, Noord- en Zuidbuurt, het Dorp, Westeinde, Hoge Rijndijk, Geerpolder en langs de Vliet. De Rotterdamse bleekneusjes werden gebracht door Duitse legerauto's. Aan de Hoge Rijndijk in het patronaatsgebouw bij de Meerburgkerk waren er wel veertig ondergebracht. Dokter Kortmann kwam daar veel. Hij werd daar op een dag als "scheidsrechter" geroepen, omdat er klachten waren over het eten. Hij gaf – na van het eten geproefd te hebben – de mening te kennen dat het eten wel niet smakelijk was, maar toch van goede kwaliteit, waarna de gemoederen bedaarden.

*Geerpolder, waar de **Liberator** op 22 februari 1945 neerkwam. (1) **Liberator** B24J; (2) boerderij **Tinus Janson**; (3) houten schuur "**De Tas**"; (4) oude houten brug; (5) boerderij **Cor Olsthoorn**; (6) dijkje naar **Broekweg**; (7) **Broekweg**.*

Vanuit de bevolking werd het een en ander ondernomen om de kinderen wat afleiding te bezorgen. Zo kon het gebeuren dat een groep verkenners (al jaren opgeheven, maar illegaal doorwerkend) vanuit Leiden een middag de kinderen bezighield met spel en zang. Het waren de verkenners van de St. Lodewijksgroep uit Leiden, onder leiding van schrijver dezes. De Rotterdamertjes zijn de hongerwinter goed doorgekomen, dankzij de inzet van heel veel mensen uit Zoeterwoude.

Toen begin 1945 bekend werd dat alle mannen in de leeftijd van 17 tot 40 jaar zich moesten melden voor de algemene Arbeitseinsatz, werd het duidelijk dat het bevolkingsregister een belangrijk bezit voor de Duitsers zou zijn. De verzetsbeweging viel op vrijdag 5 januari het gemeentehuis binnen en zorgde er voor dat het bevolkingsregister "onderdook". Begrijpelijk dat

burgemeester Smeets, alsmede de hoofdambtenaar Friebe, tegelijkertijd het veld ruimden. De burgemeester dook onder bij de heer Nic. van Diemen, een bekende varkenshandelaar, die zijn boerderij bewoonde in de Weipoort. Na de oorlog kreeg deze boerderij de erenaam "Schuilhoeve".

Daarentegen bleef de heer Sieverding op zijn post in het gemeentehuis. Hij heeft door zijn blijven veel mensen kunnen helpen en veel onheil kunnen voorkomen. Zijn naam mag dan ook met respect worden genoemd.

Een en ander had tot gevolg dat op 29 januari een waarnemend burgemeester werd benoemd, te weten de 35-jarige G.J.A. Garthof. Hij was NSB'er en zeer Duitsgezind. In de volksmond kreeg hij al spoedig de naam Pitto, want men vond hem een surrogaat-burgemeester. De naam Pitto was destijds de handelsnaam van een surrogaat-koffie. Vandaar!

In de archieven van Zoeterwoude is een berekening teruggevonden van de heer Sieverding van het salaris van Pitto voor de periode 29 januari tot 31 december 1945: f 2.217,70 voor de functie van burgemeester en f 2.307,30 voor de functie van secretaris. Totaal dus f 4.525,00. Hij heeft dit bedrag gelukkig nooit gekregen, want op 5 mei werd hij gevangen gezet.

Dokter Kortmann moest meermalen bij ziekte van onderduikers hulp bieden. Dit gaf geen moeilijkheden. Toch werd wel eens een zogenaamde ziekte gebruikt om Duitsers uit de buurt te houden. Er werden dan aan huis of boerderij biljetten opgehangen om te waarschuwen tegen besmettelijke ziekten, bij voorbeeld roodvonk of difterie.

19 maart 1945 werd voor de familie Kortmann een heel spannende en gedenkwaardige dag. De Duitsers, die toch wel het vermoeden hadden dat de dokter illegale handelingen pleegde, deden, zeer waarschijnlijk op aanwijzing van de NSB-burgemeester, in de ochtend om kwart voor zes een inval met vijf man. Zij bleven tot half negen. Mevrouw Kortmann talmde met het openen van de deur, tot haar man een goed onderkomen had gezocht. Het bed lag open, en tegen de tijd dat de Duitsers binnen waren, was het bed koud. De eerste gang van de Duitsers was dan ook naar het bed, om te voelen of dat nog warm was. Mevrouw Kortmann verontschuldigde zich dat het zolang had geduurd, maar, zei ze, die tijd had ze nodig gehad om de hond – een bouwier – weg te sluiten. De plek waar de dokter verbleef, konden ze niet vinden, hoe er ook werd gezocht. Voor wie het huis kent, is dit wel te begrijpen, want de ingewikkelde indeling is alleen voor een ingewijde duidelijk. Trouwens, mevrouw Kortmann kon de heren niet helpen, want haar man was die nacht voor een ernstige ziekte weggeroepen, maar het adres van de ziekte was haar niet medegedeeld.

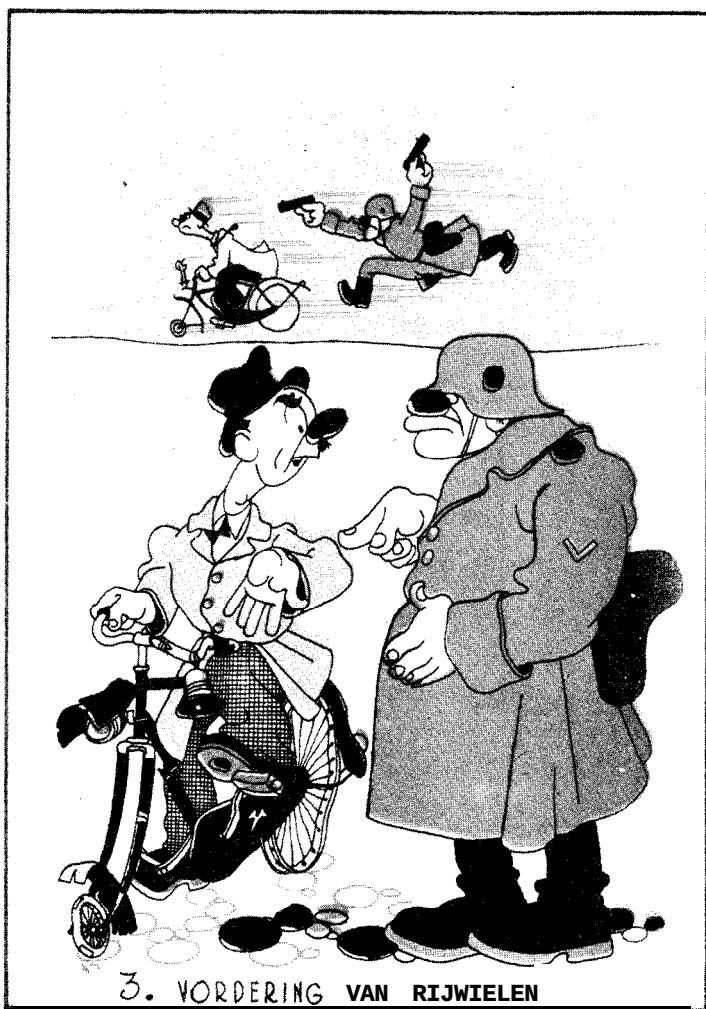
Diezelfde dag werden verschillende mensen weggevoerd en werden er elders drie onderduikers opgepakt en naar Scheveningen overgebracht. Later op die 19de maart kwamen de Duitsers opnieuw bij Kortmann binnenvallen en werd overal gezocht. Maar de dokter werd niet gevonden.

Woning van dr. Kortmann te Zoeterwoude.

NOOT

1. Jaap van der Zwan, *De dag dat het Manna viel* (Den Haag z.j.). H. van der Post, "Donderdag 22 februari 1945", in: *Suetan* 77 (aug. 1990) 19-25.

ADVERTENTIES

LAAN VAN MEERDERVOORT 558-A (bij het Lijsterbesplein)
TELEFOON 070 - 361.46.46

Pasteur reizen

VOOR U HET VERTROUWDE ADRES

WIJ VERZORGEN VOOR U:

** DAGTOCHTEN

** VERHUUR VAN LUXE TOURINGCARS

voor elk gezelschap maken wij een programma op maat

** VAKANTIEREIZEN IN BINNEN- EN BUITENLAND

per vliegtuig, bus, boot, trein en eigen auto

architekten
NIIV BV
ingenieurs

Uiterste gracht 1b
2312 TB Leiden
tel : 071 - 144041
fax : 071 - 132362

architectuur
bouwtechniek

onderhoudsbeheer
facility management
bouwkosten adviseur

KOETSHUIS de "Burcht" LEIDEN

- ★ Gezellig terras
- ★ Brasserie kaart
- ★ Dagschotels en pannenkoeken
- ★ Weekmenu 37,50
- ★ A la carte & steen grill
- ★ Afstudeerborels
- ★ Burggravenzaal voor
diverse aangelegenheden
- ★ Lekker buiten dineren
aan de voet van de Burcht

BOB VAN BEEK

Architektenbureau
Bob C. van Beek B.V.

Koetshuis „Rhyngest”
Rhyngesterstraatweg 9a
2342 AN Oegstgeest
Telefoon (071) 15 38 94
Telefax (071) 15 53 81

Recent opgeleverd / in uitvoering:

Leiden	le fase Museum De Lakenhal Rapenburg 40 en Rapenburg 53
Moerkapelle	N.H. kerk
Oegstgeest	Kasteel Endegeest
's-Graveland :	Buitenplaats Jagtlust
Reeuwijk :	N.H. kerk
Krimpen a/d IJssel :	Toren van de N.H. kerk
Nieuwkoop :	Toren van het vm. Regthuys
Driebruggen :	Zuidkade 2
en vele anderen.	

Schitterend mooi Leiden,

en dat willen we graag zo houden.

Het is daarom ook niet zomaar dat u op de mooiste gracht
van Nederland onze naam tegen komt.

Bouwbedrijf Burgy is een middelgroot bouwbedrijf, dat zich vooral bezighoudt met restauratie-, renovatie-, verbouwings- en onderhoudswerkzaamheden. Wij hebben hierin een uitstekende naam opgebouwd. Onze opdrachtgevers zijn o.a.: monumentenzorg, gemeenten, de Rijksuniversiteit Leiden en andere instellingen maar ook particulieren met in- en externe verbouwingen.

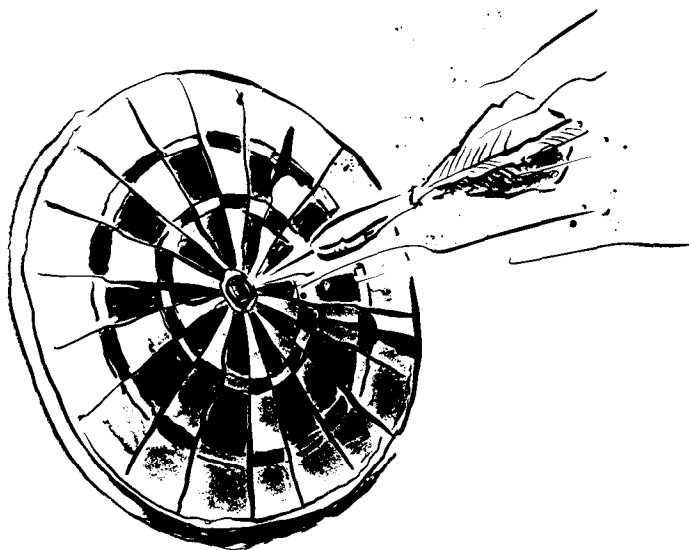

Bouwbedrijf **BURGY**

Van Speykstraat 1 ^a Leiden. Telefoon 071 - 220089

Maakt meer van bouwen.

ONZE BENADERING

DELOITTE & TOUCHE

Van uw financieel-zakelijke dienstverleners verwacht u vanzelfsprekend dat ze denken en handelen zoals u. Alert, slagvaardig en vooral inventief. Want op standaardoplossingen zit u niet te wachten. U verwacht maatwerkadviezen.

Onze accountants, belastingadviseurs en management consultants opereren vanuit ruim 50 vestigingen, verspreid over het hele land. Uw adviseur zit dus altijd dichtbij. Wat niet wegneemt

dat hij of zij gebruik maakt van de verzamelde kennis en ervaring van de gehele organisatie. En van de expertise van ons internationale netwerk Deloitte Touche Tohmatsu International.

Voor meer informatie over de adviezen van onze accountants, belastingadviseurs en management consultants, neemt u contact op met Deloitte & Touche, Kanaalpark 143, 2321 JV Leiden, tel. 071-352352.

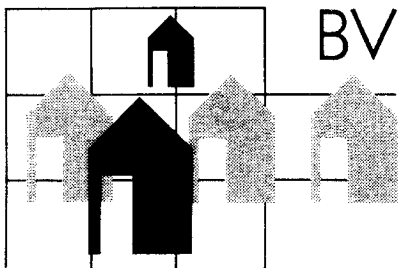
Deloitte &
Touche

De andere manier van werken

BOUW & AANNEMERSBEDRIJF

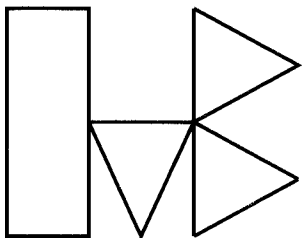
H. DE BOLSTER

Admiraal Helfrichweg 1
23 15 VC Leiden

Telefoon 07 1 - 21 37 33
Fax 071 -21 8401

n i e u w b o u w - v e r b o u w - r e n o v a t i e

henny boesten

architecte BNA
interieurarchitecte BNI

buro:

veursestraatweg 90 2265 ce leidschendam
tel. 070 3204104 / fax 070 - 3175182

n i e u w b o u w - a f b o u w
r e n o v a t i e - v e r b o u w
k l e u r a d v i e s i n t e r i e u r o n t w e r p
w o o n h u i z e n - s t a d s i n v u l l i n g
k a n t o r e n - s c h o l e n k e r k e n
w i n k e l s - u t i l i t e i t s b o u w
p r o j e k t e n i n g e z o n d h e i d s z o r g

Kamsteeg Onroerend Goed b.v.

Geerweg 6
2461 EA Ter Aar
Telefoon 01722 - 4138
Fax 01722 - 5472

RESTAURANT FABERS

*geopend vanaf 17.00 uur
op zondag gesloten
lunch op afspraak*

KLOKSTEEG 13
2311 SK LEIDEN 071 - 124012

10 jaar hart voor de stad

Fick Makelaardij B.V.

Doezastraat21

Postbus 2138

2301 CC Leiden

Telefoon 071 - 512 00 06

Fax 071 - 514 14 50

BOUWEN MET HUURMAN. DAAR KOMT IETS MOOIS VAN.

HUURMAN LEIDEN

Huurman /Leiden B.V.

Rooseveltstraat 36, 2321 BM Leiden.

Telefoon: 071-76 93 41.

Vraag naar de heer J. Hopman.

management koo
rechten muzie
kinderboeken com
geneeskunde fl
psychologie soci
woordenboeken
politiek dans g
literatuur reizen
flora & fauna arch
taal rechten

70.000 titels in voorraad

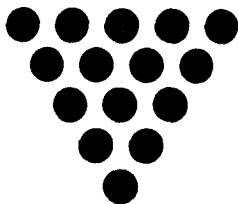
In het hart
van Leiden vindt u
één van de grootste
boekhandels
van Nederland.

inboeken humor
chiedenis taal
a reizen exact
nitectuur kunst
ent kookboeken
muziek hobby
computerboeken
kunde economie
sociologie taal
ns geschiedenis

Boekhandel Kooyker

Breestraat 93, Leiden Telefoon (071) 16 05 00

Ruime sortering wijnen
uit 5 werelddelen.

Noordman wijn

winkel: Haagweg 59
2321 AA Leiden
Tel. 071-310419

Zojuist verschenen in de serie 'IN DEN HOUTTUYN':

JOHANNES LUCHTMANS
REIS NAAR ENGELAND IN 1772

Ingeleid, bezorgd & van aantekeningen voorzien
door P. Hoftijzer en J. van Waterschoot. [In den Houttuyn deel 3]
Prijs: f 19,50

Nog beperkt verkrijgbaar in deze serie:

- * Deel 1: R. Feenstra. PHILIPS VAN LEYDEN EN ZIJN BIBLIOTHEEK. Prijs: f 19,50
 - * Deel 2: W.K. van Leyden. GOEIE MIE OF DE LEIDSCH E GIFTMENGSTER. Prijs: f 19,50
- Intekenen op de serie is mogelijk.

Verkrijgbaar bij iedere Leidse boekhandel

B U R G E R S D I J K & N I E R M A N S

NIEUWSTEEG .1 ♦ 2311 RW ♦ LEIDEN ♦ TEL. 071-121067/126381 ♦ FAX 071-130461

architektenburo
ir. Boudewijn Veldman
Vollersgracht 23
231 2 VK Leiden
telefoon 07 1-130028

r e s t a u r a t i e n i e u w b o u w - v e r b o u w i n g e n

restaurants:

Bank van Lening / Van der Speckhof / Maria van Jesse-
kerk Delft / Nieuwe Rijn 74 / Oude Rijn 100-102 / Jean
Michelfhof / huize St. Maarten / hoek Volmolengracht -
Oude Singel / Utrechtse Veer 20 / gemeentetoren
Aalsmeer / Gerecht 10

- KESTRAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEM INGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 - LEIDEN
TEL. 071-222919

DE AUTEURS

Mw. Ingrid Appels heeft kunstgeschiedenis gestudeerd in Leiden en is sinds enkele jaren onder andere werkzaam als freelance medewerker bij het *Leidsch Dagblad*.

Prof. dr. H. Beukers is hoogleraar in de geschiedenis der geneeskunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Mw. drs. Cobi Bordewijk is als universitair docente verbonden aan de werkgroep Theater- en Filmwetenschap aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Zij is voorzitter van de Stichting Vrienden van Trianon.

J.P. van Brakel is historisch adviseur van de gemeente Katwijk en auteur van vele publikaties over Katwijk.

A.C.J. Duindam is correspondent van Zoeterwoude voor de Vereniging Oud Leiden.

Mw. J. Hendriksen is studente geschiedenis te Leiden.

Prof. dr. W. Hijmans is emeritus hoogleraar bij de faculteit geneeskunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Drs. R.C.J. van Maanen is adjunct-archivaris van de gemeente Leiden.

J. Mieremet is brigadier van politie te Leiden.

Mw. drs. Ingrid W.L. Moerman is conservatrice bij het Stedelijk Museum De Lakenhal.

Mw. drs. A.H. Netiv is archiefinspecteur van de gemeente Leiden.

Mw. W. Rozendaal is oud-kleuterleidster. Zij houdt zich bezig met de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog.

Drs. Jan Sloos is makelaar in assurantiën te Leiden.

Drs. C. Sol studeerde geschiedenis te Leiden en is werkzaam als communicatie-adviseur bij de gemeente Leiden en als freelance journalist.

Joop Warmenhoven is bouwkundig adviseur en raadslid te Voorhout.

De kaderteksten zijn van de hand van mw. M.M.J. Huisman te Wenen, de heer J. de Lange te Leiderdorp, de heer H. Smid te Alphen a/d Rijn en mr. Annie J. Versprille te Leiden, of door de redactie ontleend aan de dagboeken van J.P. Brandenburg (ter beschikking gesteld door de schrijver, te Leiden), prof. dr. P.C. Flu (ter beschikking gesteld door dr. P.K. Flu te Rotterdam) en H. de Wilde (gemeentearchief Leiden).

Voor de richtlijnen voor publikatie in het Leids *Jaarboekje* kan men zich wenden tot de redactieleden (vermeld op blz. 7).

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	6
Bestuur en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	9
Jaarrekening 1994	10
Verslag van de Vereniging Oud Leiden over 1994	12
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 1994	19
In memoriam Hugo Anthonius van Oerle	28
Getuigenissen van het Leidse verzet <i>door R.C.J. van Maanen</i>	32
Herinneringen van een Leids jongetje <i>door Jan Jansz. Sloos</i>	69
Propaganda en amusement. De Leidse bioscopen in de oorlog <i>door Cobi Bordewijk</i>	75
De Leidse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog <i>door J. Mieremet en W. Rozendaal</i>	95
Pieterskerkgracht 28. Het gezin Kromhout in oorlogstijd <i>door Ingrid W.L. Moerman en R. C.J. van Maanen</i>	135
Pogingen tot nazificering van de Leidse geneeskundige faculteit <i>door H. Beukers</i>	144
“Heer, wat wilt Gij dat wij doen zullen?” Hervormden en gereformeerden te Leiden in de eerste fase van de Duitse bezetting (mei 1940 - voorjaar 1941) <i>door Chris Sol</i>	166
De “rassencolleges” van Barge. Een leemte in de geschiedenis van de Leidse universiteit <i>door Jolanda Hendriksen en W. Hijmans</i>	194
Schipperen met voedsel. De Verzorgingsraad voor Leiden en de voedselvoorziening in de hongerwinter 1944/1945 <i>door Ariela H. Netiv</i>	214
De dood van agent Huisman <i>door R.C.J. van Maanen</i>	241
De vergeten bombardementen op Leiden <i>door Ingrid Appels</i>	245
Een dambaas en een pater. Grepen uit twee Katwijkse oorlogsdagboeken <i>door J.P. van Brakel</i>	266
Een slager in “Blok 9”. Herinneringen aan clandestien slachten in Voorhout <i>door Joop Warmenhoven</i>	275
Oorlogsherinneringen van een Zoeterwoudse dokter <i>door A. C.J. Duindam</i>	281
Advertenties	289
De auteurs	301
	303

6. MENSCHENVORDERING : „...Wo ist der Pappa...?!“